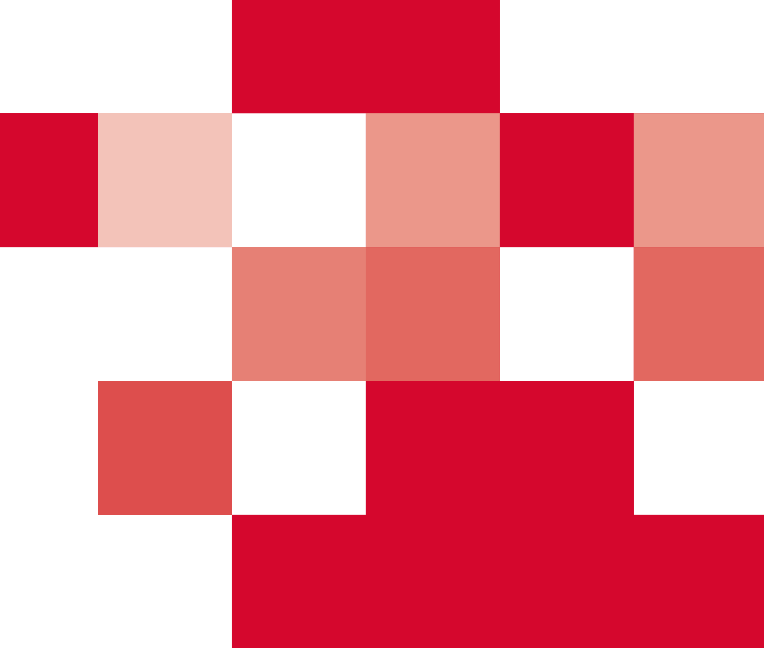

Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu

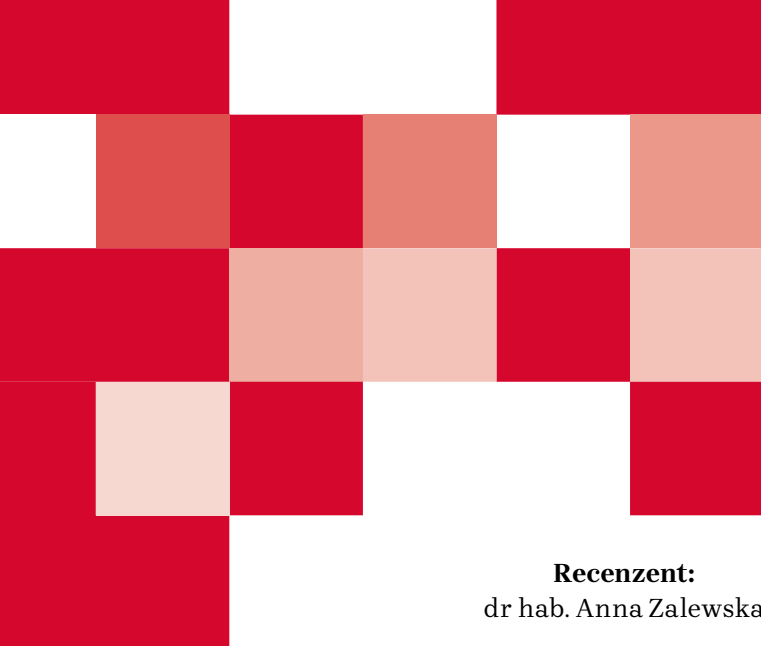

Pamięć o Niepodległej na północno-wschodnim Mazowszu

red. Maciej Karczewski

Białystok 2019

Recenzent:

dr hab. Anna Zalewska

Publikacja finansowana w ramach programu
Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
pod nazwą „DIALOG” w latach 2017-2019.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część tej książki nie może być
powielana ani rozpowszechniana za pomocą urządzeń elektronicznych,
mechanicznych, kopiujących, nagrywających i innych – bez pisemnej zgody
autorów i wydawcy.

Na okładce:

Nowogród, nagrobek na mogile zbiorowej żołnierzy poległych w 1920 r.

© Autorzy oraz Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej 2019

ISBN 978-83-950711-6-4

Wydawca:

Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, seria Archeologia Pamięci, t. VI

Skład i łamanie:

 Visual Arts biuro@v-arts.pl

Druk:

Drukarnia Prymat, Białystok

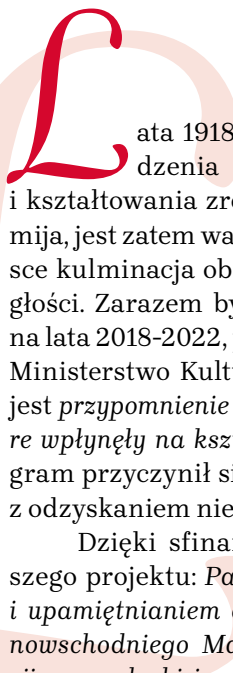
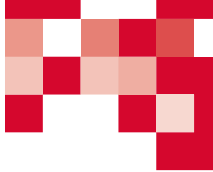

Spis treści

Maciej Karczewski	
Wstęp	6
Maciej Karczewski	
Pamięć i historia	10
Mariusz Puchacz	
Narracje historyczne o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej	24
Mariusz Puchacz, Alina Czapiuk	
Odzyskanie niepodległości i wojna polsko-bolszewicka w szkolnej edukacji historycznej po 1918 r.	48
Dwudziestolecie międzywojenne	49
Lata 1939-1945	63
Lata 1945-1989	63
Okres po 1989 r.	68
Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski	
Historia stosowana i pamięć	78
Muzea	80
Izby historyczne	82
Murale.....	90
Inscenizacje i festyny historyczne.....	93
Ekshumacje mogił żołnierskich i powtórne pochówki	97
Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski	
Pamięć młodego pokolenia	104
Marcin Rydzewski	
Przykłady upamiętnienia wydarzeń niepodległościowych lat 1918-1920 w przestrzeni parafii Drozdowo, Romany i Wąsosz Diecezji Łomżyńskiej ...	122
Drzewa wolności	124
Groby	127
Pomniki wolności	130
Płyty memoratywne	131
Maciej Karczewski	
Aktywowanie i przywracanie pamięci o czynie niepodległościowym i epizodach wojny polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu	136

[illegible]

Wstep

Lata 1918-1920 są szczególnie ważne w historii Polski. To czas odrodzenia niepodległej Rzeczypospolitej, walki o kształt jej granic i kształtowania zrębów ustroju. Pamięć tamtych lat, których stulecie właśnie mija, jest zatem ważnym elementem tożsamości Polaków. W 2018 r. miała miejsce kulminacja obchodów setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości. Zarazem był to pierwszy rok realizacji wieloletniego, zaplanowanego na lata 2018-2022, programu „Niepodległa” ogłoszonego i finansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jednym z celów programu jest przypomnienie i upamiętnienie wielu wydarzeń regionalnych i lokalnych, które wpłynęły na kształtowanie się Polski po 1918 r.¹ Już w pierwszym roku program przyczynił się do wzrostu świadomości historycznej Polaków związanej z odzyskaniem niepodległości i ożywił pamięć zbiorową tamtych wydarzeń².

Dzięki sfinansowaniu przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego projektu: *Pamięć o Niepodległej. Badania nad dziedzictwem kulturowym i upamiętnianiem odzyskania przez Polskę niepodległości na obszarze północno-wschodniego Mazowsza oraz ich wykorzystanie dla nauki, kultury, edukacji, gospodarki i społeczeństwa*, zrealizowanego w ramach programu Dialog, mogliśmy poznać pamięć tamtych wydarzeń zachowaną po stu latach na północno-wschodnim Mazowszu. Wybór obszaru badań: okolic Kolna, Łomży, Wysokiego Mazowieckiego i Zambrowa był nieprzypadkowy. Jest to region od stuleci zasiedlony w dużej części przez osadnictwo drobnoszlacheckie o historycznie ukształtowanych atrybutach kulturowych i wzorach społecznych, szczególnie silnych tradycjach patriotycznych i mocnym przywiązaniu do tradycji. Pod względem administracyjnym teren badań obejmował cztery powiaty: kolneński, łomżyński, wysokomazowiecki i zambrowski.

Nadrzędnym celem projektu, zrealizowanego w latach 2017-2019 było wielodyscyplinarne opracowanie tematu lokalnej pamięci i upamiętniania odzyskania przez Polskę niepodległości oraz upowszechnienie uzyskanych efektów w środowisku naukowym i społecznym. Przyświecało mu przy tym założenie, że poznanie regionalnej pamięci zbiorowej, jej źródeł i zakresu oraz metod kształtowania, umożliwi wskazanie sposobów aktywowania i przywracania tej pamięci. Naukowe i społeczne wyniki projektu będą służyły budowie i wzmocnieniu tożsamości regionalnej. Łączą one wydarzenia o znaczeniu ogólnonarodowym z przeszłością regionalną i lokalną oraz miejscami pamięci³. Ramy czasowe projektu wyznaczały wydarzenia związane z czynem niepodległościowym podczas I wojny światowej i wojną polsko-bolszewicką oraz ich upamiętnianiem aż po współczesność.

¹ J. Kowalski, *Obchody 100. rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2018, s. 18.

² Ibidem, s. 18-19.

³ Miejscom pamięci została poświęcona odrębna publikacja – por. M. Karczewska, M. Karczewski, *Miejsca pamięci czynu niepodległościowego na północno-wschodnim Mazowszu*, Białystok 2019.

Badania wymagały współpracy przedstawicieli różnych dyscyplin nauk humanistycznych, przede wszystkim badaczy materialnego dziedzictwa kulturowego i historyków, co stanowi konieczny sposób działania w nowoczesnej nauce. Współpraca taka jest podstawowym warunkiem innowacyjnych badań naukowych; zapewnia ona rozwój metodyki i metodologii każdej z dyscyplin, a osiągnięte efekty naukowe są pełniejsze niż w przypadku zbliżonych tematycznie prac monodyscyplinarnych.

Podstawową metodą badania dziedzictwa materialnego, przyjętą na etapie gromadzenia źródeł, była inwentaryzacja terenowa miejsc pamięci zachowanych w krajobrazie kulturowym: cmentarzy, kwater, mogił, pomników, kaplic i krzyży przydrożnych. Badaniu pamięci zbiorowej służyły pogłębione wywiady otwarte z opiekunami izb historycznych i najstarszymi członkami społeczności lokalnych oraz, przede wszystkim, badania ankietowe przeprowadzone wśród młodzieży licealnej regionu. Zgromadzone w ten sposób źródła poddano analizie porównawczej z wymową dokumentów archiwalnych, publikacji naukowych i popularnonaukowych. Istotnym źródłem informacji o bieżących wydarzeniach związanych z obchodami uroczystości stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości okazały się obserwacje uczestniczące oraz relacje dostępne na stronach internetowych.

Poszczególne rozdziały książki przedstawiają zagadnienie relacji historii i pamięci w ujęciu różnych dyscyplin naukowych oraz kształtujące tę pamięć: narracje historyczne, treści edukacji historycznej i działania z zakresu historii praktycznej. Stan pamięci zbiorowej i jej źródła ukazuje rozdział *Pamięć młodego pokolenia*. Studium przypadku badań z zakresu historii regionalnej nad upamiętnianiem jest tekst: *Przykłady upamiętnienia wydarzeń niepodległościowych lat 1918-1920 w przestrzeni parafii Drozdowo, Romany i Wąsosz Diecezji Łomżyńskiej*. W ostatnim rozdziale poruszony został problem możliwości aktywowanie i przywracanie pamięci o tych wydarzeniach.

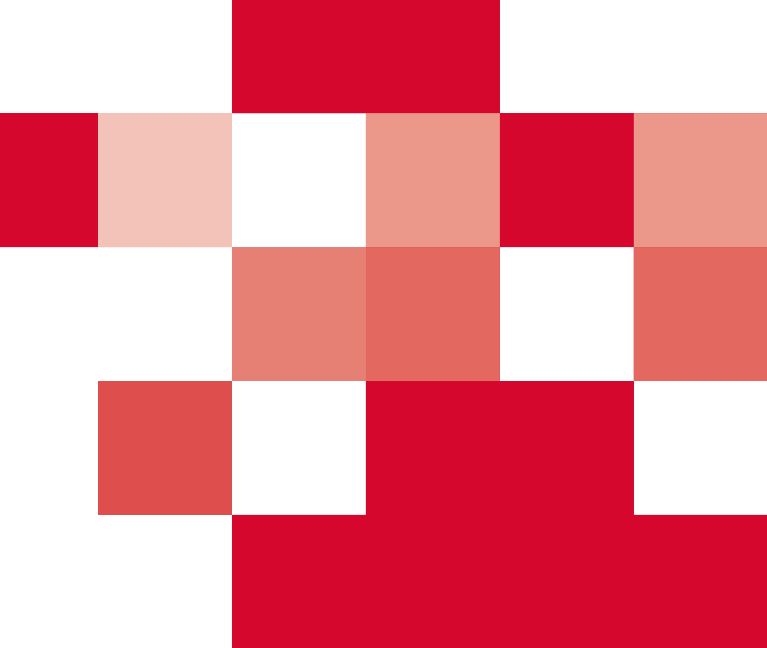
Zakończenie projektu i publikacja jego wyników nie są tożsame z wyczerpaniem problematyki badań nad pamięcią o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu. Nadal ujawniane są nowe źródła, a pamięć zbiorowa podlega nieustannym przemianom. Już po złożeniu do druku tekstu *Przykłady upamiętniania wydarzeń niepodległościowych w latach 1918-1920 ...*, zostały poczynione nowe ustalenia dotyczące Dębu Wolności w Wąsoszu. Okazało się, że jest on centralnym elementem pomnikowego nasadzenia drzew posadzonych w 1918 r., upamiętniających odzyskanie przez Polskę niepodległości⁴.

⁴ Podczas wizytacji parku zajmującego zachodnią część rynku, obecnie Placu Rzędziana, przeprowadzonej 21 sierpnia 2019 r. przez Małgorzatę i Macieja Karczewskich ustalono, że pomnikowa kompozycja składa się z sześciu drzew: usytuowanych na jej skrajach grup dwóch lip, a w części północnej również dębu, oraz rosnącego centralnie Dębu Wolności. Pierwotnie w południowej grupie drzew musiał znajdować się również dąb, po którym zachował się do dzisiaj zarys wypróchniałej karpki dużego drzewa. Zatem początkowo kompozycję tworzyło siedem drzew w układzie z północy na południe: lipa, lipa, dąb (północna grupa drzew), Dąb Wolności (centralny element założenia zieleni), dąb, lipa, lipa (południowa grupa drzew).

Na każdym etapie realizacji projektu spotkał się z życzliwością i pomocą wielu osób i instytucji. Szczególne podziękowania składamy pani Annie Archackiej, dyrektorze Muzeum Przyrody w Drozdowie oraz historykom: Marcinowi Rydzewskiemu i Tomaszowi Szymańskiemu, pracownikom tego muzeum, za gościnę i pomoc w organizacji konferencji naukowej *Pamięć o Niepodległej na pograniczu mazowiecko-podlaskim*, która odbyła się w siedzibie muzeum, w dniach 5-6 kwietnia 2019 r. oraz za czynny udział w tej konferencji. Jarosław Strenkowski, twórca i kustosz Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie, udzielił nam szeregu cennych informacji i przy naszej współpracy zorganizował seminarium popularnonaukowe pt. *Pamięć o Niepodległej*, które odbyło się 13 kwietnia 2019 r. w Regionalnej Izbie Historycznej w Zambrowie. Z kolekcjami i historią izb historycznych w regionie zapoznaliśmy się dzięki uprzejmości Grzegorza Banacha, dyrektora Domu Kultury w Rutkach-Kossakach i opiekuna Izby Historycznej Gminy Rutki, Józefa Głębockiego, twórcy i kustosza Izby Pamięci Narodowej w Szumowie, Józefa Sokolika, twórcy i kustosza Izby Ziemi Wysokomazowieckiej, Ludwika Zalewskiego, twórcy i opiekuna Muzeum FORT przy Forcie III w Piątnicy oraz Jana Zielińskiego, organizatora Izby Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Małym Płocku. Józef Głębocki wskazał nam także miejsca pamięci związane z czynem niepodległościowym i wojną polsko-bolszewicką na terenie gminy Szumowo. Cennych informacji udzielili nam: Zofia Gosk, emerytowana nauczycielka Liceum Ogólnokształcącego im. Stanisława Staszica w Zambrowie, Grzegorz Krysiwicz, członek Stowarzyszenia Pamięć i Tożsamość Skala, Andrzej Długoborski z Zambrowa, Romuald Bączyk i Mieczysław Podedworny z Pęchratki Polskiej.

Ankiety wśród młodzieży licealnej regionu przeprowadziliśmy dzięki uprzejmości dyrektorów tamtejszych szkół średnich. Ponadto, Jerzy Łuba, dyrektor I Liceum Ogólnokształcącego w Łomży, wprowadził nas w historię tradycji patriotycznych szkoły. Joanna Krawczuk, dyrektorka Szkoły Rolniczej w Krzyżewie, udostępniła nam niepublikowaną kronikę szkoły. Historyk Krzysztof Wasiulewski, dyrektor Zespołu Szkół Ogólnokształcących w Zambrowie, przekazał nam wiele cennych informacji związanych z projektem i pomógł w dotarciu do depozytariuszy pamięci, mieszkańców Zambrowa. Uprzejmości księdza Tomasza Wilgi, proboszcza parafii pw. Wniebowzięcia NMP w Śniadowie, zawdzięczamy możliwość obejrzenia wnętrza Kaplicy Bohaterów 1920 r. na tamtejszym cmentarzu parafialnym i zapoznania się z historią jej budowy. Profesorowi Krzysztofowi Filipowowi jesteśmy wdzięczni za pomoc w identyfikacji eksponatu – krzyża „strzelca” POW ze zbiorów Muzeum FORT w Piątnicy.

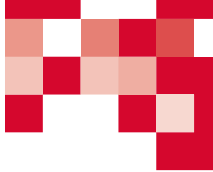
Książka została złożona z cionką Brygada 1918, zaprojektowaną w 1928 r. z okazji dziesiątej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości i zdigitalizowaną w 2018 r. przez Biuro Programu „Niepodległa”.

 Maciej Karczewski

Pamięć i historia

P

amięć i historia to dwie różne, często odmienne, niekiedy skrajnie, narracje o przeszłości¹. Różnica ta wynika z samej natury pamięci i historii. Historia jest nauką, której przedmiotem badań są dzieje. Celem historyka, w ujęciu historii modernistycznej, jest rekonstrukcja obrazu przeszłości zgodnego z minioną rzeczywistością. Służą temu procedury badawcze oraz cała metodologia historii². Natomiast pamięć, będąca przetworzonym obrazem przeszłości, w swoim wymiarze społecznym (wspólnotowym), służy budowie i umacnianiu tożsamości danej wspólnoty, wynikającej zarówno z interesu samej wspólnoty, jak też aktualnej władzy³. Pamięć jest nazywana historią, ale jest to historia w specyficznej formie zdefiniowanej przez Antonego D. Smitha jako *ethnohistoria*:

Ethnohistoria różni się od „historii” w taki sposób, że ta ostatnia zajmuje się mniej lub bardziej obiektywnym i profesjonalnym badaniem przeszłości, podczas gdy ethnohistoria przedstawia doświadczenia wspólnoty i osobiste historie jej członków oraz jej własne odkrywanie „autentycznej” zbiorowej przeszłości. [...] zbiorowa przeszłość pojawia się jako szereg oryginalnych moralnych lekcji i fantazyjnych żywych opisów, które wyraziście ilustrują tożsamość i unikalność, a także centralne znaczenie i zasadniczą dobroć wspólnoty [...]. Koncentruje się ona na kwestiach heroizmu i poświęcenia, twórczości i odrodzenia, świętości i kultu, rodowodu i tradycji, wspólnoty i przywództwa⁴.

Zatem na gruncie nauk społecznych pamięć ma charakter wspólnotowy, czyli jest pamięcią zbiorową. Tak rozumiana pamięć może być utożsamiana

¹ B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 18-19, 22; A. Szpociński, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu. Współczesne społeczeństwo polskie wobec przeszłości*, t. 1, Warszawa 2006, s. 13, 18-22; P. Nora, *Miedzy pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, przeł. M. Mościcki, „Tytuł roboczy / workig title: archiwum(ve)” 2009, nr 2, s. 5; J. Kalicka, *Historia*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 154-159; H.H. Hahn, R. Traba, *O czym (nie) opowiadają polsko-niemieckie miejsca pamięci*, [w:] *Wyobrażenia przeszłości. Polsko – niemieckie miejsca pamięci*, red. R. Traba, H. H. Hahn, Warszawa 2017, s. 15, 25.

² J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984.

³ B. Szacka, *O pamięci społecznej*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 68-69, 70-71; M. Król, *Wstęp do drugiego wydania*, [w:] M. Halbwahs, *Spoleczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. VIII-IX; J. Nowak, *Spoleczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków 2011, s. 9, 12, 53-55.

⁴ A. D. Smith, *Nacjonalizm*, Warszawa 2007, s. 179-180.

z historią mentalności, przypominającą i rekonstruującą przeszłość⁵. Pogląd ten podlega jednak krytyce opartej na istotnych różnicach pomiędzy pamięcią i historią. Wynikają one z samej natury pamięci, z różnic perspektywy oraz zainteresowań przeszłością pamięci i historii, a także z faktu istnienia wielości pamięci i jednej historii. Oczywiście obie narracje o przeszłości mają wiele punktów wspólnych i wzajemnie się przenikają⁶.

Pamięć zbiorowa i budowana na jej podstawie tożsamość są konstrukcjami społecznymi i politycznymi:

... tożsamość zależy od charakteru konstrukcji narracji łączącej przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Wiąże się to z przemodelowaniem istniejącej pamięci, zniekształceniami oraz selektywnym zapominaniem i zapamiętywaniem. Pamięć przeszłości jest ciągle dopasowywana do naszej tożsamości, a przepracowywanie pamięci jest osadzone w kontekście klas, etniczności czy relacji władzy, które z kolei decydują o tym, co jest zapamiętywane lub zapominane, przez kogo i w jakim celu⁷.

Brak spójności pomiędzy pamięcią i historią prowadzić może do konfliktu pamięci zbiorowej z pamięcią fałszywą implementowaną przez obowiążującą historię – politykę historyczną / propagandę⁸. W historii Polski w XX w. szczególne nasilenie tego konfliktu przypadało na czasy PRL⁹. Stan taki może wpływać destrukcyjnie na tożsamość zbiorowości, w tym narodu, gdyż jednym ze źródeł tożsamości jest zapamiętana przeszłość¹⁰. Z drugiej strony Barbara Szacka przyjmuje, że:

... pamięć społeczna [zbiorowa] z samej swej istoty stanowi obszar nieustającego sporu różnych sił i orientacji politycznych, które walczą o ich zawłaszczenie ...¹¹.

Powyższe uwagi wskazują, że badania nad pamięcią o przeszłości są właściwe przede wszystkim naukom humanistycznym i społecznym. Nas interesuje tu przede wszystkim pamięć w ujęciu socjologii, antropologii

⁵ M. Król, op. cit., s. X-XI.

⁶ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 22-31; M. Król, *Wstęp do wydania polskiego*, [w:] M. Halbwahs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. XXVII, XXXII-XXXIII; P. Nora, op. cit., s. 5.

⁷ J. Nowak, op. cit., s. 12.

⁸ Ibidem, s. 12, 14-15; P. Forecki, *Konflikt pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 193-195; M. Bilewicz, A. Stefaniak, *Pamięć fałszywa*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 324-325.

⁹ E. Bieńkowska, *Mała historia pamięci (pamięć jednostkowa, pamięć zbiorowa)*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 23-24; B. Szacka, *O pamięci społecznej ...*, s. 71; idem, *Czas przeszły ...*, s. 28-29, 45, 60-63; P. T. Kwiatkowski, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008, s. 11-12; P. Wrona, *Żywe źródło historyczne. Historia mówiona oczami historyka*, [w:] *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumło przy współpracy J. Kapcia, Lublin 2014, s. 254.

¹⁰ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005, s. 45, 48, 107-108, 113-117.

¹¹ B. Szacka, *O pamięci społecznej ...*, s. 72.

kulturowej i historii. Obok nich, swój wkład w badania nad pamięcią wnosi również archeologia.

Na gruncie socjologii za prekursora badań nad pamięcią należy uznać Maurice Halbwachsa, ucznia Émile'a Durkheima¹². W jego ujęciu, pamięć zbiorowa była faktem służącym budowie i rozwijaniu wspólnotowej tożsamości. Budowa tak rozumianej pamięci polegała na selekcjonowaniu i uzgadnianiu wspólnych wspomnień na bazie pamięci jednostek, przekazywanych następnym pokoleniom¹³. Współcześnie, koncepcja pamięci zbiorowej M. Halbwachsa, rozwijana i modyfikowana przez przedstawicieli dyscyplin naukowych zajmujących się badaniami nad pamięcią funkcjonuje jako „elastyczna hybryda pojęciowa”, w którą wpisywane są koncepcje pamięci społecznej, pamięci kulturowej, kulturowego pamiętania, kultura historyczna, kultura pamięci¹⁴.

Zagadnienie historii i ewolucji koncepcji badań socjologicznych nad pamięcią zbiorową zostało wielokrotnie omówione w literaturze przedmiotu¹⁵. Współczesne badania socjologiczne nad pamięcią ogniskują się wokół pamięci zbiorowej. Termin ten, za M. Halbwachsem wprowadziła do polskiej socjologii Barbara Szacka¹⁶. W jej ujęciu pamięć zbiorowa to:

.... wyobrażenia o przeszłości własnej grupy, konstruowane przez jednostki z zapamiętanych przez nie – zgodnie z odkrytymi przez psychologów regułami – informacji pochodzących z różnych źródeł i docierających do nich rozmaitymi kanałami. Są one rozumiane, selekcjonowane i przekształcane zgodnie z własnymi standardami kulturowymi i przekonaniem światopoglądowymi. Standardy te są wytwarzane społecznie, a zatem wspólne członkom danej zbiorowości, co prowadzi do ujednolicenia wyobrażeń o przeszłości i tym samym pozwalają mówić o pamięci zbiorowej dziejów własnej grupy. Pamięć zbiorowa [...] nie jest statyczna, ale zmienna i dynamiczna. Jest także polem nieustannych spotkań, starć, a także mieszania się obrazów przeszłości konstruowanych z różnych perspektyw i budowanych z różnych elementów¹⁷.

Istotnymi kierunkiem badań socjologicznych nad pamięcią zbiorową są zagadnienia związane z pamięcią i niepamięcią jako procesem społecznym, wpływem pamięci zbiorowości na różnorodne aspekty teraźniejszego funkcjonowania tej zbiorowości, w tym jej tożsamość. Analizie podlegają: poglądy na temat przeszłości obecne w dyskursie publicznym; potoczna pamięć zbiorowa rozumiana jako nieprofesjonalna wiedza oraz poglądy i oceny dotyczące przeszłości, funkcjonujące w danej zbiorowości; demokratyzacja pamięci; pamięć lokalna i rodzinna – tzw. mała historia oraz relacje wiążące

¹² M. Król, *Wstęp do wydania polskiego ...*, s. XIII, XV-XVI; J. Nowak, op. cit., s. 13; M. Saryusz-Wolska, R. Traba, *Wprowadzenie*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 16, 21.

¹³ M. Halbwachs, *Společné ramy paměti*, Warszawa 2008, s. 217-397, 409-423; M. Król, *Wstęp do wydania polskiego ...*, s. XXVII-XXVIII.

¹⁴ M. Saryusz-Wolska, R. Traba, op. cit., s. 16-19.

¹⁵ Np.: B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 17-18; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 9-15.

¹⁶ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 36-45; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 16.

¹⁷ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 44.

doświadczenia danej zbiorowości w przeszłości z jej obecną charakterystyką społeczną¹⁸. Odrębnym kierunkiem badań socjologicznych stały się pomniki jako element powiązany z domenami symbolicznymi¹⁹.

Propozycje M. Halbwachsa akceptowane są również przez antropologów kulturowych. Zgłaszają oni jednak zastrzeżenia wynikające z nieuwzględnienia w niej zjawisk rywalizacji o pamięć i zmiany pamięci²⁰. W ujęciu antropologii kulturowej, a w zasadzie jej subdyscypliny – antropologii społecznej, do kluczowych zagadnień badań nad pamięcią zbiorową (kolektywną) należą kwestie związane z przyczynami selektywnego pamiętania i zapominania o przeszłości, funkcji tej pamięci w obecnej rzeczywistości społeczno-kulturowej jednostek i społeczności / społeczeństw oraz jej wpływu na przyszłość. Chodzi zatem o odpowiedź na pytanie: *jak społeczeństwa pamiętają?*²¹. Na uboczu zainteresowań antropologów pozostaje pamięć jednostkowa²². Jest to ujęcie bardzo bliskie współczesnej socjologii²³. Jeszcze jedną przestrzenią badawczą antropologii kulturowej jest antropologia rzeczy²⁴ – studia nad kulturą materialną, w których dyscyplina ta staje się bliska archeologii. Jednakże sfera relacji między pamięcią o przeszłości i przedmiotami (rzeczami, artefaktami) pozostaje w badaniach antropologicznych poza głównym nurtem zainteresowań. Pośrednie nawiązania do pamięci widoczne są w dostrzeganym związku rzeczy z tożsamością, rytualnym i symbolicznym charakterem rzeczy oraz mową rzeczy²⁵.

Przyjmowana przez modernistyczny nurt uprawiania historii definicja źródła historycznego, w jego najszerszym znaczeniu zaproponowanym przez Jerzego Topolskiego, uwzględnia również pamięć ludzką (tradycję)²⁶. Tradycja, zgodnie z rozważaniami J. Topolskiego należy do kategorii pośrednich, niepisanych (ustnych) źródeł historycznych, wymagających w procesie analizy badania wiarygodności informatora²⁷. Jednak nawet przestrzeganie powyższych procedur badawczych nie czyni pamięci pełnoprawnym świadectwem historycznym, takim jak źródło pisane. Pamięć uważana jest za świadectwo jednostkowe, prywatne, indywidualne²⁸.

¹⁸ M. Ziółkowski, *Pamięć i zapomnienie: trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 3; M. Hirszowicz, E. Neyman, *Społeczne ramy niepamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 24-28; B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 23; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 20-24, 40-42, 46-47.

¹⁹ L. M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006, s. 66-123.

²⁰ J. Nowak, op. cit., s. 31, 45, 47.

²¹ Ibidem, s. 13, 20-22, 27-28, 33, 40-41, 58-59.

²² Ibidem, s. 45, 48.

²³ P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 20-24, 40-42, 46-47.

²⁴ J. Barański, *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków 2007.

²⁵ Ibidem, s. 42, 111-112, 123-131, 136-137, 139-141.

²⁶ J. Topolski, op. cit., s. 324.

²⁷ Ibidem, s. 329.

²⁸ P. Nora *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 41; M. Kurkowska, *Archiwa pamięci – oral history*, „Historyka. Studia metodologiczne” 1998, t. XXVIII, s. 68, 75.

Takie podejście metodologiczne odzwierciedla zasadniczą różnicę pomiędzy badaniami historycznymi i badaniami nad pamięcią prowadzonymi przez antropologów i socjologów. W tradycyjnych studiach historycznych, w przypadku badań nad pamięcią, niezbędnym etapem analizy źródła jest badanie jego autentyczności i wiarygodności informatora²⁹. W antropologii i socjologii nie ma to istotnego znaczenia. Badaczom reprezentującym te dyscypliny nauki nie chodzi bowiem o to, aby stwierdzić czy zapamiętany obraz przeszłości jest zgodny z minioną rzeczywistością opisaną w historiografii, gdyż każda pamięć jest interpretacją – kreacją przeszłości³⁰. Oczywiście należy zidentyfikować i wskazać różnice pomiędzy historią i jej pamięcią, przede wszystkim po to, aby wyjaśnić przyczynę, a nade wszystko skutki tych różnic. Do podstawowych należą tu pytania: co, w jaki sposób i dlaczego zostało zapamiętane oraz jakie konsekwencje wynikają z tego współcześnie? Konsekwencje te dotyczą przy tym zarówno wyobrażeń na temat przeszłości, jak też funkcjonowania współczesności i kształtowania przyszłości.

W postmodernistycznej historii i historiografii wyraźnie zarysował się nurt pozostający w opozycji do modernistycznego modelu uprawiania tej nauki, określonego przez Marcina Kulę jako pozytywistyczny, a przez Ewę Domańską jako historia będąca narzędziem aktualnej władzy i źródłem jej legitymizacji³¹. Jedną z podstawowych różnic w uprawianiu historii modernistycznej i postmodernistycznej sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, czy istnieje historia prawdziwa? zawarte w tytule ostatniego rozdziału książki M. Kuli *Krótki raport o użytkowaniu historii*. Pytanie to zostało postawione w kontekście współczesnego używania i nadużywania historii³².

W tradycyjnym ujęciu, badania historyczne koncentrują się na dążeniu do tworzenia syntez opisujących struktury i procesy w skali makro, np. państwa, narodu, na opisie procesu dziejowego. Natomiast historia postmodernistyczna dostrzega m.in. zerwanie linearności czasu określane jako przyspieszenie historii³³. Równocześnie został przez nią zakwestionowany dotychczasowy (modernistyczny) model wpływu obrazu przeszłości przekazywanego przez historię na kształtowanie przyszłości. Pierre Nora ujął to stwierdzeniem:

*Nad kształtem przyszłości ciąży teraz absolutna niepewność. [...] Nie wiemy, co nasi następcy będą potrzebowali wiedzieć o nas, żeby zrozumieć samych siebie*³⁴.

Historia postmodernistyczna poszukuje nowych dróg uprawiania badań historycznych, posługując się takimi pojęciami jak: *nowa historia*

²⁹ J. Topolski, op. cit., s. 357-376.

³⁰ P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 16-17, 24-33; J. Nowak, op. cit., s. 12.

³¹ M. Kula, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004, s. 450-451; E. Domańska, *Mikrohistorie*, Poznań 1999, s. 15-16; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 33-40.

³² M. Kula, *Krótki raport ...*, s. 447-461.

³³ P. Nora, *Miedzy pamięcią i historią ...*, s. 4.

³⁴ P. Nora, *Czas pamięci ...*, s. 39-40.

kulturowa, historia alternatywna. W historii historiografii przemieszcza środek ciężkości badań z faktografii na narrację i narratora oraz język i styl pisarstwa³⁵. W zakresie poszukiwań źródeł i ograniczeń poznania historycznego inspirację czerpie m.in. z rozważań francuskiego filozofa Paula Ricoeur³⁶. Odwołuje się też do pomijanych dotychczas lub marginalizowanych tematów badawczych takich jak historia mniejszości, grup wykluczonych i prześladowanych, historia kobiet, mikrohistorie³⁷. Problematyką tą zajmuje się m.in. *oral history*, jeszcze dwie dekady temu uważana za *kontrowersyjny kierunek badań historycznych*³⁸. Do dzisiaj została zaakceptowana jedynie przez część historyków³⁹. Do kierunków badań, właściwych *oral history* należy zarówno gromadzenie i krytyka źródeł historii najnowszej (nurt historii modernistycznej), jak też studia nad publiczną i prywatną wizją przeszłości oraz ich interakcjami, a także prawidłowościami rządzącymi konstrukcją pamięci zbiorowej⁴⁰. W rezultacie zacierania się różnic pomiędzy pamięcią zbiorową i historią, ta ostatnia zaczyna być uważana za *jedną z postaci pamięci zbiorowej*⁴¹. Spostrzeżenie to jest konsekwencją wskazanych przez Pierre Nora zjawisk zapoczątkowanych w ostatnich dekadach XX w., polegających na *przyspieszeniu historii i rozpadzie pamięci* oraz schyłku społeczeństw, których gwarantami zbiorowej pamięci było państwo, kościół, szkoła i rodzina⁴².

W ujęciu historyków pamięć ma jeszcze jeden istotny wymiar. Jej rekonstrukcja na podstawie reinterpretacji wiedzy historycznej służy budowie (odbudowie) wspólnoty pamięci. Ta zaś jest podstawą kształtowanej instytucjonalnie tożsamości społecznej⁴³. Pierre Nora pisze wprost o *nadejściu czasu pamięci (ery pamięci)* i jej związku z poczuciem przynależności, zbiorową i jednostkową świadomością oraz tożsamością⁴⁴. W tym kontekście zostały wprowadzone do literatury pojęcia *pamięci odnalezionej Europy Wschodniej, wspólnoty pamięci, pamięci narodowej*, a także *gorącej i zimnej pamięci historycznej*. Te ostatnie służą kategoryzowaniu traumatycznej pamięci zbiorowej reżimów totalitarnych w Europie w XX w.⁴⁵.

³⁵ E. Domańska, op. cit., s. 20-22, 28-29.

³⁶ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków 2006.

³⁷ P. Nora, *Czas pamięci* ..., s. 40-41; idem, *Między pamięcią i historią* ..., s. 4, 8.

³⁸ M. Kurkowska, op. cit., s. 67-69, 75.

³⁹ P. Wrona, op. cit., s. 245-248, 250, 252-253, 255, 258-259.

⁴⁰ M. Kurkowska, op. cit., s. 73; P. Wrona, op. cit., s. 259.

⁴¹ B. Szacka, *O pamięci społecznej* ..., s. 69-70; idem, *Czas przeszły* ..., s. 19-22.

⁴² P. Nora, *Między pamięcią i historią* ..., s. 4.

⁴³ M. Król, *Pamięć i historia*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 5; M. Kula, *Krótki raport* ..., s. 9, 113-115, 361-362.

⁴⁴ P. Nora, *Czas pamięci* ..., s. 37, 39.

⁴⁵ Ibidem, s. 37, 39; Ch. S. Maier, *Gorąca pamięć ... zimna pamięć. O połowicznym okresie rozpadu pamięci faszyzmu i komunizmu*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 29-30.

Pamięcią o przeszłości zajmuje się również archeologia, szczególnie jej subdyscyplina określana jako archeologia nieodległej przeszłości⁴⁶. Ze względu na specyfikę badań wynikającą z charakteru jej źródeł poznania, archeologia koncentruje się na materialnych aspektach pamięci, jej korelatach i nośnikach. Przy ich interpretacji włącza się jednak w nurt dyskursu historycznego, antropologicznego i socjologicznego, ale z zachowaniem własnej perspektywy. Jej podstawą są każdorazowo pojedyncze źródła materialne, przede wszystkim groby, cmentarze i pomniki. Badania archeologiczne nad pamięcią, poza aspektem naukowym, spełniają również istotną rolę w ochronie i opiece nad materialnymi nośnikami pamięci i miejscami pamięci. Chodzi tu przede wszystkim o ich ochronę prawną jako zabytków archeologicznych oraz o działania na rzecz przywracania związanej z nimi pamięci⁴⁷.

Badania nad pamięcią, niezależnie od zajmującej się nią dyscypliny naukowej, przyjmują zazwyczaj charakter studiów interdyscyplinarnych. Bowiem przedmiot badań jest ten sam, a jego ujęcia różnią się przede wszystkim rozłożeniem punktów ciężkości i akcentów⁴⁸. Jedynie wykorzystanie wszystkich dostępnych źródeł i metod badawczych daje szansę na uzyskanie pełnych i wiarygodnych wyników. Na gruncie antropologii kulturowej i archeologii zalety tej współpracy dostrzegają obie strony⁴⁹. W obu dyscyplinach upowszechnia się nawet termin *archeologia pamięci*, rozumiany jednak w nieco odrębny sposób. W antropologii odnosi się on do ... *wydobywania z pokładów ludzkiej pamięci narracji tworzących podstawy zbiorowej identyfikacji*⁵⁰. Natomiast w archeologii termin ten dotyczy przywracania – rekonstrukcji pamięci o przeszłości na podstawie jej materialnych nośników. Niekiedy dochodzi wręcz do zatarcia różnic w metodach i problematyce badawczej

⁴⁶ A. Zalewska, *Archeologia i pamięć społeczna. Między wyborem przeszłości i ciężarem przeszłości*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Tom 4. Refleksje Metodologiczne*, red. H. H. Hahn, R. Traba, K. Kończal, M. Górny, Warszawa 2013, s. 201-221; A. Zalewska, *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012, s. 1178-1187; D. Minta-Tworzowska, *Pamięć, „miejsca pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, nr 61, s. 33-45; M. Saryusz-Wolska, R. Traba, op. cit., s. 20. Na temat kierunków badań archeologii nieodległej przeszłości w polskiej archeologii porównaj: A. I. Zalewska, *Archeologia współczesności*, Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej, t. 1, Warszawa 2016.

⁴⁷ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 3 pkt 4 zawiera bardzo szeroką definicję zabytku archeologicznego. Definicja ta umożliwia objęcie ochroną prawną wszelkich materialnych relikwów działalności człowieka (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568). Na temat przywracania pamięci na gruncie archeologii pamięci porównaj: A. Zalewska, S. Kaliński, J. Czarnecki, *Wielka Wojna nad Rawką 1914-1915 i materialne po niej pozostałości*, Warszawa 2014; M. Karczewska, *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej ... Cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Seria Archeologia Pamięci, t. II, Białystok 2017 oraz artykuły zawarte w tomie: M. Karczewska (red.), *Cmentarze wojenne I wojny światowej po stuleciu. Stan badań i ochrony*, Seria Archeologia Pamięci, t. V, Białystok 2018.

⁴⁸ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 18, J. Nowak, op. cit., s. 43.

⁴⁹ J. Barański, op. cit., s. 28-29.

⁵⁰ J. Nowak, op. cit., s. 29.

poszczególnych dyscyplin naukowych. Dzieje się tak w przypadku *oral history* i antropologii społecznej⁵¹. Obok korzyści ze współpracy, uczestnicy badań nad pamięcią reprezentujący poszczególne dyscypliny naukowe dostrzegają również jej ograniczenia, wynikające z różnic warsztatów badawczych. Pomimo kilku dekad wspólnych doświadczeń, jednym z podstawowych problemów pozostaje nadal kwestia terminologii dotyczącej podstawowych pojęć związanych z badaniem pamięci⁵². Próba wybrnięcia z problemów wynikających z dyscyplinarności i interdyscyplinarności badań nad pamięcią jest propozycja M. Saryusz-Wolskiej i R. Traaby. W ich ujęciu, pamięć przestaje być jedynie przedmiotem badań i staje się również *wędrującym pojęciem* funkcjonującym jako narzędzie badań (analizy)⁵³.

W ujęciu socjologicznym zaproponowanym przez M. Halbwachsa, główna rola przypisywana jest pamięci zbiorowej. Pamięć jednostkowa, indywidualna⁵⁴ nie stanowi odrębnej formy pamięci, gdyż zawsze funkcjonuje w kontekście konkretnej grupy społecznej (rodziny, wspólnoty religijnej, grupy społecznej). Podejście to nie odrzuca wprawdzie istnienia pamięci indywidualnej, ale osadza ją zawsze w ramach społecznych z pominięciem aspektu psychologicznego⁵⁵. Takie podejście do zagadnienia kształtowania pamięci jednostkowej nie znajduje pełnego uzasadnienia w świetle psychologii⁵⁶. Stoi też w opozycji do roli pamięci jednostki w ujęciu filozofii⁵⁷. Uwzględnienie aspektów psychologicznych należy uznać za istotne, gdyż podstawą konstruowania każdej pamięci zbiorowej jest pamięć jednostek. W przypadku najbliższej przeszłości, zapamiętane własne przeżycia jednostki, czyli pamięć autobiograficzna jest, obok osobistych doświadczeń zbiorowości oraz oficjalnej narracji i oficjalnych uroczystości upamiętniających, jednym z trzech źródeł pamięci⁵⁸. P. Nora wskazuje wręcz na trwający od lat osiemdziesiątych XX w. proces polegający na indywidualizacji pamięci, jej demokratyzacji, na stawianiu się pamięci *fenomenem czysto prywatnym*⁵⁹. Jeszcze mocniej znaczenie roli pamięci indywidualnej zaakcentował Marcin Kula:

*Ponieważ nie ma (na szczęście wciąż nie ma!) dwóch identycznych osób, więc nie ma też dwóch identycznych i całkowicie jednoznacznych pamięci*⁶⁰.

⁵¹ M. Kurkowska, op. cit., s. 75.

⁵² M. Saryusz-Wolska, R. Traaba, op. cit., s. 13-14.

⁵³ Ibidem, s. 19-20.

⁵⁴ Na temat pamięci indywidualnej – por. T. Maruszewski, *Pamięć indywidualna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traaba, Warszawa 2014, s. 330-335.

⁵⁵ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 41. M. Halbwachs, op. cit., s. 139-141, 170-171, 217-397, 409-423; M. Król, *Wstęp do drugiego wydania ...*, s. VIII-X; idem, *Wstęp do wydania polskiego ...*, s. XVII-XVIII, XXV-XXVI.

⁵⁶ M. Hirszowicz, E. Neyman, op. cit., s. 25.

⁵⁷ B. Skarga, *Tożsamość Ja i pamięć*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 4-18.

⁵⁸ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 44-45.

⁵⁹ P. Nora, *Miedzy pamięcią i historią ...*, s. 6-8.

⁶⁰ M. Kula, *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002, s. 55.

W powyższym świetle, umniejszanie przez nauki społeczne znaczenia pamięci indywidualnej jako formy pamiętania właściwej jednostkom, należy uznać za dyskusyjne. Można je przyjąć za prawdziwe w odniesieniu do ogólnego obrazu przeszłości akceptowanego przez daną zbiorowość. Ale w takim ujęciu pamięć zbiorowa staje się bardzo bliska, a właściwie tożsama z historiografią. Natomiast szczegółowy sposób zapamiętania poszczególnych wydarzeń i ich interpretacja wynika najczęściej nie tylko ze *społecznych ram pamięci*, lecz również, a może przede wszystkim, z indywidualnych doświadczeń uczestników i świadków tych wydarzeń. Pamięć ta, przekazywana w rodzinie kolejnym pokoleniom jako *pamięć domowa*, *postpamięć*⁶¹, podlega uzgadnianiu z pamięcią zbiorową, jednak proces ten nie zawsze musi prowadzić do ujednolicenia pamięci⁶². Szczególnie wówczas, gdy przeżycia traumatyczne jednostki nie dotyczyły całej zbiorowości lub wręcz mogły wynikać z funkcjonowania jednostki w obrębie tej zbiorowości i wpływały lub nadal wpływają na jej sytuację życiową. W skrajnych przypadkach może to prowadzić do konieczności funkcjonowania jednostki w dwóch równoległych skonfliktowanych warstwach pamięci: indywidualnej i zbiorowej – dominującej. Wówczas w stosunku do otoczenia zewnętrznego ujawniana jest zazwyczaj tylko ta druga warstwa pamięci⁶³. Barbara Skarga ujęła to w następujący sposób:

*... ale to, co moje, co naprawdę jest dla mnie moją historią, mogę także ukryć i nieważne jest w tej chwili, czy powoduje mną zakłamanie, czy chęć ukrycia intymności, czy wstyd, czy przeciwnie – przywiązanie do pewnych wydarzeń drogich we wspomnieniu*⁶⁴.

Jak inaczej w kontekście oficjalnej, zbiorowej pamięci Polaków o postępowaniu nazistów podczas II wojny światowej należy interpretować wspomnienia o obdarowaniu słodyczami polskiego dziecka spod Włodawy przez żołnierza Wehrmachtu lub stwierdzenie, że w życiu matki respondenta z okolic Gródka na Podlasiu najlepszym okresem był czas wywózki na przymusowe roboty do Prus Wschodnich⁶⁵?

⁶¹ Szerzej na temat *postpamięci* porównaj: J. Nowak, op. cit., s. 50-53, tam wcześniejsza literatura.

⁶² Owo uzgadnianie pamięci rozpoczyna się z chwilą, gdy dziecko funkcjonujące wcześniej w kręgu rodzinnym zostaje włączone w świat społeczny i zaczyna podlegać instytucjom kształtującym pamięć zbiorową. Dochodzi wówczas do pierwszych napięć pomiędzy pamięcią domową – kręgu rodzinnego i pamięcią oficjalną – por.: E. Bienkowska, op. cit., s. 21-25. Skrajną formą społecznych ram pamięci jest zinstytucjonalizowany przymus, narzucający ogólnie obowiązujący sposób interpretacji przeszłości. Działa on w sytuacjach szczególnych, gdy negowanie faktów z przeszłości stanowi wyjątkowe zagrożenie praw i norm moralnych danej wspólnoty narodowej i / lub międzynarodowej. Stąd sankcjami karnymi, ze wszech miar słusznie, zagrożone jest publiczne głoszenie tzw. kłamstwa oświęcimskiego, negowanie zbrodni komunistycznych, zbrodni wojennych oraz zbrodni przeciwko ludzkości i pokojowi, por.: M. Kula, *Krótki raport ...*, s. 11, 454-455).

⁶³ J. Nowak, op. cit., s. 59, 62-63.

⁶⁴ B. Skarga, op. cit., s. 4, 11.

⁶⁵ Relacje zebrane przez autora w pierwszej dekadzie XXI w. podczas badań terenowych na obszarze województwa podlaskiego.

Zatem pamięć indywidualna ma wpływ nie tylko na sposób zapamiętania najbliższej przeszłości. Może ona uczestniczyć w kształtowaniu pamięci jednostkowej następnego pokolenia, różnej od pamięci zbiorowej. Z pokolenia na pokolenie jest ona coraz bardziej fragmentaryczna i niespójna, aż zanika w momencie przerwania ciągłości przekazu międzypokoleniowego w obrębie rodziny.

W świetle powyższych uwag, termin *pamięć zbiorowa* jawi się jako nazbyt kategoriyczny, sugerujący, że istnieje jedna pamięć kolektywna grupy i że wszyscy członkowie tej grupy pamiętają przeszłość w ten sam sposób. Przeczą temu wyniki badań empirycznych⁶⁶. O pamięci zbiorowej można mówić przede wszystkim w kategoriach użytecznego narzędzia badawczego, wykorzystywanego przez nauki społeczne. Natomiast uzasadnione wątpliwości budzi traktowanie jej jako ukształtowanego – uzgodnionego, obiektywnego zjawiska społeczno-kulturowego. Pamięć zbiorowa jest ciągłym procesem, ciągłą próbą jej kształtowania przez państwo lub inne dominujące ośrodki władzy. Działania te, prowadzone przede wszystkim z wykorzystaniem historii, a właściwie polityki historycznej, przynoszą ograniczone efekty. W procesie tym uczestniczą wszystkie pamięci indywidualne. Im dłuższy czas upłynął od zapamiętanych wydarzeń lub osób, tym większy, a po pewnym czasie jedyny wpływ na sposób zapamiętania ma polityka historyczna.

Istnienie pamięci indywidualnej jako istotnego źródła wiedzy o przeszłości akceptowane jest na gruncie modernistycznego nurtu badań historii najnowszej. Polscy historycy dostrzegają i uwzględniają tę kategorię źródeł od lat sześćdziesiątych XX w.⁶⁷. Relacje uzyskane dzięki *oral history* podlegają tu takim samym rygorom krytyki naukowej, jak inne kategorie źródeł historycznych. Relacje wydobyte z pamięci bezpośrednich świadków i uczestników wydarzeń, po opracowaniu przez historyka, uznawane są za obiektywne, jednostkowe świadectwa przeszłości⁶⁸. Postulowane dalsze kierunki badań tego nurtu *oral history* uwzględniają konieczność zwrócenia uwagi na relacje i interakcje pomiędzy narratorem a historykiem przeprowadzającym wywiad oraz formę komunikacji, w tym przekaz pozawerbalny⁶⁹.

W naukach społecznych, w badaniach nad pamięcią zbiorową wykorzystywane są zarówno metody ilościowe, jak i jakościowe. Na gruncie polskiej socjologii za prekursorkę badań ankietowych nad pamięcią zbiorową

⁶⁶ Porównaj: M. Karczewska, M. Karczewski, *Pamięć młodego pokolenia o czynie niepodległościowym i epizodach wojny polsko-bolszewickiej na pograniczu mazowiecko-podlaskim*, w niniejszym tomie.

⁶⁷ I. Lewandowska, *Historycy wobec metody oral history. Przegląd polskiej literatury naukowej*, [w:] *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, Olsztyn 2009, s. 132-138.

⁶⁸ P. Wrona, op. cit., s. 254-257, 259-260, przyp. 28.

⁶⁹ Ibidem, s. 261.

uważana jest Nina Assorodobraj-Kula⁷⁰. Autorka ta wniosła również wkład w teorię badań nad pamięcią zbiorową, włączając do jej analizy pojęcia *żywej historii* i *świadomości historycznej*⁷¹. Do metod jakościowych należą analizy dokumentów osobistych i wywiady pogłębione. Metoda ta jest jednak mniej powszechna od ilościowych badań ankietowych, pomimo zawartych w drugiej z metod ograniczeń poznawczych⁷². W badaniach socjologicznych nad pamięcią oficjalną – *propagandową* jako źródła wykorzystywane są materiały propagandowe oraz służące edukacji i upowszechnianiu wiedzy na temat przeszłości. Natomiast zbiorowa pamięć potoczna analizowana jest przez pryzmat wywiadów uzyskanych od *zwykłych ludzi*, zarejestrowanych w mniej lub bardziej zestandaryzowanej formie oraz dokumentów osobistych⁷³.

Antropologia społeczna w badaniach nad pamięcią zbiorową korzysta przy gromadzeniu danych empirycznych z metod etnografii, przede wszystkim wywiadów z respondentami, własnych narzędzi badawczych, takich jak obserwacja uczestnicząca oraz metod współdzielonych z socjologią i historią: wywiadów pogłębionych, techniki narracyjnej i metody biograficznej. Źródła dostarczają jej również kwerendy archiwalne i bibliograficzne. Na etapie wnioskowania włącza ona do swego warsztatu naukowego metody socjologii, historii, psychologii i ekonomii. Wciąż na jednoznaczne rozstrzygnięcie oczekują kwestie reprezentatywności badań, uwarunkowań prawdomówności respondentów i wpływu badacza na uzyskane treści wywiadów⁷⁴.

Historycy prowadzący badania nad pamięcią posługują się narzędziami badawczymi socjologii, antropologii społecznej i psychologii społecznej, przede wszystkim metodami wywiadu otwartego, próby reprezentatywnej i gęstego opisu (*thick description*)⁷⁵. Natomiast na etapie wnioskowania i syntezy wykorzystują klasyczny warsztat naukowy historyka⁷⁶.

Archeologia pamięci – archeologia nieodległej przeszłości, na etapie odkrywania (identyfikacji) materialnych korelatów, nośników i miejsc pamięci, posługuje się metodami właściwymi tej dyscyplinie naukowej: metodą badań powierzchniowych i innymi nieinwazyjnymi metodami rozpoznania zabytków (stanowisk archeologicznych). Zastosowanie znajduje również inwazyjna metoda wykopaliskowa, ale jej wykorzystanie, ze względu na destrukcyjny charakter, musi być zawsze uzasadnione brakiem innych

⁷⁰ B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 7; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 13.

⁷¹ N. Assorodobraj, *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2(9), s. 5-45.

⁷² M. Ziółkowski, op. cit., s. 7-8; B. Szacka, *Czas przeszły ...*, s. 10; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 42.

⁷³ P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 46-47.

⁷⁴ J. Nowak, op. cit., s. 40, 57-63; K. Kaźmierska, *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, nr 9/4, s. 6-10.

⁷⁵ C. Geertz, *Opis gęsty – w stronę interpretatywnej teorii kultury*, przekł. S. Sikora, [w:] *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, wybór i przedmowa M. Kempisty, E. Nowicka, Warszawa 2005, s. 37-41.

⁷⁶ M. Kurkowska, op. cit., s. 71-72; P. Wrona, op. cit., s. 259-261.

możliwości poznawczych. Opis, klasyfikacja i interpretacja źródeł archeologii pamięci są możliwe dzięki włączeniu do warsztatu naukowego archeologii źródeł i narzędzi historii oraz antropologii kulturowej i społecznej.

Ciągłe uzgadnianie – konstruowanie pamięci zbiorowej powoduje, że podlega ona zmianom, których rytm jest sprzężony z bieżącymi wydarzeniami oraz układem sił społecznych i politycznych. Jeszcze niespełna dekadę temu Robert Traba i Hans Henning Hahn, odwołując się do wyników projektu *Polsko-niemieckie miejsca pamięci* uznawali, że kształtowanie pamięci, a za jej pośrednictwem również tożsamości, jest w dużej mierze oddolnym procesem społecznym⁷⁷. Twierdzili również, że

*... za niedopuszczalną należy uznać sytuację, w której zależność między pamięcią i tożsamością wykorzystuje się [...] do formułowania politycznych instrukcji, to znaczy gdy nie chodzi już tylko o to, aby analizować tożsamość, używając kategorii pamięci, lecz aby przy pomocy pamięci tożsamość kształtować*⁷⁸.

Współcześnie w Polsce rolę kształtowania pamięci zbiorowej na bazie polityki historycznej, w znacznej mierze przejmują na swe barki państwo i jego agendy⁷⁹. Zbiega się to z obserwowanym od połowy pierwszej dekady XXI w. boomem pamięciowym⁸⁰. Jednocześnie ujawniają się zjawiska społeczne związane z polityką pamięci, jej antagonizowaniem, a sama pamięć zaczyna podlegać analizie w nowych kontekstach – np. bezpieczeństwa⁸¹. Równolegle, w internecie, w dużej mierze za sprawą Facebooka, wręcz na masową skalę rozwija się dyskurs pamięciowy w różnych wymiarach. Występują w nim liczne nawiązania do dyskursu oficjalnego, ale równie ważne są tam wątki pamięci rodzinnej i małych społeczności. Powyższe przemiany są najlepszą ilustracją stwierdzenia, że zbiorowa pamięć o przeszłości jest ciągłym procesem jej uzgadniania na bazie historii lub polityki historycznej.

⁷⁷ H. H. Hahn, R. Traba, op. cit., s. 24.

⁷⁸ Ibidem, s. 35.

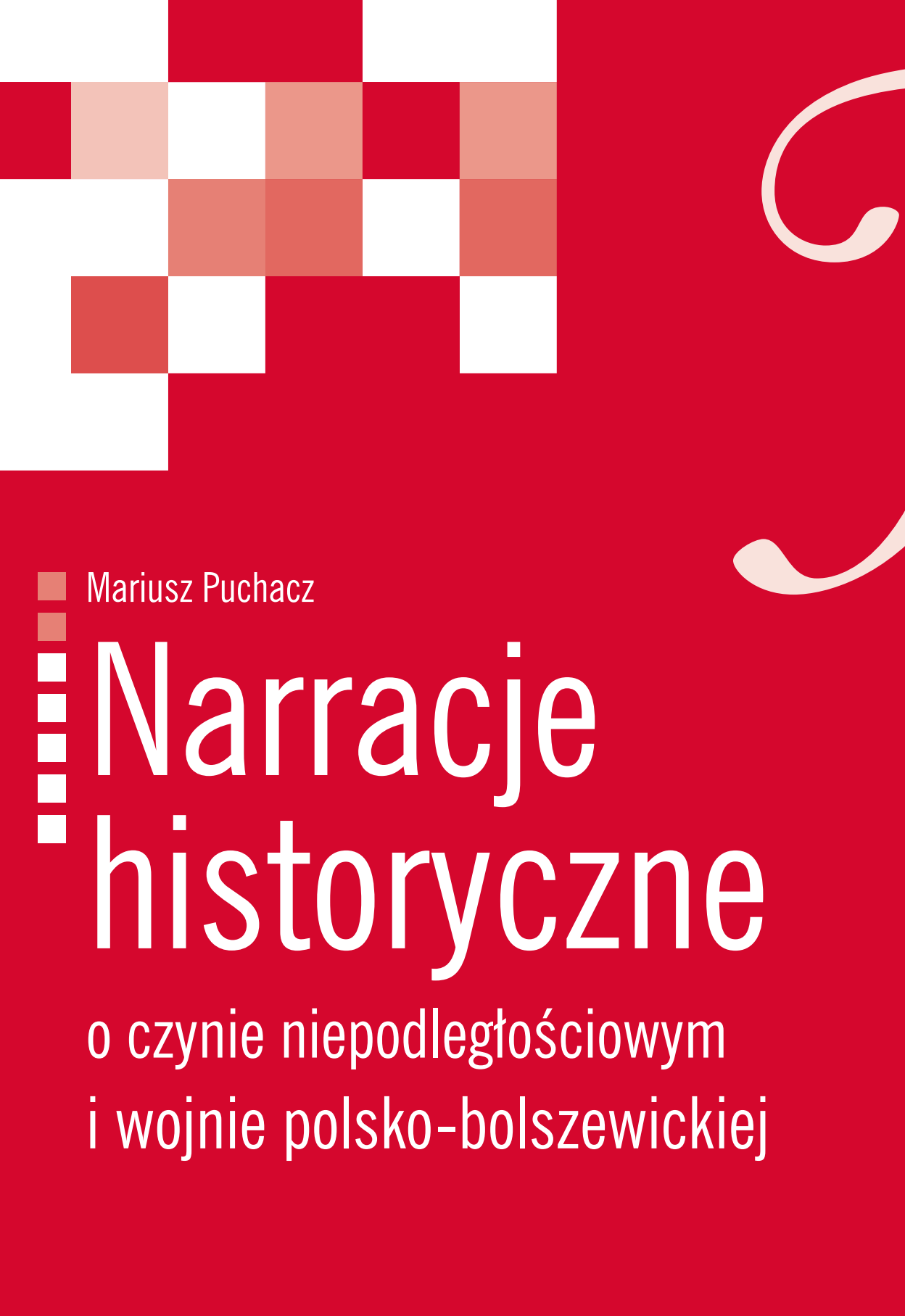
⁷⁹ Por. przykładowo programy finansowane ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Narodowego Centrum Kultury, Narodowego Instytutu Dziedzictwa związane z obchodami stulecia odzyskania niepodległości.

⁸⁰ M. Czajkowski, *Czy wyklęci nas obronią?*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 18.

⁸¹ R. Traba, „Po zwycięstwach” czyli o potrzebie nowego zapisywania przeszłości w teraźniejszości, „Borussia” 2015, nr 56, s. 7-9; M. Napiórkowski, *Polityka pamięciowych analogii*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 6-16; W. Grzebalska, *Zmierzch państwa cywilnego? Słabnące państwo i jego żołnierze*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 23-26.; M. Mazzini, *Trójwymiarowy konflikt o pamięć zbiorową w Polsce*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 31-34.

Bibliografia

- Assorodobraj N., *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, „Studia Socjologiczne” 1963, nr 2(9), s. 5-45.
- Barański J., *Świat rzeczy. Zarys antropologiczny*, Kraków 2007.
- Biełkowska E., *Mała historia pamięci (pamięć jednostkowa, pamięć zbiorowa)*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 19-30.
- Bilewicz M., Stefaniak A., *Pamięć fałszywa*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 324-325.
- Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005.
- Czajkowski M., *Czy wyklęci nas obronią?*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 17-22.
- Domarńska E., *Mikrohistorie*, Poznań 1999.
- Forecki P., *Konflikt pamięci*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 193-195.
- Geertz C., *Opis gęsty – w stronę interpretatywnej teorii kultury*, przekł. S. Sikora, [w:] *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, wybór i przedmowa M. Kempisty, E. Nowicka, Warszawa 2005, s. 35-58.
- Grzebańska W., *Zmierzch państwa cywilnego? Słabnące państwo i jego żołnierze*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 23-26.
- Hahn H. H., Traba R., *O czym (nie) opowiadają polsko-niemieckie miejsca pamięci*, [w:] *Wyobrażenia przeszłości. Polsko – niemieckie miejsca pamięci*, red. R. Traba, H. H. Hahn, Warszawa 2017, s. 11-45.
- Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008.
- Hirschowicz M., Neyman E., *Społeczne ramy niepamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 23-48.
- Kalicka J., *Historia*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 153-160.
- Karczewska M. (red.), *Cmentarze wojenne I wojny światowej po studium. Stan badań i ochrony*, Seria Archeologia Pamięci, t. V, Białystok 2018.
- Karczewska M., *Sto lat będą trwać bez opieki niczyjej... Cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej w Białymstoku i powiecie białostockim*, Seria Archeologia Pamięci, t. II, Białystok 2017.
- Karczewska M., Karczewski M., *Pamięć młodego pokolenia o czynie niepodległościowym i epizodach wojny polsko-bolszewickiej na pograniczu mazowiecko-podlaskim*, [w:] *Pamięć o Niepodległej na pograniczu mazowiecko-podlaskim*, red. M. Karczewski, Seria Archeologia Pamięci, t. VI, Białystok 2019, s. 101-118.
- Kaźmierska K., *Badania biograficzne w naukach społecznych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2013, nr 9/4, s. 6-10.
- Król M., *Pamięć i historia*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 5.
- Król M., *Wstęp do drugiego wydania*, [w:] M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. VII-XI.
- Król M., *Wstęp do wydania polskiego*, [w:] M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. XIII-XXXV.
- Kula M., *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004.
- Kula M., *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa 2002.
- Kurkowska M., *Archiwa pamięci – oral history*, „Historika. Studia metodologiczne” 1998, t. XXVIII, s. 67-76.
- Kwiatkowski P. T., *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008.
- Lewandowska I., *Historycy wobec metody oral history. Przegląd polskiej literatury naukowej*, [w:] *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, Olsztyn 2009, s. 127-138.
- Maier Ch. S., *Gorąca pamięć... zimna pamięć. O połowicznym okresie rozpadu pamięci faszyzmu i komunizmu*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 29-35.
- Maruszewski T., *Pamięć Indywidualna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 330-335.
- Mazzini M., *Trójwymiarowy konflikt o pamięć zbiorową w Polsce*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 31-34.
- Minta-Tworzowska D., *Pamięć, „miejsca pamięci” jako budujące tożsamość w ujęciu archeologii*, „Przegląd Archeologiczny” 2013, nr 61, s. 33-50.
- Napiórkowski M., *Polityka pamięciowych analogii*, „Res Publica Nowa” 2017, nr 3 (229), s. 6-16.
- Nijkowski L. M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.
- Nora P., *Czas pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7 (154), s. 37-43.
- Nora P., *Miedzy pamięcią i historią. Les lieux de Mémoire*, przekł. M. Mościcki, „Tytuł roboczy / work title: archiwum(ve)” 2009, nr 2, s. 4-12.
- Nowak J., *Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków 2011.
- Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, Kraków 2006.
- Saryusz-Wolska M., Traba R., *Wprowadzenie*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 13-25.
- Skarga B., *Tożsamość Ja i pamięć*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 4-18.
- Smith A. D., *Nacjonalizm*, Warszawa 2007.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mīt*, Warszawa 2006.
- Spzociński A., *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] A. Spzociński, P. T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu. Współczesne społeczeństwo Polskie wobec Przeszłości*, t. I, Warszawa 2006, s. 7-66.
- Szacka B., *O pamięci społecznej*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 68-76.
- Topolski J., *Metodologia historii*, Warszawa 1984.
- Traba R., *„Po zwycięstwach” czyli o potrzebie nowego zapisywania przeszłości w teraźniejszości*, „Borussia” 2015, nr 56, s. 5-10.
- Wrona P., *Żywe źródło historyczne. Historia mówiona oczami historyka*, [w:] *Historia mówiona w świetle nauk humanistycznych i społecznych*, red. S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, M. Szumło przy współpracy J. Kapić, Lublin 2014, s. 241-268.
- Zalewska A., *Archeologia i pamięć społeczna. Miedzy wyborem przeszłości i ciężarem przeszłości*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Tom 4. Refleksje Metodologiczne*, red. H. H. Hahn, R. Traba, K. Kończal, M. Górny, Warszawa 2013, s. 201-221.
- Zalewska A., *Archeologia jako forma kreowania, pielęgnowania i odzyskiwania pamięci*, [w:] *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczynski, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012, s. 1178-1189.
- Zalewska A. I. (red.), *Archeologia współczesności*, Pierwszy Kongres Archeologii Polskiej, t. I, Warszawa 2016.
- Zalewska A., Kaliński S., Zarnecki J., *Wielka Wojna nad Rawką 1914-1915 i materialne po niej pozostałości*, Warszawa 2014.
- Ziółkowski M., *Pamięć i zapomnienie: trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 3-22.

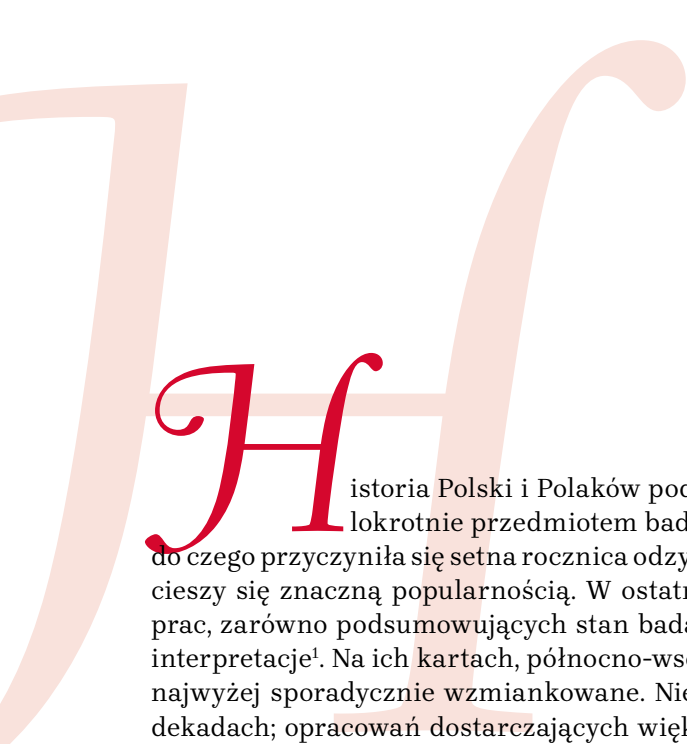
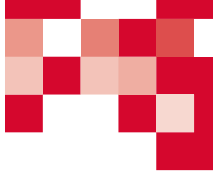

Mariusz Puchacz

Narracje historyczne

o czynie niepodległościowym
i wojnie polsko-bolszewickiej

Historia Polski i Polaków podczas I wojny światowej była wielokrotnie przedmiotem badań naukowych, a także obecnie – do czego przyczyniła się setna rocznica odzyskania niepodległości – temat ten cieszy się znaczną popularnością. W ostatnich latach opublikowano szereg prac, zarówno podsumowujących stan badań, jak i przedstawiających nowe interpretacje¹. Na ich kartach, północno-wschodnie Mazowsze jest jednak co najwyżej sporadycznie wzmiankowane. Nie inaczej było we wcześniejszych dekadach; opracowań dostarczających większej liczby informacji o regionie w latach 1914-1918 jest niewiele². Monografia T. Nałęcz o Polskiej Organizacji Wojskowej³ (POW) jedynie wzmiankuje o działalności struktur tej organizacji w regionie, mimo, że Łomża była siedzibą jednego z jej okręgów. Północno-wschodnie Mazowsze zaznaczyło swą obecność szerzej jedynie w książkach poruszających problematykę powiązaną geograficznie z regionem⁴.

W konsekwencji, czyn niepodległościowy i szerzej historia regionu podczas Wielkiej Wojny są poruszane głównie w pracach, które można uznać za tworzące narrację regionalną. Tematyka ta była przedmiotem badań wielu regionalnych badaczy, zarówno zawodowych historyków, jak i pasjonatów. Wyniki ich badań były przedstawiane m.in. na łamach periodyków regionalnych „Studia Łomżyńskie” i „Ziemia Łomżyńska”. Owocem ich pracy są także monografie kilku miejscowości i powiatów⁵.

Regionalna narracja historyczna, z powodu swojej specyfiki, przedstawia rozmaite wydarzenia i procesy w sposób odmienny od ogólnopolskiej

¹ M. in. W. Borodziej, *Nasza Wojna*, t. I: *Imperia 1912-1916*, Warszawa 2014; t. II: *Naroddy 1917-1923*, Warszawa 2018; A. Chwalba, *Wielka Wojna Polaków 1914-1918*, Warszawa 2018; P. Skibiński, *Polska 1918. Polityka i życie codzienne*, Warszawa 2018.

² Zob. np. garść informacji o przejmowaniu władzy w regionie w listopadzie 1918 r. P. Łossowski, *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 r.*, Warszawa 1986, s. 155 i n.

³ T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Warszawa 1984.

⁴ J. Snopko, *Final epopei Legionów Polskich 1916-1918*, Białystok 2008.

⁵ Porównaj m.in.: Cz. Brodzicki, *Kolno na Mazowszu*, Łomża 2001; Cz. Brodzicki, *Wizna w latach 1529-2000*, Wizna 2000; A. Dobroński, *Łomża w latach 1866-1918*, Łomża-Białystok 1993; W. Jemielity, *Dzieje Łomży. Tysiąclecie*, Łomża 2005; W. Jemielity, *Łomża w okresie międzywojennym*, Łomża 2002; J. Kryński, *Wysokie Mazowieckie. Monograficzny zarys dziejów*, Wysokie Mazowieckie 1992; J. Maroszek, *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866-2006*, Białystok 2008; J. S. Mroczek, *Zambrów. Zarys dziejów*, Białystok 1982; L. Taborski, *Łomża i jej mieszkańcy 1418-1939*, Łomża 2002; L. Zugaj, *Powiat zambrowski. Historia i współczesność*, Zambrów 2012.

narracji historycznej, jak i tej, która opisuje przeszłość innych regionów. Różnice pomiędzy poszczególnymi narracjami mogą być znaczne. Jest to naturalna konsekwencja koncentrowania się na tym, co odbywało się w danym regionie i było dla niego ważne. Regionalna narracja ma zatem własnych bohaterów, własne tragedie, porażki i zwycięstwa. Wydarzenia, które rozgrywały się na innym, odległym geograficznie obszarze, nawet jeżeli w perspektywie przyszłości okazywały się być ważnymi dla dziejów państwa i zasługiwały na uwzględnienie na kartach podręczników, stanowią w regionalnej narracji historycznej ledwie tło, czasami nawet zbyt słabo eksponowane.

Powyższe uwagi mają pewne potwierdzenie także w regionalnej narracji historycznej północno-wschodniego Mazowsza o wydarzeniach I wojny światowej oraz budowie państwowości polskiej. Cezura sierpnia 1914 r. jest tak samo ważna w każdej z polskich narracji. Wypełnione są one często jednak odmienną treścią. W przypadku omawianego regionu okres pierwszych tygodni wojny światowej był czasem obaw przed niemiecką ofensywą, początkowym chaosem i mobilizacją do armii rosyjskiej. Badacze poświęcili pewną uwagę działaniom militarnym, wśród których ważne miejsce zajmuje bitwa pod Tannenbergiem, stoczona w ostatnim tygodniu sierpnia 1914 r. i zakończona zniszczeniem 2. Armii rosyjskiej dowodzonej przez generała Aleksandra Samsonowa. Było to starcie ważne dla przebiegu I wojny światowej, jednak jego znaczenie dla regionu wypływa także z bliskości geograficznej toczonych walk. W mniejszym stopniu regionalna narracja historyczna eksponuje związek emocjonalny z bitwą pod Tannenbergiem. Było to wprawdzie starcie dwóch zaborczych mocarstw, ale ginęli w nim Polacy walczący w armii Samsonowa, zmobilizowani w tym regionie⁶.

Sprawa polska jest przez regionalną narrację historyczną przedstawiana w odmienny sposób niż w narracji ogólnopolskiej, w której centralnym punktem jest Józef Piłsudski oraz jego aktywność polityczna i militarna. Rozgrywające się wydarzenia są przedstawiane z innej perspektywy i uwypuklają inne elementy procesu dziejowego. Piłsudski, kompania kadrowa i początkowo Legiony Polskie zajmują w niej drugoplanową rolę, a nawet często nie są wzmiankowane⁷. Jest to w pewnym sensie odbicie sytuacji, jaka panowała na północno-wschodnim Mazowszu w początkowym okresie wojny. Wówczas to właśnie – jak wskazują badacze – o Piłsudskim i Legionach wiedzano niewiele, samo zaś rozpowszechnianie informacji o nich było przez Rosjan surowo karane⁸.

Przedmiotem narracji historycznej jest natomiast Legion Puławski. Była to polska formacja zbrojna, mająca walczyć u boku armii rosyjskiej,

⁶ Cz. Brodzicki, *Kolno...*, s. 199-200; A. Dobroński, *Łomża...*, s. 204; J. Kryński, op. cit., s. 95.

⁷ Inaczej jest np. w pracy H. Wiśniewskiego, *O niepodległą: walki o niepodległość Polski na Ziemi Łomżyńskiej w latach 1918-1939*, Łomża 1999, s. 8.

⁸ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 204; Cz. Rybicki, *Rozwój skautingu na ziemi łomżyńskiej. Skauci i harcerze w walce o niepodległą Polskę w latach 1913-1920*, Łomża 2018, s. 39.

tworzona od jesieni 1914 r. Jej żywot był krótkotrwały, a zaciąg ochotniczy do niej nie cieszył się popularnością. Legion Puławski swoje miejsce w regionalnej narracji historycznej przypuszczalnie zawdzięcza zlokalizowaniu w Łomży jednego ze swoich biur werbunkowych⁹.

Okres od sierpnia 1914 r. do sierpnia 1915 r., a więc od początku I wojny światowej do zajęcia regionu przez wojska niemieckie jest w szeregu publikacji praktycznie pomijany¹⁰. W pozostałych, narracja zdominowana jest przez wydarzenia z zakresu historii społecznej. Była to ta sfera która bezpośrednio dotyczyła każdego. W centrum znajduje się miejscowa społeczność – jej funkcjonowanie podczas wojny, położenie materialne czy aktywność dobroczynna – a także działalność władz państwowych i samorządowych. Uwypukla się przy tym postawy i aktywność pewnych grup społecznych, którzy jak ziemianie, odznaczali się dużą aktywnością i zaangażowaniem oraz zajmowali szereg kluczowych stanowisk w rozmaitych organizacjach¹¹.

Inna treść przeważa w monografii historii Kolna. Miasto to, wraz z okolicą, w przeciwieństwie do pozostałości ziem północno-wschodniego Mazowsza, było obszarem intensywnych walk niemiecko-rosyjskich w lutym 1915 r. Były one częścią niemieckiej ofensywy, która na tym odcinku frontu zakończyła się sukcesem oraz przejściem Kolna i okolic pod okupację niemiecką. Konsekwencją walk były znaczne straty w zabudowie mieszkalnej i gospodarczej. Zniszczeniu uległa m.in. część Kolna¹².

Ważne miejsce w regionalnej narracji historycznej zajmuje rok 1915 r. W maju tego roku wojska państw centralnych przełamały front pod Gorlicami, a w następnych miesiącach, w wyniku letniej ofensywy, wyparły wojska rosyjskie na wschód poza obszar Królestwa Kongresowego. Ta zmiana militarno-polityczna miała dla północno-wschodniego Mazowsza duże znaczenie. W pierwszej kolejności dlatego, że doprowadziła do przemian gospodarczych i demograficznych. Część regionu poniosła duże straty materialne. Niektóre miejscowości zostały zbombardowane lub ostrzelane przez artylerię, inne z kolei były przedmiotem intensywnych walk. Straty potęgowała stosowana przez armię rosyjską taktyka spalonej ziemi. Istotnym problemem w regionalnej narracji jest przymusowa ewakuacja urzędów, majątków

⁹ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 204; A. Konopka, *Łomżyniacy w Legionie Puławskim*, „Studia Łomżyńskie” 2002, t. XIII, s. 105-113.

¹⁰ Zob. J. Kryński, op. cit., s. 95; J. Maroszek, op. cit., s. 145; J. S. Mroczek, op. cit., s. 87; L. Zugaj, op. cit., s. 139.

¹¹ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 202-207; M. Rydzewski, *Aktywność społeczna i patriotyczna ziemian guberni łomżyńskiej w Rosji w latach 1915-1918*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej. Materiały z III Spotkania Pokoleń w Kręgu Kultury Ziemiańskiej*, Drozdowo, 26 sierpnia 2016 roku, Drozdowo 2017, s. 19-20; M. K. Schirmer, *Działalność społeczna i patriotyczna ziemian w powiecie łomżyńskim w czasie I wojny światowej*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej. Materiały z III Spotkania Pokoleń w Kręgu Kultury Ziemiańskiej*, Drozdowo, 26 sierpnia 2016 roku, Drozdowo 2017, s. 45-48.

¹² Cz. Brodzicki, *Kolno...*, s. 200-204.

ziemskich, zakładów przemysłowych oraz ludności cywilnej. Objęła ona dziesiątki tysięcy osób, których grono powiększyli ci, którzy z różnych względów – chociażby ze strachu przed Niemcami – zdecydowali się na ucieczkę na wschód¹³. W 1917 r. poza powiatem łomżyńskim zamieszkiwało 34 tys. jego mieszkańców¹⁴. Wielu z nich spędziło w głębi Rosji całą wojnę, a nie brakowało też i takich, którzy tam zakończyli swoje życie. Warto dodać, że losy mieszkańców regionu przebywających podczas I wojny światowej w Rosji oraz ich działalność społeczna i polityczna są przedmiotem zainteresowania ze strony badaczy. Najwięcej uwagi poświęcono losom ziemian, w szczególności Lutosławskim z Drozdowa¹⁵.

Przejście spod rządów rosyjskich pod niemieckie oznaczało również dalsze zmiany gospodarcze. W regionalnej narracji historycznej niemieckie rządy w latach 1915-1918 są przedstawiane jako szczególnie uciążliwe i skutkujące dodatkowym pogorszeniem położenia materialnego mieszkańców regionu. Niemcy mieli prowadzić gospodarkę nastawioną na możliwie największą eksploatację podbitych ziem polskich obejmującą rekwizycje, kontrybucje, kontyngenty, rabunkową gospodarkę leśną, zmuszanie do pracy i wywożenie na roboty do Niemiec. W regionie jej pierwszym akordem była kontrybucja w wysokości 60 tys. rubli w złocie nałożona na mieszkańców Łomży. Ta polityka w połączeniu z przedłużaniem się wojny spowodowała, że warunki życia pogorszyły się drastycznie, ceny znacznie wzrosły, wystąpiły duże problemy aprowizacyjne miast, a w rezultacie powszechnie stosowane były środki zastępcze podstawowych produktów. Z czasem, w wolnej sprzedaży pozostały jedynie ziemniaki i sacharyna, zaś pozostałe produkty żywnościowe były reglamentowane¹⁶.

Krytyczna opinia badaczy o niemieckiej polityce okupacyjnej jest w pewnym sensie zbyt ostra. Nie uwzględnia ona faktu, iż państwa centralne były objęte blokadą morską ze strony *ententy*, sytuacja gospodarcza II Rzeszy była trudna, a racjonowanie żywności zostało w tym państwie wprowadzone

¹³ Cz. Brodzicki, *Wizna...*, s. 117; J. Gwardiak, *Łomżyńskie więzienie gubernialne (1892-1917)*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. II, s. 61; W. Jemielity, *Ewakuacja urzędów i ludności guberni łomżyńskiej do Rosji (1914-1918)*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. XVIII, s. 165-195; J. Kryński, op. cit., s. 95-96; J. Maroszek, op. cit., 145-147; J. S. Mroczek, op. cit., s. 87-88.

¹⁴ Ibidem, s. 88.

¹⁵ W. Jemielity, *Ewakuacja urzędów...*; M. Rydzewski, op. cit.; M. K. Schirmer, *Wybitni przedstawiciele ziemiaństwa łomżyńskiego XIX i XX wieku. W służbie dla regionu i kraju*, Łomża 2013; K. Szymański, *Ksiądz Kazimierz Lutosławski. Biografia kapłana, wychowawcy i polityka*, Drozdowo 2017, s. 103-127; idem, *Sprawa braci Lutosławskich*, [w:] *Czyn niepodległościowy...*, s. 53-68; D. i A. Wroniszewscy, *Lutosławscy w czasie I wojny światowej*, [w:] *Lutosławscy w kulturze polskiej*, red. B. Klukowski, Drozdowo 1998, s. 149-167.

¹⁶ Cz. Brodzicki, *Kolno...*, s. 204-205; Idem, *Wizna...*, s. 117-118; A. Dobroński, *Łomża...*, s. 208; W. Jemielity, *Dzieje Łomży...*, s. 276; J. Kryński, op. cit., s. 97; H. Maćkowiak, *Warunki życia mieszkańców terenów nadnarwiańskich pod okupacją niemiecką w latach 1915-1918*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości. Białostockie i łomżyńskie 1915-1919*, red. A. Dobroński, A. Wap, Oso-wiec-Łomża 1998, s. 13-19; J. Maroszek, op. cit., s. 148-149; J. S. Mroczek, op. cit., s. 88-89.

szybciej niż na terenach okupowanych. Jej wprowadzenie w Królestwie Polskim było natomiast spowodowane także koniecznością zapewnienia ludności niezbędnej żywności, a pamiętać należy, że moc produkcyjna rolnictwa i logistyczna możliwość dystrybucji płodów rolnych zmniejszyła się w rezultacie działań wojennych i stosowania przez armię rosyjską taktyki spalanej ziemi. Nie podważa to jednak stanowiska badaczy, iż nadrzędnym celem administracji niemieckiej było maksymalne wykorzystanie zasobów ziem okupowanych. Trudna sytuacja gospodarcza wynikała w dużej mierze z polityki niemieckiej. Z kolei niemieckie inwestycje w infrastrukturę np. koleje, służyły celom militarnym i gospodarczym, a w niewielkim stopniu korzystała z nich ludność cywilna¹⁷.

W mniejszym stopniu regionalna narracja wskazuje na korzyści z zajęcia ziem regionu przez Niemców. Zostały one przysłonięte przez niekorzystną dla mieszkańców politykę okupanta i złe położenie materialne. Do korzyści, jak wskazują badacze, należały choćby większe możliwości rozwoju harcerstwa, wychowującego młodzież w duchu patriotyzmu, prowadzenia działalności kulturalnej oraz rozwoju szkolnictwa. Ten ostatni aspekt jest trudny do przecenienia, gdyż, jak zauważył H. Maćkowiak, *nadanie szkolnictwu polskiego charakteru miało zasadnicze znaczenie dla kształtowania postaw obywatelskich społeczeństwa tak ważnych w czasie, gdy Polacy podejmowali walkę o niepodległy byt*¹⁸.

W niewielkim stopniu uwaga badaczy skoncentrowana była na niemieckiej administracji okupacyjnej. Wyróżnia się tutaj źródłowy artykuł J. E. Szczepańskiego, opublikowany na łamach „Ziemi Łomżyńskiej”¹⁹. W części Królestwa Polskiego okupowanej przez Niemców, utworzone zostało Generalne Gubernatorstwo Warszawskie, w skład którego wchodziło jedenaście gubernatorstw wojskowych. Siedziba jednego z nich została zlokalizowana w Łomży, swoim zasięgiem było ono zbliżone do guberni łomżyńskiej²⁰.

Poza warunkami życia pod okupacją i działalnością społeczną, innym ważnym zagadnieniem regionalnej narracji historycznej o latach I wojny światowej – być może nawet centralnym zagadnieniem – jest działalność niepodległościowa prowadzona przez harcerstwo i Polską Organizację Wojskową (POW).

¹⁷ W. Borodziej, M. Górny, *Nasza Wojna*, t. I, s. 202 i n., 359-362; t. II, s. 239-244; A. Chwalba, *Wielka Wojna Polaków...*, s. 312-324; S. Lehnstaedt, *Dwie (różne) okupacje? Polityka gospodarcza Niemiec i Austro-Węgier w Królestwie Polskim w latach 1915-1918*, „Dzieje Najnowsze” 2013, r. XLV, nr 1, s. 17-33.

¹⁸ H. Maćkowiak, op. cit., s. 18-19 (cytat pochodzi ze strony 19); A. Malanowska, *Prywatna Siedmioklasowa Szkoła Handlowa Męska w Łomży (1906-1918)*, [w:] *380 lat szkoły średniej ogólnokształcącej w Łomży 1614-1994*, Warszawa 1994, s. 341; J. S. Mroczek, op. cit., s. 89; Cz. Rybicki, op. cit., s. 19.

¹⁹ J. E. Szczepański, *Militarne aspekty pierwszej okupacji niemieckiej w Łomży i okolicach 1915-1918*, „Ziemia Łomżyńska” 2013, t. 12, s. 239-254.

²⁰ Ibidem, s. 239-240.

Centrum działalności harcerskiej była Łomża. W literaturze przedmiotu i wspomnieniach istnieją rozbieżności co do genezy harcerstwa w mieście. Nowe ustalenia przekonująco systematyzują materiał źródłowy²¹. Zgodnie z nimi, pierwszy męski zastęp harcerski w Łomży powstał jeszcze przed I wojną światową. Kolejny już po jej rozpoczęciu. Z ich połączenia w 1916 r. powstała I Męska Drużyna Harcerska im. Tadeusza Kościuszki, na której czele stanął Teodor Kleindienst (ryc. 1), członek POW, a następnie także żołnierz wojen polsko-ukraińskiej i polsko-sowieckiej²². Jeszcze przed I wojną światową zaczęły być organizowane żeńskie struktury harcerskie. Ruch skautingowy cieszył się na tyle dużą popularnością, że do końca wojny powstały trzy żeńskie drużyny harcerskie, a wkrótce po jej zakończeniu

Ryc. 1. Teodor Kleindienst

Źródło: archiwum Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów

czwarta²³. Harcerstwo miało być dla młodzieży szkołą charakteru i patriotyzmu, a także miejscem zdobywania wielu konkretnych umiejętności, co było wykorzystane podczas działalności konspiracyjnej, a następnie także w walce zbrojnej o niepodległość i kształt terytorialny Polski²⁴.

Kluczowym zagadnieniem opracowań jest tworzenie struktur POW i rola tej organizacji w wyzwoleniu spod niemieckiej okupacji. Widać to dobrze w przypadku Wysokiego Mazowieckiego. Opracowania dotyczące miasta i powiatu poświęcają POW stosunkowo wiele uwagi²⁵. Miejsce POW w narracji regionalnej nie dziwi wcale, biorąc pod uwagę, że struktury tej organizacji istniały i brały udział w przejmowaniu władzy od Niemców na całym północno-wschodnim Mazowszu. Geneza tej podporządkowanej Józefowi Piłsudskiemu organizacji w regionie sięgała lata 1915 r. Wówczas to z zadaniem utworzenia struktur POW przybył do Łomży Witold Gołębiowski „Ildefons”. Misja ta zakończyła się po zaledwie kilku dniach, gdy został aresztowany przez Niemców. Jego następcą,

²¹ Cz. Rybicki, op. cit., s. 39-53.

²² Ibidem; biogram Kleindiensta, s. 185-187; J. Gwardiak, *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794-1918*, Łomża 2005, s. 183-185.

²³ Cz. Rybicki, op. cit., s. 59-71.

²⁴ Cz. Rybicki, op. cit.; A. Dobroński, *Łomża...*, s. 215-217; A. Kurpiewski, *Powstanie i rozwój POW w Łomżyńskim*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości...*, s. 22-23; Z. Sędziak, *Łomżyńskie u progu niepodległości*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości...*, s. 28.

²⁵ Kryński, op. cit., s. 97-106; J. Maroszek, op. cit., s. 149-152; T. Śmigieński, I. Śmigieński, *Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michałki 2018, s. 15-16, 19-25.

który z powodzeniem utworzył struktury konspiracyjnego ugrupowania w regionie był Izydor Galiński „Straża”²⁶.

Tworzenie struktur POW na północno-wschodnim Mazowszu i werbowanie ochotników do tej organizacji było utrudnione z kilku powodów. Lokalna społeczność była zmęczona ciężkimi warunkami życia, co powodowało, iż w pierwszej kolejności starała się ona zabezpieczyć warunki materialne. W regionie tym dominowały sympatie polityczne bliskie Narodowej Demokracji, a więc przeciwne politycznie Piłsudskiemu i jego zwolennikom. POW zmuszone było ponadto konkurować o nowych członków z Departamentem Wojskowym Naczelnego Komitetu Narodowego rekrutującym do Legionów Polskich, a następnie, po Akcie 5 Listopada, z Krajowym Inspektoratem Zaciągu werbującym do Polskiej Siły Zbrojnej²⁷. W rezultacie, przynajmniej początkowo, POW nie cieszyła się sympatią szerszych kręgów społeczności regionu, na co wskazują przytoczone przez jednego z autorów raporty jej lokalnych struktur. W pierwszych miesiącach 1917 r., w następstwie podporządkowania POW Tymczasowej Radzie Stanu komenda okręgu rozważała plany mobilizacyjne. W związku z tym nakażała podjęcie odpowiednich działań zapewniających godne reprezentowanie organizacji przez zmobilizowanych i uzyskanie wsparcia finansowego od miejscowego społeczeństwa²⁸. Raport komendanta miejscowego obwodu Wysokie Mazowieckie wskazuje jednak, iż ludność wciąż nie odnosiła się do konspiratorów przychylnie:

Opinia miejscowej ludności różna, na ogół marna. «Panowie nie mają co robić, to chcą zrobić powstanie» daje się często słyszeć. Najważniejsze, że nie dadzą sobie wytłumaczyć»²⁹.

Wraz z upływem czasu sytuacja ta zmieniała się jednak na korzyść konspiracyjnej organizacji. Harcerstwo i POW wraz z upływem czasu coraz intensywniej ze sobą współpracowały, a nawet w pewnym sensie pozostawały w symbiozie. Niejeden harcerz był jednocześnie peowiakiem. Intensyfikacja współpracy nastąpiła w drugiej połowie 1917 r, gdy do Łomży przybył z Warszawy Leon Kaliwoda (ryc. 2), mający zastąpić aresztowanego przez Niemców komendanta obwodu Łomża i zastępcę komendanta X Okręgu POW Jana Kraszewskiego. Kaliwoda był zarazem harcerzem, co w naturalny sposób implikowało kontakty pomiędzy obiema organizacjami. W narracji regionalnej postać Kaliwody zajmuje istotne miejsce. Jest on przedstawiany jako osoba o silnym charakterze, energiczny i sprawny organizator, który przeprowadził

²⁶ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 215; A. Kurpiewski, *Powstanie i rozwój POW...*, s. 21.

²⁷ A. Kurpiewski, *Powstanie i rozwój POW...*, s. 23-24; J. Snopko, *Finale epopei Legionów...*, s. 113-115; H. Wiśniewski, *O niepodległość...*, s. 9.

²⁸ Instrukcja Komendanta X Okręgu POW do komendantów obwodowych z dnia 19 II 1917 cytowana w: L. Taborski, *Terenowe Struktury POW – 2. Obwód Wysokie Mazowieckie*, „Ziemia Łomżyńska” 2003, t. 7, s. 116-117.

²⁹ Raport cyt. za: Ibidem, s. 117.

przygotowaniom do odzyskania niepodległości. W ocenie autora jego biogramu, Kaliwoda pracował bez wytchnienia, zdawało się, że był wszędzie³⁰.

Ryc. 2. Leon Kaliwoda

Źródło: archiwum Łomżyńskiego Towarzystwa
Naukowego im. Wągów

W styczniu 1918 r. harcerze starsi wiekiem utworzyli oddział bojowy na którego czele stała T. Kleindienst. Do głównych zadań oddziału należało rozpoznanie, wywiad i łączność. Podejmował on także, w ograniczonym stopniu, działania bojowe. Głośną akcją harcerzy i peowiaków było wybicie szyb w budynkach zajmowanych przez Niemców w Łomży w proteście przeciwko zawarciu przez państwa centralne traktatu z Ukraińską Republiką Ludową, przyznającego jej Chełmszczyznę³¹.

Charakterystyczne jest, że regionalna narracja zaczyna mocniej zazębiać się z narracją ogólnopolską od czasu Aktu 5 listopada 1916 r. Wówczas to monarchowie II Rzeszy Niemieckiej i Austro-Węgier ogłosili utworzenie państwa polskiego jako konstytucyjnej monarchii dziedzicznej. Szczegółowych informacji na temat chociażby granic i władcy tego państwa zabrakło, ale

powszechnie zdawano sobie sprawę, że celem państw centralnych jest pozyskanie polskiego rekruta. Na ziemi łomżyńskiej, podobnie jak w całym Królestwie, działania niemieckie zostały przyjęte niechętnie³². W następstwie tego aktu Legiony zostały dyslokowane na teren Mazowsza. W założeniu Berlina miały one stanowić podstawę tworzonej wówczas Polskiej Siły Zbrojnej. W listopadzie 1916 r. do Łomży przybył 1. Pułk Piechoty Legionów, który został następnie przeniesiony do Zambrowa, a jego miejsce zajął 4. Pułk Piechoty Legionów. Autorzy zgodnie podkreślają, że pomiędzy legionistami a mieszkańcami regionu nawiązała się nie porozumienia i sympatii. Początkowo jednak, zdaniem legionistów, zostali oni przyjęci w Łomży chłodno³³.

³⁰ J. Gwardiak, *Uczestnicy działań niepodległościowych...*, s. 170-172 (biogram Kaliwody), cytata pochodzi ze strony 171; Cz. Rybicki, op. cit., s. 170-184 (biogram Kaliwody); A. Kurpiewski, *Powstanie i rozwój POW...*, s. 22; Z. Sędziak, op. cit., s. 28-29.

³¹ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 218; A. Kurpiewski, *Powstanie i rozwój POW...*, s. 22-23; Cz. Rybicki, op. cit., s. 128-129; Z. Sędziak, op. cit., s. 29.

³² J. Snopko, *Postawa i nastroje ludności Ziemi Łomżyńskiej po akcie 5 listopada 1916 r. (w świetle raportów personelu werbunkowego)*, [w:] *Wyzwolenie czy okupacja? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2006, s. 25-33.

³³ Ibidem, s. 29. Zob. także idem, *Legioniści polscy w Zambrowie w 1917 r. Miasteczko i jego mieszkańcy w oczach przybyszów*, [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. dr hab. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin*, red. H. Konopka, D. Boćkowski, Białystok 2004, s. 43-52.

Ryc. 3. Grupa oficerów Legionów Polskich w Zambrowie, 1917 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

Obie strony na różny sposób wspierały się. Miało to niemałe znaczenie dla harcerzy i peowiaków, dla których żołnierze byli źródłem wiedzy wojskowej, a także w ograniczonym zakresie sprzętu i broni³⁴.

Istotnym wydarzeniem dla sprawy polskiej w 1917 r. był kryzys przysięgowy. Stanowił on otwarte opowiedzenie się Piłsudskiego przeciwko państwom centralnym. Jego polityka wynikała z oceny sytuacji międzynarodowej. Orędzie prezydenta USA Woodrow Wilsona ogłoszone 22 I 1917 r., w którym opowiedział się on za utworzeniem niepodległej Polski, a także rewolucja w Rosji, deklaracja jej Rządu Tymczasowego przyznająca Polsce prawo do utworzenia niepodległego państwa oraz słabość militarna tegoż zaborcy sprawiły, że w opinii Piłsudskiego kontynuowanie walki u boku państw centralnych przestało być dla sprawy polskiej korzystne. W interesie Polski była porażka Niemiec, a nie ich zwycięstwo³⁵.

Od września 1916 r. Piłsudski – po tym gdy jego dymisja została przyjęta – znajdował się poza Legionami (przemianowanymi na Polski Korpus Posiłkowy), ale w ich szeregach znajdowali się jego współpracownicy i tysiące zwolenników, co dawało mu możliwość wpływania na ich przyszłość. Zdecydował on, że legioniści pochodzący z Królestwa Polskiego powinni odmówić złożenia przysięgi, która obejmowała braterstwo broni z wojskami Niemiec i Austro-Węgier oraz posłuszeństwo przełożonym, co utrwalało podległość tej polskiej formacji zbrojnej państwom centralnym (na czele Polskiej Siły Zbrojnej stał generalny gubernator warszawski gen. Hans von Beseler).

³⁴ Cz. Rybicki, op. cit., s. 116-117.

³⁵ M. Klimecki, K. Filipow, *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014, s. 181-183.

W konsekwencji, przysięgę złożyła mniejszość legionistów, ci zaś, którzy odmówili jej złożenia zostali internowani – oficerowie w Beniaminowie, a podoficerowie i szeregowi w Szczypiornie³⁶.

Ze względu na stacjonowanie legionistów w regionie (ryc. 3), kryzys przysięgowy z lipca 1917 r. – inaczej niż wiele innych istotnych zagadnień z narracji ogólnopolskiej – jest obecny w narracji regionalnej³⁷. Znamienne jest jednak, że w opisie kryzysu przysięgowego i odmowy złożenia przysięgi przez żołnierzy 1. Pułku Piechoty stacjonującego w Zambrowie, pominięta została postać i rola Józefa Piłsudskiego³⁸. Regionalni badacze odnotowują, że wśród internowanych legionistów byli również mieszkańcy północno-wschodniego Mazowsza. Znany jest przypadek braci Mariana i Mieczysława Stecewiczów z Wysokiego Mazowieckiego, wcześniej członków lokalnych struktur POW³⁹.

W grudniu 1917 r., z powodu trudnych warunków panujących w obozie w Szczypiornie, internowani legionieści zostali przeniesieni do Łomży i umieszczeni w dawnych carskich koszarach (ryc. 4). Warunki tam panujące były lepsze, ale wciąż trudne. Internowani cierpieli na niedostatek żywności. Z pomocą ruszyli wówczas mieszkańcy Łomży i okolic, w szczególności harcerze i peowiacy, którzy organizowali zbiórki na ich rzecz. Zdarzało się również, że ukrywali oni zbiegłych legionistów⁴⁰. Internowanie żołnierzy Legionów Polskich, którzy odmówili złożenia przysięgi jest ważnym elementem zarówno narracji historycznej ogólnopolskiej, jak i regionalnej. Ta druga akcentuje pobyt legionistów w Łomży, ale – jak zwrócił uwagę jeden z badaczy:

... to właśnie Szczypiorno, a nie Łomża, stało się symbolem niezłomności i wytrwania, kolejnym etapem walki o Niepodległą dla tych co wyruszyli w bój 6 sierpnia 1914 roku⁴¹.

Punktem kulminacyjnym narracji o czynie niepodległościowym jest rozbrojenie Niemców w listopadzie 1918 r. Narracja ogólnopolska poświęca niewiele uwagi wydarzeniom do jakich doszło na północno-wschodnim Mazowszu, zagadnienie to porusza z kolei szereg prac z nurtu regionalnego. 11 listopada był zwieńczeniem działalności harcerzy i peowiaków na północno-wschodnim Mazowszu. W niektórych miejscowościach rozbrajaniu wojsk niemieckich i przejmowaniu władzy od administracji okupacyjnej towarzyszyły walki o stosunkowo niedużej intensywności. Doszło do nich m.in.

³⁶ Ibidem; s. 183-189; J. Snopko, *Finał epopei Legionów...*, s. 168-193.

³⁷ J. Snopko, *Kryzys przysięgowy w 4 Pułku Piechoty Legionów w Łomży (lipiec-sierpień 1917)*, „Studia Łomżyńskie” 2004, t. XV, s. 163-172.

³⁸ J. S. Mroczek, op. cit., s. 89-91.

³⁹ J. Kryński, op. cit., s. 97, 99.

⁴⁰ O internowaniu legionistów w Łomży zob. J. Snopko, *Finał epopei Legionów...*, s. 232-242; J. Gwardiak, *Obóz internowanych legionistów w Łomży (grudzień 1917-lipiec 1918)*, „Studia Łomżyńskie” 1998, t. IX, s. 21-35.

⁴¹ J. Snopko, *Finał epopei Legionów...*, s. 232. W najnowszym opracowaniu historii Legionów, pobytowi ich żołnierzy w Szczypiornie autor poświęcił kilka stron, okresowi spędzonemu przez nich w Łomży – jeden akapit. A. Chwalba, *Legiony Polskie 1914-1918*, Kraków 2018, s. 157-164.

Ryc. 4. Internowani legioniści w koszarach w Łomży, 1918 r.

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

w Łomży i w rejonie Gołasz. Cały region znalazł się pod polskim zarządem do 13 listopada. Łomżę opuścili Niemcy dzień wcześniej. W narracji regionalnej wyzwolenie regionu spod okupacji niemieckiej rozpatruje się w nawiązaniu do procesów, które miały miejsce na ziemiach polskich (przejmowanie władzy przez Polaków, np. przez Polską Komisję Likwidacyjną w Krakowie), i państwie niemieckim. Samo wyzwolenie postrzegane jest jako dokonane własnymi siłami i z własnej inicjatywy. Nie jest to pozbawione podstaw. Rozkaz o rozbrojeniu oddziałów niemieckich został wydany przez komendanta okręgu POW Galińskiego, przed otrzymaniem w tej sprawie rozkazu z centrali. W Łomży z kolei rozkaz rozbrojenia został wydany przez Kaliwodę⁴².

Zauważalne są rozbieżności odnośnie ofiar walk w Łomży. Autorzy są zgodni co do tego, iż w potyczkach z Niemcami zginęło kilka osób. W większości przypadków nie podają jednak ich nazwisk. Inni autorzy, jak A. Kurpiewski

⁴² Cz. Brodzicki, *Kolno...*, s. 205; A. Dobroński, *Łomża...*, s. 219-220; A. Dobroński, *Listopad 1918 w regionie łomżyńskim* [w:] *Początki niepodległości. Łomża – Białystok – Grodno – Suwałki 1918-1919*, red. J. J. Milewski, Białystok 1999, s. 17-25; J. Kryński, op. cit., s. 98-100; A. Kurpiewski, *Oswobodzenie łomżyńskiego w listopadzie 1918 r.*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości...*, s. 33-37; J. Maroszek, op. cit., s. 153; A. Miodowski, *Odmienne drogi do niepodległości. Ziemia Łomżyńska, Białostocczyzna i Suwalszczyzna w latach 1918-1919*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, t. 15, nr 2 (28), s. 103-107; Cz. Rybicki, op. cit., s. 133-135; Z. Sędziak, op. cit., s. 30-32; T. Śmigieński, I. Śmigieński, op. cit., s. 21-25; H. Wiśniewski, *O Niepodległą...*, s. 10-12.

wymieniają część ofiar, określając ich mianem peowiaków⁴³. Jak się wydaje nie wszyscy nimi byli. Franciszek Gibes zdaniem niektórych był cywilem, który przyłączył się do peowiaków rozbijających niemieckich żołnierzy⁴⁴.

Kaliwoda – do czego zapewne przyczyniła się jego śmierć – jest w publikacjach regionalistycznych osobą bardziej eksponowaną jako bohater odzyskania niepodległości niż Józef Piłsudski. Innymi pierwszoplanowymi postaciami czynu niepodległościowego są peowiaci i harcerze jak: Galiński, Kraszewski czy Kleindienst. Na marginesie warto zauważyć, że postać Romana Dmowskiego w narracji o latach 1914-1918 praktycznie się nie pojawia.

Wyzwolenie regionu było początkiem procesu budowania państwowości polskiej. Wiązało się to z koniecznością stworzenia struktur Wojska Polskiego, administracji państwowej i samorządowej. Ten niewątpliwy wysiłek podejmowany przez rząd w Warszawie i władze lokalne znalazł odbicie na kartach opracowań.

Jeszcze przed rozbiciem wojsk niemieckich, 30 X 1918 r. utworzony został Łomżyński Okręg Wojskowy, który miał za zadanie utworzenie pułku piechoty. Formalnie został on powołany do istnienia jako 33. Pułk Piechoty w grudniu 1918 r., ale w praktyce był on tworzony od czasu opuszczenia regionu przez Niemców. Na skutek decyzji władz wojskowych w jego szeregach znaleźli się także lokalni peowiaci⁴⁵. Badacze odnotowują, że już w grudniu 1918 r. kompania ochotnicza 33. Pułku Piechoty została skierowana do Galicji Wschodniej, w celu obrony Lwowa przed oddziałami Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej⁴⁶. Niektórzy komentują przy tym, że żaden z jej żołnierzy nie powrócił do swojej małej ojczyzny⁴⁷.

Szereg opracowań porusza kwestie budowy regionalnych struktur partii politycznych oraz wyborów do Sejmu Ustawodawczego, które odbyły się 26 stycznia 1919 r. Był to pierwszy poważny sprawdzian pokazujący preferencje polityczne mieszkańców regionu i kraju. Powiaty łomżyński, kolneński i wysokomazowiecki (wraz z ostrowskim, ostrołęckim i szczuczyńskim) tworzyły okręg wyborczy nr 3. Wyniki głosowania potwierdziły dominację polityczną obozu narodowego, który uzyskał 77,2%. Największe poparcie uzyskał w powiecie kolneńskim (86,6%) i wysokomazowieckim (85,0%). Mniejsze poparcie w powiecie łomżyńskim (67,5%) wynikało z większej popularności polskich ugrupowań lewicowych oraz większego odsetka ludności żydowskiej, koncentrującej się w miastach. W skali regionu ograniczonymi wpływami cieszyły się partie lewicowe (Polska Partia Socjalistyczna i PSL Wyzwolenie), a część partii, jak PSL „Piast” w ogóle nie wystawiło swoich list wyborczych w okręgu nr 3. Endecja uzyskała w okręgu aż 8 z 9 mandatów do Sejmu. Wśród

⁴³ A. Kurpiewski, *Oswobodzenie łomżyńskiego...*, s. 34.

⁴⁴ Gibes Franciszek – 24.09.1877 – 11.11.1918, materiał opracował S. Zgrzywa, <https://historialomzy.pl/franciszek-gibes/> (6.06.2019)

⁴⁵ A. Dobroński, *33 pułk piechoty*, Pruszków 1994, s. 4-5.

⁴⁶ Ibidem, s. 5; J. Maroszek, op. cit., s. 151.

⁴⁷ Cz. Brodzicki, *Kolno...*, s. 212.

nowo wybranych posłów byli również tacy, którzy jak ks. Kazimierz Lutosławski odgrywali istotną rolę zarówno w parlamencie, jak i w partii w skali kraju. Uzasadniona wydaje się zatem przewijająca się w opracowaniach opinia o ziemi łomżyńskiej jako bastionie ruchu narodowego⁴⁸.

Wielu szczegółowych informacji dostarczają opracowania poświęcone Komunistycznej Partii Polski (do 1925 Komunistycznej Partii Robotniczej Polski) i Polskiej Partii Socjalistycznej⁴⁹. Przedmiotem badań historyków była także postać i działalność łomżyńskiego lidera socjalistów, lekarza Mieczysława Czarneckiego⁵⁰. Niestety tylko część publikacji dostarcza informacji o dziejach miejscowości w pierwszych latach niepodległości oraz o aktywności politycznej, społecznej i kulturalnej mieszkańców regionu⁵¹. Dziwi to, szczególnie biorąc pod uwagę fakt, że okres pomiędzy listopadem 1918 r. a ofensywą sowiecką był kluczowy dla budowy podstaw państwa polskiego, co zostało należycie docenione przez najnowszą historiografię⁵².

W każdej z narracji o historii Polski w okresie budowania państwowości po 1918 r. ważne miejsce zajmuje wojna polsko-bolszewicka. Jej zwycięskie zakończenie w opinii wielu ówczesnych obserwatorów i uczestników miało kluczowe znaczenie nie tylko dla przetrwania suwerennego państwa polskiego, ale również odsunęło od Europy widmo bolszewizmu. Wojna polsko-bolszewicka stała się przedmiotem badań historycznych w krótkim czasie po jej zakończeniu. Jedną z pierwszych prac, jakie przedstawiały wydarzenia czasu wojny na północno-wschodnim Mazowszu była opublikowana w 1925 r. książka Władysława Świderskiego (ryc. 5)

Ryc. 5. Władysław Świdorski

Źródło: archiwum Łomżyńskiego Towarzystwa Naukowego im. Wagów

⁴⁸ A. Mieczkowski, *Oblicze polityczne regionu łomżyńskiego w latach 1919-1930*, Łomża 1983, s. 101.; M. Dajnowicz, *Poglądy ideowe i działalność polityczna elit (nie)provincialnych Narodowej Demokracji zachodniej części województwa białostockiego (1919-1939)*, Warszawa 2015; T. Szymański, *Książdz Kazimierz Lutosławski...*, rozdz. 4; H. Majecki, *Obóz narodowy w okręgu łomżyńskim w latach 1918-1928*, „*Studia Łomżyńskie*” 1989, t. II, s. 94-108; Z. Tomczonek, *Ruch Ludowy w łomżyńskim w latach 1918-1931*, „*Studia Łomżyńskie*” 1989, t. II, s. 109-125.

⁴⁹ J. Kowalczyk, *Komunistyczna Partia Polski w okręgu łomżyńskim 1919-1938*, Łomża 1975; J. J. Milewski, *Polska Partia Socjalistyczna w województwie białostockim w latach 1918-1939*, Białystok 1990.

⁵⁰ A. Dobroński, *Doktor Mieczysław Czarnecki – społecznik*, „*Ziemia Łomżyńska*” 1990, t. 4, s. 209-218; J. J. Milewski, *Działalność Mieczysława Czarneckiego w okresie międzywojennym*, „*Studia Łomżyńskie*” 1991, t. III, s. 119-128.

⁵¹ Cz. Brodzicki, *Kolno...*, s. 207-212; W. Jemielity, *Łomża...*, passim; T. Śmigieński, I. Śmigieński, op. cit.; W. Świdorski, *Łomża, Łomża 1925*, s. 140-147.

⁵² Zob. A. Chwalba, *1919. Pierwszy rok wolności*, Wołowiec 2019.

pt. Łomża⁵³. Opisane zostały w niej dzieje miasta od średniowiecza do czasów współczesnych. Autor zarówno podczas wojny, jak i w chwili wydania swojej pracy był prezydentem tego miasta, część książki poświęcona wojnie polsko-bolszewickiej łączy zatem w sobie cechy opracowania historycznego i wspomnień.

Świderski na kartach swojej pracy przedstawił sytuację panującą w mieście przed rozpoczęciem walk z bolszewikami i po opuszczeniu go przez oddziały polskie. Przebieg bitwy został opisany poprzez zacytowanie kapitana Stanisława Raganowicza, dowódcy batalionu zapasowego 33. Pułku Piechoty biorącego udział w obronie Łomży i organizatora obrony miasta. Charakterystyczne jest, że podkreślał on godną pochwały postawę mieszkańców Łomży i okolicznych wsi, którzy mieli nie ulegać panice oraz na różne sposoby wspomagać żołnierzy podczas obrony miasta w dniach 28 lipca – 2 sierpnia 1920 r. Swoją postawą szczególnie odznaczyły się kobiety⁵⁴. W jego ocenie

„...w obronie Łomży mieszkańcy tegoż miasta wzięli wybitny udział i w wysokim stopniu przyczynili się do 5-o dniowej obrony tak szczupłymi siłami i w chwili kiedy cała armja była w odwrocie⁵⁵.

Raganowicz ponownie zabrał głos w sprawie obrony Łomży w 1930 r. W książeczce wydanej z okazji otwarcia w Łomży Domu Żołnierza, został zawarty jego tekst dostarczający informacji o przebiegu walk, ale także ponownie zachwalający bohaterską postawę mieszkańców miasta. Zwrócił przy tym uwagę na zaangażowanie konkretnych osób, jak prezydenta Świderskiego i szeregu kobiet, które udzielały pomocy żołnierzom⁵⁶.

Informacji o działaniach militarnych na północno-wschodnim Mazowszu dostarcza seria wydawnicza „Zarys historii wojennej pułków polskich 1918-1920”, opracowywana pod auspicjami Wojskowego Biura Historycznego od 1928 r. W jej ramach opublikowano broszury przedstawiające historię jednostek wojskowych walczących w regionie podczas ofensywy bolszewickiej i walk pościgowych w drugiej połowie sierpnia. W opracowaniach tych sporo uwagi poświęcono obronie Łomży. Autor zarysu historii 84. Pułku Piechoty (w 1920 r. 101. Ochotniczego Pułku Piechoty) przypisał tej bitwie ważną rolę.

⁵³ W. Świderski, op. cit.

⁵⁴ Jak stwierdził Raganowicz: *Tegoż dnia przed południem, w czasie największego ognia i dość krytycznej sytuacji, zjawily się na fortach panie z miasta z żywnością dla żołnierzy oraz ofiarowały swe usługi przy opatrywaniu i przewożeniu rannych. Pomoc ich była ogromnie cenną tem bardziej, że żołnierz nasz walczył o głódzie, ponieważ nie mieliśmy kuchen polowych. Od tej chwili miasto zajęło się całkowicie losem walczących żołnierzy, szczególnie odznaczyły się kobiety, które z pogardą śmierci, nieraz pod największym ogniem artylerji i kulomiotów w pierwszej linji roznosiły ciepłą strawę oraz opatrywały rannych i przenosiły ich z linii na punkt opatrunkowy. Ibidem, s. 150-151.*

⁵⁵ Ibidem, s. 152.

⁵⁶ S. Raganowicz, *Krótki szkic historii obrony Łomży w roku 1920*, [w:] *Na otwarcie Domu Żołnierza i Dziesięciolecie Obrony Łomży 1920-1930*, Łomża 2000 [1930], s. 21-28.

Jego zdaniem:

pułk 101-y w bojach o Łomżę wykazał wiele hartu, gdyż na nim spoczywał ciężar walk. Te pięć dni nieprzerwanych walk zahartowały ostatecznie żołnierza i natchnęły go wiarą w własne siły, dowiodły wyższości nad nieprzyjacielem, napelniając serca otuchą i nadzieją lepszej przyszłości⁵⁷.

Stosunkowo dużo uwagi poświęcono obronie Łomży w opracowaniu historii 76. Lidzkiego Pułku Piechoty, który zgodnie z podanymi informacjami uczestniczył w niej w dniach 1-2 sierpnia⁵⁸. Bardziej zdawkowo potraktowany został pięciodniowy udział w obronie Łomży baonu zapasowego „miejscowego” 33. Pułku Piechoty⁵⁹.

Z lektury opracowań pułkowych wyłania się niejasny obraz obrony Łomży. Według autorów zarysu historii 76. Lidzkiego Pułku Piechoty, poza tą jednostką w obronie Łomży miały walczyć 10. Ochotniczy Pułk Piechoty, batalion zapasowy 33. Pułku Piechoty, V zapasowy batalion 57. Pułku Piechoty, szwadron 16. Pułku Ułanów, dwie baterie i pluton czołgów⁶⁰. 10. Pułk Piechoty, kilkukrotnie wymieniany w tekście nie był jednostką ochotniczą i nie walczył w rejonie Łomży. Natomiast w toku narracji pojawia się 101. Pułk Piechoty, który przez autorów opracowania nie był wymieniony wśród jednostek broniących Łomży. Można zatem przypuszczać, że doszło do błędu drukarskiego. Warto także zwrócić uwagę na to, że historia 76. Lidzkiego Pułku Piechoty informuje o udziale w obronie Łomży V batalionu 57. Pułku Piechoty, natomiast zarys historii 84. Pułku Piechoty informuje, iż był to batalion 157. Pułku Piechoty. Z kolei wspomniany szwadron kawalerii stanowił część 115. Pułku Ułanów Wielkopolskich⁶¹.

Kolejną kwestią wymagającą doprecyzowania jest data rozpoczęcia sowieckiego ataku na Łomżę. Autorzy historii 76. Pułku Piechoty stwierdzili, że sowieckie 35-a i 36-a brygady piechoty już od dnia 30 lipca atakowały Łomżę⁶². Sugeruje to, że walki o to miasto rozpoczęły się tego dnia, co nie jest prawdą, gdyż pierwszy atak oddziałów sowieckich (III Korpus Konny Gaj Chana) miał miejsce w nocy z 28 na 29 lipca. Podobnych uzupełnień można by podać więcej. Dodam jedynie, iż autor zarysu 33. Pułku Piechoty podał błędną informację, iż Kaliwoda był legionistą⁶³.

Opracowanie poświęcone historii 205. Ochotniczego Pułku Piechoty dostarcza informacji na temat walk pod Nowogrodem toczonych w pierwszych

⁵⁷ A. Wilczyński, *Zarys historii wojennej 84-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1930, s. 12.

⁵⁸ [Komisja Pułkowa], *Zarys historii wojennej 76-go Lidzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1930, s. 28-33.

⁵⁹ J. Ciapka, *Zarys historii wojennej 33 Pułku Piechoty*, Warszawa 1929, s. 24-26.

⁶⁰ [Komisja Pułkowa], *Zarys historii wojennej 76-go Lidzkiego...*, s. 28.

⁶¹ A. Wilczyński, op. cit., s. 11; W. Goel, *Zarys historii wojennej 25-go Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1929, s. 6-7.

⁶² [Komisja Pułkowa], *Zarys historii wojennej 76-go Lidzkiego...*, s. 28.

⁶³ J. Ciapka, op. cit., s. 3-5.

dniach sierpnia 1920 r. Jednostka ta została pospiesznie skierowana do Nowogrodu w celu utrzymania przeprawy przez Narew. Pomimo niepowodzenia operacji i dużych strat, jakie poniosły słabo wyszkolone oddziały ochotnicze w starciu z przeważającymi liczebnie i zaprawionymi w bojach Sowieci, autorzy historii pułku wystawili jego żołnierzom dobrą ocenę⁶⁴. Informacje o przebiegu walk w regionie można odnaleźć także w szeregu innych publikacji⁶⁵.

Walki pościgowe toczono na północno-wschodnim Mazowszu w drugiej połowie sierpnia 1920 r. również są obecne na kartach opracowań zarysów historii pułków⁶⁶. Poświęca się im podobną ilość miejsca jak walkom odwrotowym. Być może po części dlatego, że były one etapem dynamicznej ofensywy obfitującej w mniejsze i większe sukcesy. Do tych ważnych zalicza się zajęcie Łomży przez 59. Pułk Piechoty Wielkopolskiej 22 VIII 1920 r. Zdobyto wówczas 2 tys. jeńców i znaczną ilość sprzętu wojskowego. W ocenie autora zarysu historii pułku

*... walka pod Łomżą ostatecznie przyczynia się do rozbicia 3-ej armii sowieckiej, a zdobycie Łomży wywiera ogromny wpływ na dalszy przebieg polskiej ofensywy*⁶⁷.

W okresie międzywojennym rocznica zdobycia Łomży była świętem pułkowym 59. Pułku. Charakterystyczne jest, iż podobnie jak praca Raganowicza, także opracowania pułkowe zawierają pochlebne opinie pod adresem mieszkańców północno-wschodniego Mazowsza. Zarys historii 62. Pułku informuje nawet o zdobyciu taborów i baterii artylerii przez mieszkańców jednej z wsi⁶⁸.

Narrację międzywojenną zdominowały działania militarne. Jedyne część prac przedstawiała (jak praca W. Świdorskiego) inne zagadnienia. Treść wywodów była dość jednostronna i przedstawiała czarno-biały obraz konfliktu, w którym ludność cywilna ofiarnie współpracuje z wojskiem. Zachowania takie w wielu przypadkach miały miejsce, z pewnością jednak paleta postaw i zachowań była większa. Zróżnicowanie stosunku wobec wojny zostało uwypuklone w okresie PRL, kiedy opracowania poruszające wojnę polsko-bolszewicką nie mogły wykraczać poza określoną linię ideologiczną, a w niejednym przypadku były pisane pod z góry określoną tezę.

⁶⁴ B. S. Mond, J. Gintel, *Historia 205 Pułku Piechoty Ochotniczej im. Jana Kilińskiego*, Warszawa 1992 [1932], s. 54, za R. Juskiewicz, *Działania militarne na Mazowszu północnym i w korytarzu pomorskim*, Warszawa 1997, s. 74.

⁶⁵ M. in. Zarysy historii 41 Pułku Piechoty, 28 Pułku Strzelców Kaniowskich, 34 Pułku Piechoty, 35 Pułku Piechoty; opracowanie Wojskowego Biura Historycznego *Bitwa Warszawska*, t. I, *Bitwa nad Bugiem 27 VII – 8 VIII 1920*, Warszawa 1935.

⁶⁶ S. Baron, *Zarys historii wojennej 77-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1929, s. 21-24; L. Karczewski, *Zarys historii wojennej 57-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1928, s. 21; F. Nowicki, *Zarys historii wojennej 59-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929, s. 40-42; L. Radwański, *Zarys historii wojennej 62-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1929, s. 18-23; B. Smoleń, *Zarys historii wojennej 60-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1930, s. 22-23.

⁶⁷ F. Nowicki, op. cit., s. 41.

⁶⁸ J. Ciapka, op. cit., s. 25; L. Karczewski, op. cit., s. 21; L. Radwański, op. cit., s. 20; A. Wilczyński, op. cit., s. 12.

W kontekście tej wojny na północno-wschodnim Mazowszu na wyszczególnienie zasługuje praca J. Kowalczyka poświęcona łomżyńskiemu okręgowi Komunistycznej Partii Polski⁶⁹. Przesłanki ideologiczne i problematyka pracy sprawiły, że akcent został położony na nastroje antywojenne i współpracę z bolszewikami budującymi swój aparat administracyjny. Autor przywołał m.in. dane statystyczne wskazujące, że duży odsetek poborowych w powiatach Łomża, Ostrołęka i Kolno w kluczowych miesiącach 1920 r. unikał służby wojskowej⁷⁰. Stwierdził również, że chłopci odmawiali płacenia podatków, oddawania kontyngentów żywnościowych i służby wojskowej⁷¹. Podał także informacje o ukrywaniu się dezertersów⁷². Dużo uwagi poświęcono tworzeniu i działalności komitetów rewolucyjnych, stanowiących nową władzę administracyjną po wkroczeniu Armii Czerwonej⁷³.

Narracja paradygmatu marksistowskiego różniła się zatem diametralnie od narracji międzywojennej. Odmienne zostały położone akcenty, odmienni byli bohaterowie, różnie interpretowano wydarzenia. Co najważniejsze, walka z Armią Czerwoną przestała być cnotą, zaś udział w budowaniu bolszewickich porządków nie był powodem krytyki. Istotną różnicą w obu narracjach jest to, że zwrócono uwagę na niechętny stosunek części mieszkańców regionu wobec wojny czy uchylanie się od służby wojskowej, choć dodać należy, że robiono to w określonym celu i nie zachowując zasady obiektywizmu. W narracji międzywojennej kwestie te na ogół były pomijane (nie uwzględniając źródeł, które, jak na przykład wspomnienia Izabeli z Wolikowskich Lutosławskiej poruszały te zagadnienia⁷⁴), pewne informacje zaś nie były przekazywane wprost. Raganowicz na przykład poinformował o tym, że:

...zaciąg ochotników rozpoczęty jeszcze w dniu 12.VII.1920 r. do organizującego się przy Baonie Zapasowym 133 ochotniczego pułku piechoty wynosił w dniu 27.VII.1920 r. około 130 ochotników, wobec czego, w tymże dniu organizacja 133 p. p. została zlikwidowana, a ochotnicy zostali wcieleni do Baonu Zapasowego 33 p. p., skąd po krótkim przeszkoleniu mieli być wysłani na front⁷⁵.

W zawołowanej formie stwierdził zatem, że zaciąg ochotniczy nie cieszył się popularnością.

Transformacja ustrojowa w Polsce oznaczała kolejną zmianę narracji. Historycy uzyskali swobodę prowadzenia badań, mieli także możliwość czerpania z dwóch przeciwstawnych sobie narracji. W pewnym stopniu korzystali z obu, co jest zrozumiałe biorąc pod uwagę, że powstałe prace były pierwszymi

⁶⁹ J. Kowalczyk, op. cit.

⁷⁰ Ibidem, s. 79.

⁷¹ Ibidem, s. 78.

⁷² Ibidem, s. 80.

⁷³ Ibidem, s. 81-93.

⁷⁴ I. Wolikowska z Lutosławskich, *Bolszewicy w polskim dworze*, wstęp i oprac. D. i A. Wroniszewscy, Łomża 1990.

⁷⁵ S. Raganowicz, op. cit., s. 21.

naukowymi, które bardziej szczegółowo opisywały wojnę polsko-bolszewicką na północno-wschodnim Mazowszu⁷⁶. Problematykę tę poruszają przede wszystkim prace z pogranicza narracji regionalnej i o regionie. Przedstawiają ją bardziej kompleksowo. Narracja obejmuje przygotowania do obrony przed bolszewicką ofensywą, działania militarne i krótką okupację. Perspektywa czasu, brak emocjonalnego zaangażowania i ideologicznych ograniczeń sprawia, że zawarte oceny są bardziej wyważone. W narracji zwraca się uwagę na niekorzystne dla mieszkańców regionu kwestie, jak przeciwstawianie się obowiązkom dostarczania kontyngentów czy poborowi do wojska, a także na ukrywanie dezertów na wsi. Zjawiska te umieszcza się jednak w szerszym kontekście, wskazując zarazem na ich podłoże. Sytuacja gospodarcza wsi była trudna, a musiała ona ponosić w znacznym stopniu ciężar prowadzenia wojny z bolszewikami. Sytuację komplikowały problemy strukturalne rolnictwa, duża liczba małych gospodarstw rolnych oraz robotników rolnych⁷⁷.

Niechęć części chłopstwa do wspierania wysiłku obronnego czy nawet stanie na uboczu wobec tego konfliktu nie były jednak równoznaczne z sympatyzowaniem z komunizmem, ani tym bardziej jego popieraniem. Jeden z autorów konkludował, że:

Podczas pamiętnych dni sierpniowych w 1920 r. zwolenników władzy sowieckiej na szczęście było niewielu. Jeszcze mniej było ich podczas odwrotu Armii Czerwonej⁷⁸.

Zjawisko bierności części społeczeństwa wobec wojny nie występowało wyłącznie na północno-wschodnim Mazowszu, lecz było charakterystyczne dla dużej części państwa⁷⁹. Budowa armii niemal od samego początku natrafiała na trudności, a unikanie służby wojskowej i dezercje nie były wyłącznie polską specjalnością⁸⁰.

Narracja historyczna, podobnie jak w okresie międzywojennym – w dużej mierze w oparciu o wówczas opublikowane prace – akcentuje patriotyczną postawę wielu mieszkańców regionu. Wskazuje na wsparcie, jakiego żołnierzom udzielały kobiety, harcerstwo czy poszczególne osoby, jak prezydent Świderski oraz zaangażowanie szeregu osób w tworzenie organizacji mających wzmocnić wysiłek obrony państwa. Jedną z nich był biskup Romuald Jałbrzykowski (ryc. 6), przewodniczący Ligi Antybolszewickiej i współorganizator Komitetu Obrony Narodowej na Powiat Łomżyński. Bp Jałbrzykowski nie opuścił Łomży pomimo zbliżania się Armii Czerwonej, a po zajęciu przez nią miasta został na pewien czas aresztowany⁸¹.

⁷⁶ Cz. Brodzicki, *Wojna polsko-sowiecka w Łomżyńskim (1919-1920)*, „Ziemia Łomżyńska” 1993, t. V, s. 23-30; R. Juskiewicz, op. cit.; J. Szczepański, *Region łomżyński podczas wojny polsko-sowieckiej 1920 r.*, „Studia Łomżyńskie” 2000, t. XI, s. 7-21; Idem, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995.

⁷⁷ J. Szczepański, *Region łomżyński...*, s. 7-8.

⁷⁸ Ibidem, s. 21. Por. R. Juskiewicz, op. cit., s. 91.

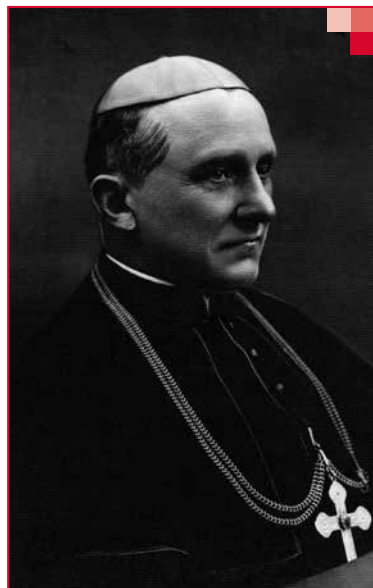
⁷⁹ Zob. J. Bohler, *Wojna domowa. Nowe spojrzenie na odrodzenie Polski*, Kraków 2018, s. 184-191.

⁸⁰ Zob. A. Chwałba, 1919..., s. 125-133.

⁸¹ Cz. Brodzicki, *Wojna polsko-sowiecka...*, s. 26; R. Juskiewicz, op. cit., s. 62; J. Szczepański, *Region łomżyński...*, s. 10-14; J. Szczepański, *Wojna 1920 roku...*, s. 82; H. Wiśniewski, *O niepodległość...*, s. 28.

Badacze – choć zdaje się, że nie wszyscy⁸² – akcentują także intensywność i znaczenie walk toczonych na północno-wschodnim Mazowszu. Pięciodniowe walki o Łomżę były pierwszymi, gdzie doszło do zatrzymania ofensywy Armii Czerwonej, która w ciągu kilku tygodni przesunęła linię frontu o kilkaset kilometrów na zachód. Doczekały się one uznania ze strony badaczy zajmujących się tą problematyką, wskazujących, że rezultat kilkudniowych walk pod Łomżą nie był dla bolszewików korzystny, pozwolił Wojsku Polskiemu na lepsze przygotowanie obrony stolicy, a także kontrofensywy znad Wieprza, która w połowie sierpnia 1920 roku doprowadziła do odwrotu Armii Czerwonej. Przywołują oni między innymi opinie dowódców wojskowych biorących udział w tych walkach, także sowieckich, między innymi dowódcy frontu zachodniego generała Michaiła Tuchaczewskiego oraz dowódcy 4 armii generała J. N. Siergiejewa. Obaj generałowie zwrócili uwagę, że walki pod Łomżą były ich niepowodzeniem i wstrzymały ofensywę Armii Czerwonej⁸³. Znaczenie, jakie jest przypisywane przez regionalną narrację walkom pod Łomżą dobrze oddaje wzorowany na określeniu „cud nad Wisłą” termin „cud nad Narwią”. W publikacjach, szczególnie o charakterze popularyzatorskim, chętnie przytacza się przypisywaną Józefowi Piłsudskiemu wypowiedź: *Bez cudu nad Narwią, nie byłoby cudu nad Wisłą*⁸⁴.

Pewnym – jak się wydaje wzrastającym – zainteresowaniem badaczy cieszą się także walki prowadzone w innych miejscach regionu. Należą do nich te stoczone przez 201. Ochotniczy Pułk Piechoty pod Paprocią i Pęczratką Polską 4 sierpnia 1920 r.⁸⁵. Spotkały się one z uznaniem ze strony regionalistów. Autor artykułu poświęconego tym walkom wysoko ocenił postawę ochotników:

Ryc. 6. Biskup Romuald Jałbrzykowski
Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe

⁸² N. Davies napisał: *Kiedy 29 lipca bitwa została wznowiona, nie doszło do żadnych dramatycznych manewrów. Kawkor natarł na Łomżę nad Narwią, lecz bez zwykłego wigoru. Łomża opierała się przez tydzień*. N. Davies, *Orzeł biały, gwiazda czerwona. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Kraków 2006, s. 183.

⁸³ Cz. Brodzicki, *Wojna polsko-sowiecka...*, s. 27; J. J. Szczepański, *Region łomżyński...*, s. 15-16; H. Wiśniewski, *Na 80 rocznicę obrony Łomży*, [w:] *Na otwarcie Domu Żołnierza*, s. III; Idem, *O niepodległość...*, s. 31; M. Wrzosek, *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*, Białystok 1988, s. 522.

⁸⁴ <https://historialomzy.pl/cud-nad-narwia/>, dostęp 10.06.2019; M. Gryguć, *Cud nad Narwią uratował Polskę*, <https://www.narew.info/wiadomosci/14170,cud-nad-narwia-uratowal-polske>, dostęp 10.06.2019.

⁸⁵ R. Juskiewicz, op. cit., s. 76; *Bój pod Paprocią i Pęczratką 4 VIII 1920 r.*, red. D. Szymanowski, Wołomin 2018.

W czasie walk odwrotowych znad linii Narwi, żołnierze 201 pp mimo słabszego uzbrojenia i zdecydowanie mniejszego doświadczenia bojowego, dorównywali walecznością pozostałym oddziałom I Armii. Poniesione w tym okresie duże straty nie były udziałem tylko formacji ochotniczych, wynikały w większym stopniu ze zdecydowanej przewagi nieprzyjaciela, niż z braków w wyszkoleniu⁸⁶.

Walki toczone na północno-wschodnim Mazowszu będące częścią bitwy na linii Bugu i Narwi miały niebagatelne znaczenie dla przebiegu wojny. Krótkotrwałe zatrzymanie sowieckiej ofensywy i zaciętość walk sprawiły, że już na tym etapie dowództwo Armii Czerwonej popełniło błąd. Uznało bowiem, że właśnie tam zgromadzone są główne siły Wojska Polskiego, a w konsekwencji trzon swoich sił skierowało w stronę Modlina, a nie Warszawy⁸⁷.

Bitwy toczone podczas walk pościgowych w drugiej połowie sierpnia, choć obecne w narracji, były w mniejszym stopniu eksponowane. Część z nich znajdowała się wręcz na marginesie zainteresowań historyków. Bitwa o Zambrów stoczona w dniach 21-22 sierpnia 1920 r. została przez jednego z badaczy uznana za zapomnianą bitwę⁸⁸. Obecnie, przebieg walk odwrotowych w regionie jest znany, a stopniowo powstają kolejne publikacje, także wnoszące nowe oceny wydarzeń z sierpnia 1920 r. Walki te zasłynęły okrucieństwem Kozaków służących w III Korpusie Konnym, którzy mordowali polskich jeńców. Jednym z symboli bolszewickiego barbarzyństwa jest mord dokonany na żołnierzach Pułku Strzelców Kowieńskich pod Lemanem. Okrucieństwo czerwonoarmistów spotkało się z reakcją ze strony polskiego dowództwa. Z rozkazu generała Władysława Sikorskiego 200 Kozaków wziętych do niewoli pod Kolnem zostało rozstrzelanych⁸⁹.

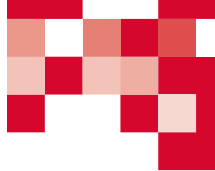
Zagadnieniem, które nie jest pomijane przez narrację, ale zarazem znajduje się na jej marginesie, jest stosunek ludności żydowskiej wobec starrań o budowę niepodległej Polski. Badacze odnotowują, iż na północno-wschodnim Mazowszu ludność ta dała przykłady zaangażowania. W 1918 r. łomżyński rabin Gordon publicznie – w bożnicy, w obecności swoich współwyznawców – wyraził protest przeciwko przekazaniu Chełmszczyzny Ukrainie przez państwa centralne. Żydzi łomżyńscy 12 XI 1918 r. wzięli udział w pogrzebie poległych peowiaków. Podczas wojny polsko-bolszewickiej z kolei, Żydzi wspierali obronę Łomży, a także walczyli w ramach 300 osobowego oddziału partyzanckiego w okolicach Wysokiego Mazowieckiego.

⁸⁶ D. Jasko, *Z historii 201 Pułku Piechoty – formowanie i udział w walkach odwrotowych w szeregach 1 Armii*, [w:] *Bój pod Paprocią i Pęchratką...*, s. 31.

⁸⁷ M. Wrzosek, *Wojsko Polskie...*, s. 527-528. Z taką opinią zgodził się R. Juskiewicz, op. cit., s. 89. Zob. także D. Jasko, op. cit., s. 30-31.

⁸⁸ J. Odziemkowski, *Zapomniane bitwy „Cudu nad Wisłą”, „Niepodległość i Pamięć”* 1995, 2/2, (3), s. 80-81.

⁸⁹ L. Wyszczelski, *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 2010, s. 332-344; K. J. Stachelski, *Przebieg walk w 1920 r. na terenie powiatu kolneńskiego*, „Zeszyty Kolneńskie” 2010, nr 4, s. 14-25; J. Szczepański, *Wojna 1920 roku...*, s. 318-326; H. Wiśniewski, *O Niepodległość...*, s. 37.

Osiemnastu żydowskich członków tego oddziału zginęło podczas próby usunięcia bolszewików z miasta, kilku innych zostało rozstrzelanych po wzięciu do niewoli⁹⁰.

Czyn niepodległościowy na północno-wschodnim Mazowszu znany jest przede wszystkim z opracowań, które mogą być zaliczane do tworzących regionalną narrację historyczną. Dotyczy to w szczególności pierwszych lat I wojny światowej. Ich charakter – są to w dużej mierze monografie poszczególnych miejscowości i powiatów – sprawia, że wiele kwestii zostało opisanych pobieżnie lub zdawkowo. Od końca 1916 r., po Akcie 5 listopada, omawiany region stał się widownią wydarzeń ważnych dla procesu odzyskiwania niepodległości, a w konsekwencji silniej zaznaczył swoją obecność na kartach opracowań z nurtu narracji ogólnopolskiej. Stosunkowo najwięcej wiadomo o obecności Legionów Polskich w regionie i działalności łomżyńskiego harcerstwa, sporo także o X Okręgu POW – ten temat zasługuje na odrębną monografię. W tym przypadku jednak, choć aktywność tej konspiracyjnej organizacji jest jednym z najsilniej akcentowanych problemów i panuje zgoda co do jej kluczowej roli, można odnieść wrażenie, iż istnieje pewien zasób informacji, które przewijają się w szeregu prac. Zrozumiałe jest, że narracja regionalna osadza w roli bohaterów czynu niepodległościowego czy aktywnych uczestników wyzwolenia regionu spod okupacji niemieckiej, miejscowych peowiaków i harcerzy. Charakterystyczne jest jednak, że niewiele uwagi poświęca najważniejszym polskim politykom, tj. Piłsudskiemu i Dmowskiemu.

Na większą uwagę badaczy zasługuje okres okupacji niemieckiej. Dotyczy to zarówno niemieckiej polityki gospodarczej, strat ludnościowych i gospodarczych regionu, życia codziennego jego mieszkańców oraz ich ówczesnych preferencji politycznych. Wskazane byłoby także wykorzystanie w większym stopniu archiwaliów polskich i niemieckich oraz przedstawianie pewnych zagadnień np. polityki niemieckiej administracji okupacyjnej w szerszym kontekście, co pozwoliłoby na bardziej kompleksową ocenę.

W przypadku wojny polsko-bolszewickiej mamy do czynienia z trzema narracjami. Wybór postaci i wydarzeń wokół których były one budowane był determinowany przez kilka czynników, jak osobiste i emocjonalne zaangażowanie, perspektywa czasu, dostępność źródeł czy ograniczenia polityczne. Większość opracowań docenia znaczenie walk toczonych na północno-wschodnim Mazowszu, choć narracja regionalna przyznaje im bardziej eksponowane miejsce. Akcentują one także bohaterską postawę mieszkańców regionu, w szczególności Łomży i okolic, którzy nierzadko z narażeniem życia wspierali polskich żołnierzy. Choć w narracji nie

⁹⁰ A. Dobroński, *Łomża...*, s. 218, 220; T. Śmigieński, I. Śmigieński, op. cit., s. 60–63; J. Szczepański, *Region łomżyński...*, s. 19; J. Szczepański, *Wojna na Mazowszu i Podlasiu...*, s. 250. J. Szczepański porusza te zagadnienie także w wartościowym opracowaniu *Spoleczność żydowska Mazowsza w XIX-XX wieku*, Pułtusk 2005.

wszystkie kwestie są przedstawiane wyczerpująco, jest ona stosunkowo wielowątkowa i dająca rozbudowany obraz konfliktu. Zaletą prac opisujących przebieg wojny polsko-bolszewickiej w regionie jest ich zakres problemowy, pozwalający spojrzeć na opisywane wydarzenia w szerszym kontekście. Trzeba w końcu dodać, że wydarzenia czasu tej wojny są w większym stopniu niż wydarzenia I wojny światowej obecne w narracji ogólnopolskiej. W 1920 r. północno-wschodnie Mazowsze było praktycznie w centrum zdarzeń – na drodze Armii Czerwonej do Warszawy.

Omawiany region nie doczekał się dotychczas opracowania historii lat 1914-1920. Taka praca – gdyby powstała – mogłaby nie tylko stanowić podsumowanie badań, ale także dzięki rozwinięciu pewnych problemów badawczych, mogłaby kompleksowo przedstawić dzieje regionu w burzliwym czasie I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej. Zapewniła by mu ona także przepustkę do szerszej obecności w narracji ogólnopolskiej.

Bibliografia

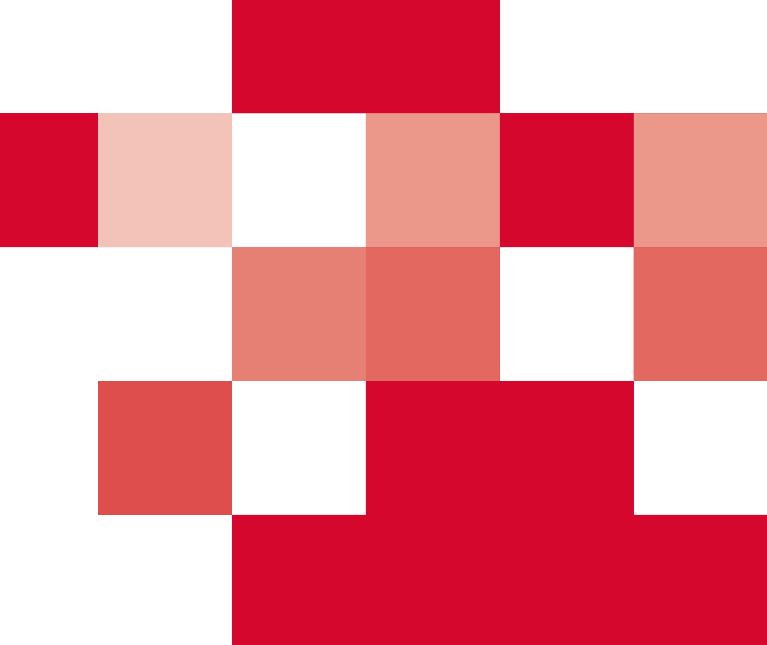
Opracowania

- Baron S., *Zarys historii wojennej 77-go pułku piechoty*, Warszawa 1929.
- Bohler J., *Wojna domowa. Nowe spojrzenie na odrodzenie Polski*, Kraków 2018.
- Bój pod Paprocią i Pęchratką 4 VIII 1920 r.*, red. D. Szymanowski, Wołomin 2018.
- Borodziej W., Górny M., *Nasza Wojna, t. I: Imperia 1912-1916, Warszawa 2014; t. II: Narody 1917-1923*, Warszawa 2018.
- Brodzicki Cz., *Kolno na Mazowszu*, Łomża 2001.
- Brodzicki Cz., *Wizna w latach 1529-2000*, Wizna 2000.
- Brodzicki Cz., *Wojna polsko-sowiecka w Łomżyńskim (1919-1920)*, „Ziemia Łomżyńska” 1993, t. V, s. 23-30.
- Chwalba A., *Legiony Polskie 1914-1918*, Kraków 2018.
- Chwalba A., *Wielka Wojna Polaków 1914-1918*, Warszawa 2018.
- Chwalba A., *1919. Pierwszy rok wolności*, Wołowiec 2019.
- Ciapka J., *Zarys historii wojennej 33 Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
- Dajnowicz M., *Poglądy ideowe i działalność polityczna elit (nie)provincialnych Narodowej Demokracji zachodniej części województwa białostockiego (1919-1939)*, Warszawa 2015.
- Davies N., *Orzeł biały, gwiazda czerwona. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920*, Kraków 2006.
- Dobroński A., *Doktor Mieczysław Czarnecki – społecznik*, „Ziemia Łomżyńska” 1990, t. 4, s. 209-218.
- Dobroński A., *Łomża w latach 1866-1918*, Łomża-Białystok 1993.
- Dobroński A., *Listopad 1918 w regionie łomżyńskim [w:] Początki niepodległości. Łomża – Białystok – Grodno – Suwałki 1918-1919*, red. J. J. Milewski, Białystok 1999, s. 17-25.
- Dobroński A., *33 pułk piechoty*, Pruszków 1994.
- Goel W., *Zarys historii wojennej 25-go Pułku Ułanów Wielkopolskich*, Warszawa 1929.
- Gwardiak J., *Łomżyńskie więzienie gubernialne (1892-1917)*, „Studia Łomżyńskie” 1989, t. II, s. 43-62.
- Gwardiak J., *Obóz internowanych legionistów w Łomży (grudzień 1917-lipiec 1918)*, „Studia łomżyńskie” 1998, t. IX, s. 21-35.
- Gwardiak J., *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794-1918*, Łomża 2005.
- Jasko D., *Z historii 201 Pułku Piechoty – formowanie i udział w walkach odwrotowych w szeregach 1 Armii*, [w:] *Bój pod Paprocią i Pęchratką 4 VIII 1920 r.*, red. D. Szymanowski, Wołomin 2018.
- Jemielity W., *Dzieje Łomży. Tysiąclecie*, Łomża 2005.
- Jemielity W., *Ewakuacja urzędów i ludności guberni łomżyńskiej do Rosji (1914-1918)*, „Studia Podlaskie” 2009/2010, t. XVIII, s. 165-195.
- Jemielity W., *Łomża w okresie międzywojennym*, Łomża 2002.
- Juszkiewicz R., *Działania militarne na Mazowszu północnym i w korytarzu pomorskim*, Warszawa 1997.
- Karczewski, L., *Zarys historii wojennej 57-go pułku piechoty wielkopolskiej*, Warszawa 1928.
- Klimecki M., Filipow K., *Legiony Polskie. Dzieje bojowe i organizacyjne*, Warszawa 2014.
- Konopka A., *Łomżyniacy w Legionie Puławskim*, „Studia Łomżyńskie” 2002, t. XIII, s. 105-113.
- Kowalczyk J., *Komunistyczna Partia Polski w okręgu łomżyńskim 1919-1938*, Łomża 1975.
- Kryński J., *Wysokie Mazowieckie. Monograficzny zarys dziejów*, Wysokie Mazowieckie 1992.
- Kurpiewski A., *Oswobodzenie łomżyńskiego w listopadzie 1918 r.*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości. Białostockie i łomżyńskie 1915-1919*, red. A. Dobroński, A. Wap, Osowiec-Łomża 1998, s. 33-37.
- Kurpiewski A., *Powstanie i rozwój POW w Łomżyńskim*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości. Białostockie i łomżyńskie 1915-1919*, red. A. Dobroński, A. Wap, Osowiec-Łomża 1998, s. 21-25.
- Lehnstaedt S., *Dwie (różne) okupacje? Polityka gospodarcza Niemiec i Austro-Węgier w Królestwie Polskim w latach 1915-1918*, „Dzieje Najnowsze” 2013, r. XLV, nr 1, s. 17-33.

- P. Łossowski, *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 r.*, Warszawa 1986.
- Maćkowiak H., *Warunki życia mieszkańców terenów nadnarwiańskich pod okupacją niemiecką w latach 1915-1918*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości. Białostockie i łomżyńskie 1915-1919*, red. A. Dobroński, A. Wap, Osowiec-Łomża 1998, s. 13-19.
- Majecki H., *Obóz narodowy w okręgu łomżyńskim w latach 1918-1928*, „Studia łomżyńskie” 1989, t. II, s. 94-108.
- Malanowska A., *Prywatna Siedmioklasowa Szkoła Handlowa Męska w Łomży (1906-1918)*, [w:] *380 lat szkoły średniej ogólnokształcącej w Łomży 1614-1994*, Warszawa 1994, s. 329-357.
- Maroszek J., *Dzieje powiatu Wysokie Mazowieckie 1866-2006*, Białystok 2008.
- Mieczkowski A., *Oblicze polityczne regionu łomżyńskiego w latach 1919-1930*, Łomża 1983.
- Milewski J. J., *Działalność Mieczysława Czarneckiego w okresie międzywojennym*, „Studia łomżyńskie” 1991, t. III, s. 119-128.
- Milewski J. J., *Polska Partia Socjalistyczna w województwie białostockim w latach 1918-1939*, Białystok 1990.
- Miodowski A., *Odmienne drogi do niepodległości. Ziemia Łomżyńska, Białostocka i Suwalszczyzna w latach 1918-1919*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, t. 15, nr 2 (28), s. 103-115.
- Mroczek J. S., *Zambrów. Zarys dziejów*, Białystok 1982.
- Natęć T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Warszawa 1984.
- Nowicki F., *Zarys historii wojennej 59-go pułku piechoty wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Odziemkowski J., *Zapomniane bitwy „Cudu nad Wisłą”*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, 2/2, (3), s. 67-81.
- Radwański L., *Zarys historii wojennej 62-go pułku piechoty wielkopolskiej*, Warszawa 1929.
- Raganowicz S., *Krótki szkic historii obrony Łomży w roku 1920*, [w:] *Na otwarcie Domu Żołnierza i Dziesięciolecie Obrony Łomży 1920-1930*, Łomża 2000 [1930], s. 21-28.
- Rybicki Cz., *Rozwój skautingu na ziemi łomżyńskiej. Skauści i harcerze w walce o niepodległą Polskę w latach 1913-1920*, Łomża 2018.
- Rydzewski M., *Aktywność społeczna i patriotyczna ziemian guberni łomżyńskiej w Rosji w latach 1915-1918*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej. Materiały z III Spotkania Pokoleń w Kręgu Kultury Ziemiańskiej*, Drozdowo, 26 sierpnia 2016 roku, Drozdowo 2017, s. 13-44.
- Schirmer M. K., *Działalność społeczna i patriotyczna ziemian w powiecie łomżyńskim w czasie I wojny światowej*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej. Materiały z III Spotkania Pokoleń w Kręgu Kultury Ziemiańskiej*, Drozdowo, 26 sierpnia 2016 roku, Drozdowo 2017, s. 45-52.
- Schirmer M. K., *Wybitni przedstawiciele ziemiaństwa łomżyńskiego XIX i XX wieku. W służbie dla regionu i kraju*, Łomża 2013.
- Sędziak Z., *Łomżyńskie u progu niepodległości*, [w:] *80 rocznica odzyskania niepodległości. Białostockie i łomżyńskie 1915-1919*, s. 27-32.
- Skibiński P., *Polska 1918. Polityka i życie codzienne*, Warszawa 2018.
- Smoleń B., *Zarys historii wojennej 60-go Pułku Piechoty Wielkopolskiej*, Warszawa 1930.
- Snopok J., *Final epopei Legionów Polskich*, Białystok 2008.
- Snopok J., *Kryzys przysięgowy w 4 Pułku Piechoty Legionów w Łomży (lipiec-sierpień 1917)*, „Studia łomżyńskie” 2004, t. XV, s. 163-172.
- Snopok J., *Legioniści polscy w Zambrowie w 1917 r. Miasteczko i jego mieszkańcy w oczach mieszkańców*, [w:] *Polska i jej wschodni sąsiedzi w XX wieku. Studia i materiały ofiarowane prof. dr hab. Michałowi Gnatowskiemu w 70-lecie urodzin*, red. H. Konopka, D. Boćkowski, Białystok 2004, s. 43-52.
- Snopok J., *Postawa i nastroje ludności Ziemi Łomżyńskiej po akcie 5 listopada 1916 r. (w świetle raportów personelu werunkowego)*, [w:] *Wyzwolenie czy okupacja? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-łitewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych*, red. M. Kietliński, W. Śleszyński, Białystok 2006, s. 25-33.
- Stachelski K. J., *Przebieg walk w 1920 r. na terenie powiatu kolneńskiego*, „Zeszyty Kolneńskie” 2010, nr 4, s. 14-25.
- Szczepański J. E., *Militarne aspekty pierwszej okupacji niemieckiej w Łomży i okolicach 1915-1918*, „Ziemia łomżyńska” 2013, t. 12, s. 239-254.
- Szczepański J., *Region łomżyński podczas wojny polsko-sowieckiej 1920 r.*, „Studia łomżyńskie” 2000, t. XI, s. 7-21.
- Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX-XX wieku*, Pułtusk 2005.
- Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995.
- Szymański K., *Ksiądz Kazimierz Lutosławski. Biografia kapłana, wychowawcy i polityka*, Drozdowo 2017.
- Szymański K., *Sprawa braci Lutosławskich*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej. Materiały z III Spotkania Pokoleń w Kręgu Kultury Ziemiańskiej*, Drozdowo, 26 sierpnia 2016 roku, Drozdowo 2017, s. 53-68.
- Śmigieński T., *Śmigieński I., Wysokie Mazowieckie 1918-1939. Kalendarium*, Michałki 2018.
- Taborski L., *Łomża i jej mieszkańcy 1418-1939*, Łomża 2002.
- Taborski L., *Terenowe Struktury POW – 2. Obwód Wysokie Mazowieckie*, „Ziemia łomżyńska” 2003, t. 7, s. 113-121.
- Tomczonek Z., *Ruch Ludowy w łomżyńskim w latach 1918-1931*, „Studia łomżyńskie” 1989, t. II, s. 109-125.
- Wilczyński A., *Zarys historii wojennej 84-go Pułku Piechoty*, Warszawa 1930.
- Wiśniewski H., *O niepodległą: walki o niepodległość Polski na Ziemi Łomżyńskiej w latach 1918-1939*, Łomża 1999.
- Wolikowska z Lutosławskich I., *Bolszewicy w polskim dworze*, wstęp i oprac. D. i A. Wroniszewscy, Łomża 1990.
- Wroniszewscy D. i A., *Lutosławscy w czasie I wojny światowej*, [w:] *Lutosławscy w kulturze polskiej*, red. B. Klukowski, Drozdowo 1998, s. 149-167.
- Wrzosek M., *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*, Białystok 1988.
- Wyszczelski L., *Wojna polsko-rosyjska 1919-1920*, Warszawa 2010.
- [Komisja Pułkowa], *Zarys historii wojennej 76-go Lódzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1930.
- Zugaj L., *Powiat zambrowski. Historia i współczesność*, Zambrów 2012.
- Gibbs Franciszek – 24.09.1877 – 11.11.1918, materiał opracował S. Zgrzywa, <https://historialomzy.pl/franciszek-gibbs/> (6.06.2019)
- <https://historialomzy.pl/cud-nad-narwia/>, dostęp 10.06.2019.

Strony internetowe

M. Gryguć, *Cud nad Narwią uratował Polskę*, <https://www.narew.info/wiadomosci/14170,cud-nad-narwia-uratowal-polske> (6.06.2019)

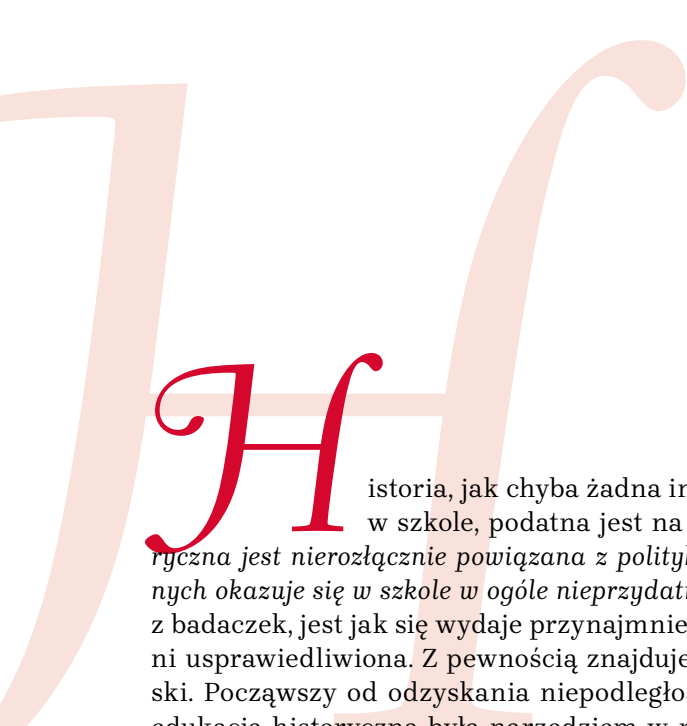
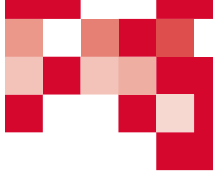

Mariusz Puchacz, Alina Czapiuk

Odzyskanie niepodległości

i wojna polsko-bolszewicka
w szkolnej edukacji historycznej
po 1918 r.

Historia, jak chyba żadna inna nauka i przedmiot nauczania w szkole, podatna jest na wpływy polityki. *Edukacja historyczna jest nierozłącznie powiązana z polityką, a pozbawiona funkcji politycznych okazuje się w szkole w ogóle nieprzydatna*¹. Ta odważna konkluzja jednej z badaczek, jest jak się wydaje przynajmniej w swojej pierwszej części w pełni usprawiedliwiona. Z pewnością znajduje zastosowanie w przypadku Polski. Począwszy od odzyskania niepodległości w 1918, aż po XXI w. szkolna edukacja historyczna była narzędziem w rękach rządzących, którzy wykorzystywali ją do osiągnięcia celów politycznych. Programy nauczania były zmieniane wielokrotnie pod wpływem rozwoju sytuacji politycznej w kraju, a narracja podręcznikowa za sprawą tychże zmian przyjmowała postać diametralnie odmienną (np. w czasach sanacji w latach trzydziestych XX w. i następnie w okresie stalinizacji w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej). Dotyczy to w szczególności kluczowych wydarzeń historii najnowszej – jak czyn niepodległościowy i odzyskanie niepodległości w 1918 r. oraz wojna polsko-bolszewicka – które na przestrzeni czasu były w podręcznikach eksponowane, marginalizowane i zakłamywane.

Dwudziestolecie międzywojenne

Odzyskanie niepodległości w 1918 r. stawiało państwo polskie przed koniecznością stworzenia systemu szkolnictwa. Podobnie jak w przypadku wielu innych sfer, w oświacie istniały duże różnice pomiędzy poszczególnymi częściami Polski będące dziedzictwem zaborów. Dotyczyły one zarówno samej powszechności kształcenia – w zaborach austriackim i pruskim istniał przymus szkolny, nie było go w zaborze rosyjskim – jak i funkcji edukacji – dla Berlina i Petersburga szkoła była narzędziem germanizacji i rusyfikacji. Z punktu widzenia nowo utworzonego niepodległego państwa, sytuacja w szkolnictwie najlepiej przedstawiała się w zaborze austriackim. Znajdowało się ono tam w rękach Polaków, organem nadzorującym była galicyjska Rada Szkolna Krajowa, nauczyciele byli Polakami, nauczano w języku polskim. Celem

¹ J. Wojdon, *Polityka a szkolna edukacja historyczna*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2011, t. 16, nr 1, s. 169.

nauczania historii było wykształcenie lojalności wobec monarchii habsburskiej, ale w szkołach przykładano także uwagę do nauki historii Polski².

Prace nad stworzeniem programu nauczania historii uwzględniającego potrzeby polskiego narodu i państwa podjęto jeszcze podczas I wojny światowej. Były one dziełem zarówno poszczególnych autorów, stowarzyszeń nauczycielskich, jak i Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) utworzonego przy Radzie Stanu Królestwa Polskiego. Od kwietnia 1918 r. projekty tego ostatniego stały się obowiązujące w całym Królestwie Polskim, a następnie także w pierwszych miesiącach istnienia II Rzeczypospolitej³.

Bardzo szybko, już 7 lutego 1919 dekretem Tymczasowego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego ustanowiony został obowiązek szkolny dla dzieci w wieku 7-14 lat. Tym samym wprowadzona została siedmioklasowa szkoła powszechna. Naukę kontynuowano w ośmioletnim gimnazjum, najpierw trzyletnim niższym, a następnie pięcioletnim wyższym. Istniały trzy rodzaje gimnazjów wyższych: humanistyczne, w których podstawą było nauczanie języków polskiego i łacińskiego oraz historii; klasyczne, gdzie wiodącym przedmiotem była filologia klasyczna; matematyczno-przyrodnicze bazujące na nauczaniu nauk ścisłych.

W 1920 r. MWRiOP ogłosiło program nauczania historii w szkole powszechnej⁴. Wśród rządzących elit politycznych i w środowisku pedagogicznym dominowało przekonanie o konieczności prowadzenia wychowania narodowego. W konsekwencji cel nauczania tego przedmiotu został zdefiniowany przez ministerstwo tak, by nie tylko przedstawiał uczniom przeszłość, ale także stosownie do potrzeb młodego państwa wykształcał wśród nich poczucie obywatelskości i odpowiedzialności za państwo oraz krzewił ponadpartyzanckie poczucie przynależności do narodu⁵. Stosownie do programu, historia była nauczana w oddziałach III-VI. Wielkiej Wojnie poświęcono jeden temat w oddziale III (*Odzyskanie niepodległości*). W oddziale IV nauczyciel miał do wyboru kilka cykli pogadanek. Trzeci z nich był zatytułowany *Z walk o niepodległość*. Znalazł się w nim temat *Udział wojsk polskich w wojnie powszechnej 1914-1920*⁶. Więcej uwagi I wojnie światowej i odzyskaniu niepodległości poświęcono w programie nauczania dla oddziału VI. W oddziale tym uczniowie mieli zapoznać się z dziejami Polski i powszechnymi od połowy XVIII wieku. Zagadnienia, jakie miały być przedstawione uczniom były następujące: 1/ *Wielka Wojna*; 2/ *Udział Polaków*; 3/ *Traktat wersalski*; 4/ *Uzyskanie*

² Zob. Cz. Majorek, *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772-1918)*, Warszawa 1990.

³ H. Konopka, *Edukacja historyczna w polskich szkołach powszechnych 1918-1939*, Białystok 1986, s. 19-31.

⁴ *Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia*, Warszawa 1920.

⁵ Ibidem, s. 3.

⁶ Ibidem, s. 13.

Ryc. 1. Gimnazjum Żeńskie, 1926 r., ob. Budynek II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Konopnickiej w Łomży

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-N-2032

*niepodległości Polski; 5/ Zjednoczenie ziem polskich; 6/ Pierwszy naczelnik Państwa i wódz armji, marszałek Józef Piłsudski*⁷.

Piłsudski został zatem wyszczególniony w programie jako postać ważna w procesie odzyskania niepodległości, choć warto zauważyć, że został pominięty w cyklu pogadarek dla oddziału IV *W służbie ojczyzny*, gdzie nakazywano przedstawić uczniom sylwetki *wybranych książąt polskich i wodzów narodu* (ostatnim wymienionym był Romuald Traugutt)⁸. Warto podkreślić, że nauczyciel miał możliwość odwołania się do historii regionalnej i lokalnej. Program nauczania z 1920 r. z pewnymi zmianami, został zachowany do 1931 r.⁹

Program nauczania dla gimnazjum niższego – którego autorami byli galicyjscy nauczyciele szkół średnich powiązani z ruchem narodowym¹⁰ – został przyjęty w 1919 r.¹¹ Zakładał on nauczanie historii w klasie II oraz III w postaci obrazów historycznych. Ostatni z nich, oznaczony numerem XXXVIII, był poświęcony *Wskrzeszeniu Państwa Polskiego*¹². Choć mogłoby się

⁷ Ibidem, s. 20.

⁸ Ibidem, s. 9.

⁹ Zob. A. Kulczykowska, *Programy nauczania historii w Polsce 1918-1932*, Warszawa 1972, s. 24.

¹⁰ Ibidem, s. 33-34.

¹¹ *Program Gimnazjum Państwowego. Gimnazjum niższe. Język polski. Historia. Języki nowożytny*, Warszawa 1919.

¹² Ibidem, s. 28.

Ryc. 2. Gimnazjum Koedukacyjne dr. Szymona Goldlusta w Łomży, okres międzywojenny

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-N-2033

wydawać, że zagadnienie powrotu Polski na mapę Europy nie zostało w programie nauczania wyodrębnione, było ono częścią historii najnowszej, a do tej przykładano dużą wagę. W uwagach metodycznych znalazło się zalecenie:

Ze szczególną uwagą traktować należy czasy najnowsze, a zwłaszcza wysiłki ku utrzymaniu przekazanej przez przeszłość kultury narodowej i politycznej, oraz wytrwałe walki o odzyskanie niepodległości, która jedynie zapewnia należyty rozwój dorobku cywilizacyjnego narodu¹³.

Programy nauczania dla gimnazjum wyższego zostały wydane dopiero w 1922 r. Na tym poziomie edukacji nauczanie historii rozpoczynało się w klasie IV (I) a kończyło w VII (IV). Na klasę VII – na którą przypadała historia najnowsza – przeznaczono 5 godzin tygodniowo w gimnazjum humanistycznym i po 3 godziny w gimnazjach klasycznym i matematyczno-przyrodniczym. Program dla gimnazjum humanistycznego¹⁴ był rozbudowany i zakładał opanowanie przez uczniów wielu informacji. Rozwinięcie programu dotyczącego Wielkiej Wojny i odzyskania niepodległości znalazło się w temacie 20. Obejmował on szereg zagadnień z historii powszechnej, ale nacisk został położony na historię Polski. Wśród wymienionych zagadnień były m.in.: 1/ *Sprawa polska podczas wojny*; 2/ *Udział Polaków w wojnie*; 3/ *Orjentacje polityczne*; 4/ *Próby zjednania Polaków*; 5/ *Manifest dwóch cesarzów*; 6/ *Punkty Wilsona*; 7/ *Uznanie niepodległości Polski przez Ententę*; 8/ *Wypędzenie Niemców*; 9/ *Polska niepodległa*; 10/ *Zjednoczenie dzielnic*. Zagadnieniami wyszczególnionymi pogrubioną czcionką były *Sprawa polska podczas wojny* i *Udział Polaków w wojnie*. W następnym temacie (21) zaznaczono z kolei *Odbudowę Polski*. W programie nauczania zabrakło zatem miejsca na podkreślenie roli J. Piłsudskiego czy Legionów Polskich. Zabrakło również wojny polsko-bolszewickiej¹⁵. Zakres problematyki, jaki musieli opanować uczniowie gimnazjum klasycznego był taki sam jak w gimnazjum humanistycznym, mimo przeznaczenia mniejszej liczby godzin na naukę historii w siódmej klasie¹⁶.

W realizacji programu nauczania nauczyciele i uczniowie mogli skorzystać z podręczników, które zostały wydane na początku lat dwudziestych. W przypadku oddziału VI szkoły powszechnej były to książki Bolesława Geberta i Gryzeldy Gebertowej¹⁷ oraz Włodzimierza Jarosza¹⁸. Poświęcały one niepodległej Polsce niewiele miejsca – początkowo 2-3%, kolejne wydania 5% objętości książki¹⁹ – co można wytłumaczyć bliskością chronologiczną opisywanych wydarzeń od daty wydania podręczników. Autorzy podręczników w większym stopniu skupili swoją

¹³ Ibidem, s. 30.

¹⁴ *Program Gimnazjum Państwowego. Wydział humanistyczny*, Warszawa 1922.

¹⁵ Ibidem, s. 58.

¹⁶ *Program Gimnazjum Państwowego. Wydział klasyczny*, Warszawa 1922, s. 60, 64.

¹⁷ *Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski*, cz. II, Lwów-Warszawa 1921.

¹⁸ *Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich dla klasy VI szkół powszechnych*, cz. II *Od elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego do czasów dzisiejszych*, Warszawa 1922.

¹⁹ H. Konopka, *Edukacja historyczna...*, s. 165.

uwagę na I wojnie światowej. Jednymi z ważnych kwestii, które znalazły swoje miejsce na kartach podręczników była działalność Piłsudskiego oraz Legiony Polskie, którym poświęcono więcej uwagi niż pozostałym, zdawkowo opisanym formacjom zbrojnym, w których służyli Polacy²⁰.

System szkolnictwa stworzony w pierwszych latach II RP przetrwał w praktycznie niezmienionym kształcie do początku lat trzydziestych. Warto zauważyć, że tym samym zamach majowy przeprowadzony przez J. Piłsudskiego, oznaczający odejście od rządów parlamentarnych na rzecz dyktatury, nie doprowadził do natychmiastowych zmian w szkolnictwie. Zobrazować może to przykład podręcznika do klasy III gimnazjum niższego, autorstwa Gebertów²¹. Piłsudskiemu poświęcono w nim więcej miejsca niż jakiegokolwiek innej postaci, a Legionom więcej niż pozostałym formacjom zbrojnym. Piłsudski i Legiony stanowili jednak tylko jeden z wielu elementów narracji. Warto zwrócić uwagę, że autorzy nie klasyfikowali wymienionych postaci J. Piłsudskiego, R. Dmowskiego, I. J. Paderewskiego, J. Hallera czy J. Dowbora-Muśnickiego pod kątem ich zasług dla odzyskania niepodległości. Pod adresem żadnego z nich nie pada krytyczna uwaga, a uczniowie z treści podręcznika nie mogli się dowiedzieć, że tych polityków i wojskowych dzieliły różnice poglądów w sprawie niepodległościowej. Z lektury podręcznika można wręcz odnieść wrażenie, że wszyscy oni, choć w różny sposób, ale jednak harmonijnie współpracowali na rzecz osiągnięcia tego samego celu²². Oddzielny temat poświęcono *Cudowi nad Wisłą*. Sam tytuł podpowiada, że rola Piłsudskiego w bitwie warszawskiej jest pomniejszana. Charakterystyczne jest, że przewija się w nim męstwo żołnierzy i ludności cywilnej, natomiast Piłsudski pojawia się tylko raz, gdy jest wzmiankowane wydane przez niego polecenie utworzenia armii ochotniczej. Bohaterem bitwy warszawskiej jest raczej ks. Ignacy Skorupka²³.

Zmiany w szkolnictwie zaczęły być forsowane od roku 1928. Przyjętym przez sanację modelem wychowawczym było wychowanie państwowe, które miało zastąpić dotychczasowe wychowanie narodowe. Część piłsudczyków, jak minister WRiOP Sławomir Czerwiński deklarowała, że nie zachodziła pomiędzy nimi sprzeczność. Jak stwierdził w przemówieniu radiowym w październiku 1930 r.:

Dziś dla nas, Polaków, wychowanie narodowe winno być przeniknięte i ukoronowane tzw. wychowaniem państwowym. Pojęcie wychowania narodowego ma bez wątpienia zakres szerszy niż wychowanie państwowe [...]. Ale [...] prawie cała praktyczna treść wychowania obywatelskiego, wychowania dla życia w państwie i do życia dla państwa zawiera się dopiero w wychowaniu państwowym²⁴.

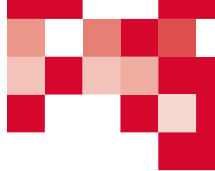
²⁰ Krótka charakterystyka zob. Ibidem, s. 179-181.

²¹ B. Gebert, G. Gebertowa, *Opowiadania z dziejów ojczystych dla niższych klas szkół średnich, cz. III*, Lwów-Warszawa 1929.

²² Ibidem, s. 149-154.

²³ Ibidem, s. 157-160.

²⁴ Wypowiedź Czerwińskiego cytowana za K. Bartnicką, *Wychowanie państwowe: do dyskusji nad problemami ideologii wychowawczej sanacji*, [w:] *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 15, 1972, s. 84.

Nie każdy w obozie rządzącym był podobnego zdania co Czerwiński, ale nie było w jego obrębie sprzeczności, co do tego, że reforma szkolnictwa musi zostać przeprowadzona. Po kilku drobnych zmianach związanych głównie z dążeniem do zmniejszenia obciążenia uczniów liczbą godzin lekcyjnych, w 1931 r. przyszedł czas na zmianę programów nauczania. Przebudowany został program nauczania szkoły powszechnej²⁵. O Piłsudskim, Legionach i wojnie polsko-bolszewickiej uczniowie mieli uczyć się już w III oddziale. Zagadnieniami wymienionymi w podstawie programowej były: 1/ *Legjony i Józef Piłsudski*; 2/ *Odzyskanie niepodległości*; 3/ *11 listopada 1918 r.*; 4/ *Odparcie najazdu na Polskę w 1920 r.*²⁶

W oddziale IV, podobnie jak dotychczas, nauczyciele mieli do wyboru cykle pogadanek. Do cyklu pogadanek *W służbie ojczyzny*, w temacie *Wybrani książęta polscy i wodzowie narodu* dopisano J. Piłsudskiego. Rozbudowaniu uległ temat poświęcony niepodległości zawarty w cyklu *Z walk o niepodległość*. Otrzymał on nazwę *Ostatnia walka o niepodległość* i zawierał w sobie następujące zagadnienia: 1/ *Związki strzeleckie*; 2/ *Józef Piłsudski*; 3/ *Legjony polskie i ich walki*; 4/ *Inne formacje polskie, walczące o niepodległość: korpusy polskie na wschodzie, armja polska we Francji, Józef Haller*; 5/ *Polska Organizacja Wojskowa*; 6/ *11 listopada 1918 r.*; 7/ *Wyzwalanie się różnych dzielnic Polski*²⁷

Program dla klasy VI w porównaniu z programem z 1920 r. został rozbudowany o dwa zagadnienia: *Legjony Polskie i inne formacje wojskowe oraz Wojna w r. 1920.*²⁸

W przypadku gimnazjum niższego, zwiększono nacisk na nauczanie historii najnowszej. Przykładowo, rozwinięcie programu dla klasy II latom 1914-1920 poświęcało aż trzy tematy. W temacie 34 wymieniono następujące zagadnienia: 1/ *Wojna światowa*; 2/ *Udział w niej Polaków*; 3/ *6 sierpnia 1914 r.*; 4/ *Józef Piłsudski i Legjony Polskie*; 5/ *Inne formacje wojskowe polskie: Korpusy w Rosji*; 6/ *Polscy ochotnicy w Ameryce*; 7/ *Armja Polska we Francji*. Temat 35 dotyczył lat 1918-1919. Oprócz *Wskrzeszenia państwa polskiego i 11 listopada 1918 r.* obejmował także *Traktat wersalski* oraz walki graniczne na wschodnich i zachodnich kresach Polski (powstanie wielkopolskie, walki o Lwów i Śląsk). W temacie 36 wskazano takie zagadnienia jak: 1/ *Naczelnik Państwa i Naczelnny Wódz*; 2/ *Sejm ustawodawczy*; 3/ *Wojna z Rosją*; 4/ *Obrona Warszawy i Płocka*; 5/ *Odebranie Wilna*²⁹.

W gimnazjum humanistycznym, w rozwinięciu programu dla klasy VII (IV) znalazły się m.in. zagadnienia: 1/ *Polskie orientacje polityczne*; 2/ *Legjony Piłsudskiego*; 3/ *Rola Polaków w wojnie światowej*; 4/ *Okupacja Królestwa i manifest z 5 listopada*; 5/ *Sprawa polska na gruncie międzynarodowym*; 6/ *11 listopada*;

²⁵ Program nauki w publicznych szkołach powszechnych, Lwów 1931.

²⁶ Ibidem, s. 36.

²⁷ Ibidem, s. 38.

²⁸ Ibidem, s. 42.

²⁹ Program Gimnazjum Państwowego. Gimnazjum niższe, wyd. 3, Lwów 1931, s. 33.

7/ *Odrodzenie państwa polskiego i walki o granice*; 8/ *Wojna z r. 1920*³⁰. Założenia programowe dla gimnazjum matematyczno-przyrodniczego zostały potraktowane bardzo zdawkowo³¹. Nowy program nauczania został znacznie zmodyfikowany, aby w większym stopniu budować kult Piłsudskiego i tym samym wspierać kształtowanie postaw lojalistycznych wobec sanacji. Nie zredukowano go całkowicie do problematyki wyłącznie propagującej Piłsudskiego, ale w małym stopniu uwzględniał działalność innych osób i ugrupowań politycznych zaangażowanych w działalność niepodległościową i budowę II Rzeczypospolitej. Ekspozowanie roli Piłsudskiego jest najbardziej widoczne w programie nauczania dla szkół powszechnych, w dużej mierze także w programie dla gimnazjum niższego, w najmniejszym stopniu w programie dla gimnazjum humanistycznego.

Programy wydane przez MWRiOP na początku lat trzydziestych były jedynie wstępem do reformy oświaty, i z tego względu ich żywot był krótkotrwały. W 1932 r. Sejm przyjął ustawę o ustroju szkolnictwa³². Jej autorem był Janusz Jędrzejewicz, minister WRiOP od 1931 r., stąd znana jest ona jako reforma jędrzejewiczowska. Zgodnie z nową strukturą szkolnictwa, szkoły powszechne dzieliły się – w zależności od warunków lokalowych i liczby nauczycieli – na cztero-, sześćio-, i siedmioklasowe. Absolwenci dwóch ostatnich mogli kontynuować naukę w czteroletnim gimnazjum, a następnie w dwuletnim liceum ogólnokształcącym o profilach humanistycznym, klasycznym, matematyczno-fizycznym i przyrodniczym lub trzyletnim liceum zawodowym. Wprowadzenie założeń reformy było rozłożone w czasie. Rok szkolny 1934/1935 był pierwszym, w którym do klasy I gimnazjum zostali przyjęci jedynie absolwenci szkoły powszechnej, zaś licea ogólnokształcące rozpoczęły pracę w roku szkolnym 1937/1938³³.

Nowe programy nauczania w jeszcze większym stopniu ekspozowały Piłsudskiego oraz jego działalność niepodległościową. Program nauczania historii w szkole powszechnej w klasie VI wymieniał wówczas m.in. zagadnienia: 1/ *Józef Piłsudski; przygotowanie do walki o niepodległość*; 2/ *Wymarsz kadrówki dnia 6 sierpnia 1920 r.*; 3/ *Obrazki z walk Legjonów i działań Polskiej Organizacji Wojskowej*; 4/ *11 listopada 1918 r., oswobodzenie Polski*; 5/ *Naczelnik Państwa Józef Piłsudski*; 6/ *Obrona Polski w 1920 r.* Program nauczania zakładał ponadto zapoznanie uczniów z innymi polskimi formacjami zbrojnymi istniejącymi podczas Wielkiej Wojny³⁴. Podobne zagadnienia były wyszczególnione w programie nauczania dla

³⁰ *Program Gimnazjum Państwowego. Wydział humanistyczny*, wyd. 5, Lwów 1931, s. 46.

³¹ *Program Gimnazjum Państwowego. Wydział matematyczno-przyrodniczy*, wyd. 5, Lwów 1931, s. 32-33.

³² Na temat reformy zob. J. Sadowska, *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy Jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001.

³³ *Ibidem*, s. 126-127, 134.

³⁴ *Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Historia (projekt)*, Lwów 1933, s. 7.

IV klasy gimnazjum, z tą różnicą, że nie wymieniono w nim wojny polsko-bolszewickiej³⁵. Stosunkowo szeroko miał być omówiony czyn niepodległościowy w liceum humanistycznym. Wśród wymienionych zagadnień – nie odbiegających znacząco od tych wskazanych w programach nauczania na innych szczeblach – znalazło się i takie wprost wskazujące na definitywne zajęcie przez Piłsudskiego kluczowej roli w narracji o procesie odzyskiwania niepodległości w edukacji szkolnej: *Józef Piłsudski jako budowniczy Polski Odrodzonej*³⁶.

Zdominowanie programów nauczania przez osobę Piłsudskiego było z łatwością dostrzegalne. Miało ono przełożenie na zawartość podręczników szkolnych. Dopuszczone do użytku podręczniki dla klasy VI w nieporównywalnie większym stopniu eksponowały walkę o niepodległość i rolę Piłsudskiego. Tematyka ta zajmowała 25-28% ich objętości³⁷. Szeroko pisano nie tylko o działalności Piłsudskiego podczas wojny, ale także o wcześniejszych latach jego życia, o dojrzewaniu jego spojrzenia na sprawę odzyskania niepodległości, zsyłce na Syberię i działalności konspiracyjnej po powrocie na ziemię polskie. Z podręczników uczniowie dowiadywali się, iż Piłsudski od początku zdawał sobie sprawę jak potoczy się wojna, i że w jej pierwszej fazie należy opowiedzieć się przeciwko Rosji. Był więc nie tylko patriotą, ale również zręcznym strategiem i wizjonerem. Piłsudski i jego działalność były zasadniczą osią narracji w podręcznikach w ich częściach dotyczących lat I wojny światowej. O innych formacjach, w których walczyli Polacy pisano niewiele, zdarzało się, że wręcz deprecjonowano ich znaczenie, np. stwierdzając, iż Armia Polska we Francji liczyła kilkanaście tysięcy żołnierzy. Stosunkowo szeroko pisano o wojnie polsko-bolszewickiej. W nowych podręcznikach sukces w tej wojnie przypisywano Piłsudskiemu³⁸. Podręcznik dla klasy IV szkół powszechnych I stopnia autorstwa W. Jarosza i T. Pini zawierał ocenę, iż w roku 1920 wojska jej [nowej Rosji – aut.] dotarły aż pod samą Warszawę. Tu jednak Naczelnik Państwa, Marszałek Józef Piłsudski zadał im strasliwą klęskę.³⁹ Podobnie rolę Piłsudskiego oceniono w podręczniku W. Martynowiczówny, gdzie stwierdzono, że Piłsudski organizował wojsko polskie i na jego czele odniósł świetne zwycięstwo odpierając najazd rosyjski w 1920 roku⁴⁰.

Eksponowanie postaci Piłsudskiego i budowanie jego kultu poprzez szkolną edukację historyczną jest widoczne szczególnie w podręcznikach

³⁵ Program nauki w gimnazjach państwowych. *Historja (projekt)*, Lwów 1933, s. 12. Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczasowy), Lwów, bdw [1934], s. 145.

³⁶ Program nauki w liceum ogólnokształcącym. *Historia, Wydział Humanistyczny (projekt)*, Lwów 1937, s. 20.

³⁷ H. Konopka, *Edukacja historyczna...*, s. 235.

³⁸ Omówienie podręczników zob. Ibidem, s. 235-245. Szerokie omówienie postaci Piłsudskiego w podręcznikach zob. H. Wójcik-Łagan, *Kult bohatera narodowego. Józef Piłsudski w szkolnej edukacji historycznej w latach trzydziestych XX wieku*, Kielce 2012, s. 140-162.

³⁹ Cyt. za H. Składanowski, *Stosunki polsko-sowieckie w programach nauczania i podręcznikach historii w szkole powszechnej (podstawowej) w Polsce w latach 1932-1956*, Toruń 2004, s. 50.

⁴⁰ Ibidem, s. 51. Zob. także H. Wójcik-Łagan, op. cit., s. 174-178.

wydanych już po śmierci Marszałka Józefa Piłsudskiego w 1935 r. W przypadku gimnazjów warte bliższego omówienia są dwie prace, wydane w tym samym 1937 roku, obejmujące identyczny zakres chronologiczny, różniące się pod wieloma względami, choć na okładkach obu znajduje się podobizna tej samej osoby – Józefa Piłsudskiego. Bliższa analiza tekstów wskazuje, że pisane one były przez autorów różniących się nie tylko politycznymi poglądami, doświadczeniem życiowym, ale także sposobami dotarcia z prezentowaną wiedzą do młodych ludzi. Inaczej w historycznej narracji rozłożone są akcenty, wykorzystane są inne fragmenty tekstów źródłowych, inne zalecane lektury.

Pierwszym z autorów był Tadeusz Bornholtz⁴¹, działacz niepodległościowy związany z obozem piłsudczykowski i nauczyciel. Prezentowana w podręczniku swoista mitologizacja Piłsudskiego miała szereg wymiarów. Dla T. Bornholtza był on przede wszystkim człowiekiem czynu, potrafiącym wyzwolić w społeczeństwie wolę podjęcia walki o niepodległość:

[...] Nie chciałem pozwolić, by w czasie, gdy na żywym ciele naszej ojczyzny miano wyrębać mieczami nowe granice państw i narodów, samych Polaków przy tym brakowało. Nie chciałem dopuścić, by na szalach losów, ważących się nad naszymi głowami, na szalach, na które miecze rzucono, zabrakło samych Polaków⁴².

Zapewne, aby zostało to lepiej utrwalone w pamięci uczniów, T. Bornholtz uzupełnił te stwierdzenia swoim emocjonalnym odautorskim komentarzem: *Wśród powszechnej ciszy padały słowa, jakich nie słyszano w Polsce od 1863 roku⁴³*. Również przy opisie pierwszych bojów Legionów, autor ponownie cytował obficie rozkazy Piłsudskiego, akcentując te ich fragmenty, które miały szczególny wydźwięk patriotyczny, podkreślały zaangażowanie walczących, odnosząc się jednocześnie do tradycji walk o wolność i tego, co moglibyśmy nazwać pamięcią historyczną. Można pokusić się nawet o stwierdzenie, że mogło to wywołać skojarzenie osoby Piłsudskiego z postaciami ważnymi dla naszej tradycji niepodległościowej i stanowić kolejny element jego gloryfikacji:

[...] myśl walki zbrojnej o niepodległość znalazła oddźwięk w narodzie [...] stała się przedłużeniem walki, rozpoczętej przez Kościuszkę, Dąbrowskiego i innych. W ciągu tych bojów wykształcił się nowy typ żołnierza polskiego. Młodzieniec, oderwany od nauki szkolnej czy uniwersyteckiej, urzędnik czy literat, robotnik czy rzemieślnik [...] przekształcił się w starego wojaka ...⁴⁴.

Postawę owego *starego wojaka*, jak zauważył T. Bornholtz, chwalili także dowódcy austriaccy i niemieccy, co miało być może uwiarygodnić wcześniejsze spostrzeżenia⁴⁵. Trzeba jednak przyznać, że autor zwrócił uwagę na fakt,

⁴¹ T. Bornholtz, *Historia dla klasy IV gimnazjów*, Lwów 1937. Na 162 strony podręcznika, 145 było poświęconych Piłsudskiemu. H. Wójcik-Łagan, op. cit., s. 139, przyp. 24.

⁴² Fragment rozkazu Piłsudskiego z dnia 5 sierpnia 1914 roku. T. Bornholtz, op. cit., s. 20.

⁴³ Ibidem, s. 20.

⁴⁴ Ibidem, s. 28-29.

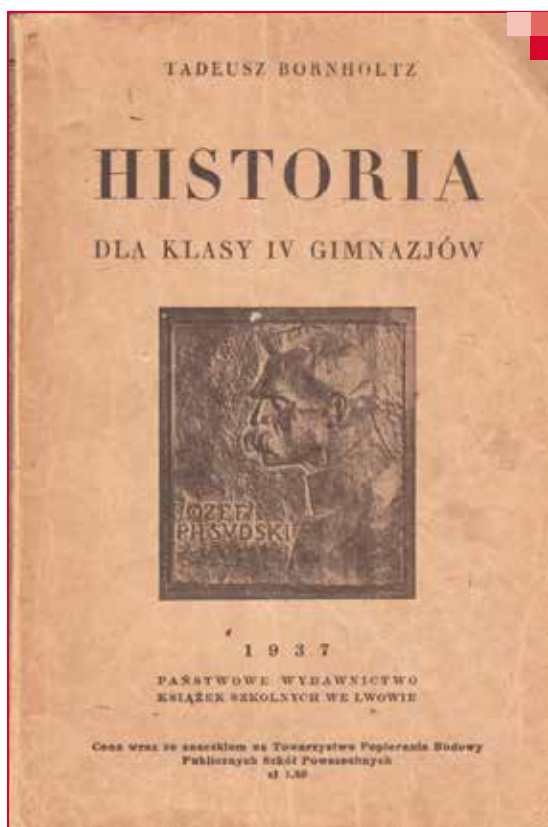
⁴⁵ Ibidem, s. 35. Dotyczy to działań w roku 1915.

iż wśród legionistów, staczających w drugiej połowie 1915 roku i w pierwszych miesiącach roku 1916 ciężkie, krwawe boje, pojawiło się zniechęcenie i zwątpienie w celowość przelewanej krwi. Natychmiast jednak zaznaczył, że jedynie wiara w Piłsudskiego pomogła temu przeciwdziałać. Także w okresie późniejszym jego rola była bardzo wyraźnie przez autora podkreślana.

Odrębna kwestia, dotycząca kształtowania się granic Polski zaprezentowana została w rozdziale zatytułowanym *Budowa państwa polskiego*, zaczynającym się od przedstawienia różnorodnych działań zbrojnych – kwestii Lwowa, Śląska Cieszyńskiego, zajęcia w 1919 roku Wilna, wyprawy kijowskiej oraz wojny polsko-bolszewickiej. Tą ostatnią T. Bornholtz zajął się dość dokładnie, stwierdzając, że stała się ona powodem zjednoczenia społeczeństwa w obliczu zagrożenia niepodległości. I znowu zaakcentowana została szczególna rola Marszałka: *Nie liczył on na nikogo, tylko na siebie i swoje wojsko. Twardo i wyraźnie w przemówieniu swym podkreślił, że tylko z tym wojskiem, jakie jest, mogę i muszę zwyciężyć*⁴⁶.

Bitwę warszawską uznał T. Bornholtz za rozegraną po mistrzowsku przez Naczelnego Wodza. Świadczyła ona również o tężyźnie żołnierza polskiego, który nie bacząc na zmęczenie, dochodzące do ostatecznych granic, szedł za swym Wodzem po kilkadziesiąt kilometrów dziennie, bijąc po drodze nieprzyjaciela [...], który nie cofał się, lecz w popłochu uciekał⁴⁷.

Opisowi działań towarzyszy wykaz dodatkowych lektur związanych z tymi wydarzeniami⁴⁸, fotografie przedstawiające np. wkroczenie wojsk polskich do Wilna, defiladę wojsk polskich w Kijowie, zbiórkę ochotników

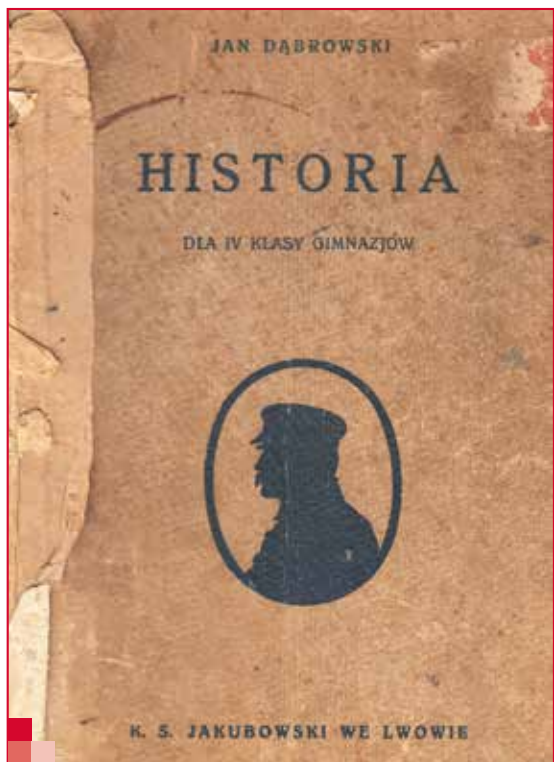

Ryc. 3. Strona tytułowa podręcznika T. Bornholtza

⁴⁶ Ibidem, s. 67.

⁴⁷ Ibidem, s. 68.

⁴⁸ Ibidem, s. 69 (m.in. J. Kaden Bandrowski, *Wyprawa wileńska, Bitwa pod Warszawą*, Encyklopedia Świat i Życie, t. 1).

Ryc. 4. Strona tytułowa podręcznika J. Dąbrowskiego

do wojska na placu Saskim w Warszawie, a także plan bitwy warszawskiej⁴⁹. Miało to zapewne walor wychowawczy, emocjonalny, ale też służyło przybliżeniu uczniom omawianej problematyki.

Podsumowując, należy podkreślić wyraźnie ideologiczny charakter prezentowanego podręcznika, akcentowanie kultu Marszałka (począwszy od zdjęcia na okładce, a skończywszy na zalecanych lekturach dodatkowych), co wiązało się z propagowanym w tym okresie wzorcem osobowym, uznanym za godny rozpowszechniania wśród młodych ludzi. Stąd też odwoływanie się przez autora do ich emocji i uczuć, podkreślanie bohaterstwa, patriotyzmu. Być może było to również związane z tym, że dla niego czasy Wielkiej Wojny nie były historią, a były życiowym doświadczeniem. Zresztą nie tylko jego, gdyż dla kil-

kunastoletnich uczniów również. Zapewne niejednokrotnie stykali się oni z rodzinnymi opowieściami, traumatycznymi nieraz przeżyciami związanymi z utratą najbliższych.

Jan Dąbrowski był wybitnym historykiem związanym z uniwersytetami w Wilnie i w Krakowie; zajmował się dziejami średniowiecznej Polski, stosunkami polsko-węgierskimi i polsko-włoskimi, ale także był autorem podręcznika, który wykraczał poza ramy jego naukowych zainteresowań.

Omawiając okoliczności wybuchu I wojny światowej, autor nawiązał do działalności organizacji wojskowych, tworzenia przez Piłsudskiego faktów dokonanych w postaci *rzucenia iskry na proch* i wymarszu Pierwszej Kompanii Kadrowej w kierunku Królestwa Polskiego. Zostało to wyraźnie podkreślone – zaakcentowana została data 6 sierpnia 1914 roku. Dołączono do tego zdjęcie Piłsudskiego wraz ze sztabem w Kielcach oraz ćwiczenia, mające pomóc uczniom odnalezienie szerszego kontekstu historycznego, przyswojenie, ale też zrozumienie samego tekstu podręcznikowego. Zadania te brzmiały m.in. następująco: 1/ *Co wiesz o życiu Józefa Piłsudskiego z nauki*

⁴⁹ Ibidem, s. 62, 63, 66 i 67 (plan).

w III klasie?; 2/ Kiedy utworzyły się polskie organizacje wojskowe?; 3/ Jak przygotowywano walkę o niepodległość w 1914 roku, a jak w 1846/48 i 1863?; 4/ Co zamierzał osiągnąć Piłsudski przez czyn zbrojny w 1914 roku?⁵⁰.

Dalsze boje Legionów zostały ukazane na tle działań wojennych na różnych frontach wojny, ale również na tle sytuacji międzynarodowej (np. akt 5 listopada 1916 roku)⁵¹. Wyeksponowano kwestię kryzysu przysięgowego i internowania Piłsudskiego oraz pułkownika Sosnkowskiego, rolę armii gen. Hallera czy działalność gen. Żeligowskiego⁵². Postać Piłsudskiego przywołał autor zwracając uwagę na moment jego powrotu z Magdeburga i akcentując znaczenie daty 11 listopada, przy równoczesnym podkreśleniu aktywnego udziału Polaków w przejmowaniu władzy:

11 listopada 1918 roku Rada Regencyjna przekazała Józefowi Piłsudskiemu władzę nad wojskiem, a w trzy dni później rozwiązała się przekazując mu władzę naczelną [...] Piłsudski objął teraz jako Tymczasowy Naczelnik Państwa władzę najwyższą w Państwie Polskim, uznanym za rzeczpospolitą ...⁵³.

Dokładnie przedstawiono też działania zbrojne na wschodzie, operację wileńską:

W niedzielę wielkanocną 20 kwietnia Rosjanie zostali wyparci z Wilna; w dniu następnym wjechał do Wilna Wódz Naczelny wojsk polskich, Józef Piłsudski, pod którego osobistym kierownictwem odbyła się cała wyprawa ...⁵⁴.

Jednak szczególnie dużo miejsca poświęcił autor wojnie polsko-bolszewickiej i bitwie warszawskiej:

Wojna z Rosją była wygrana (...) Polska wygrała ją własnymi siłami dzięki wspaniałemu kierownictwu i woli zwycięstwa Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego, talentowi dowódców i męstwu żołnierzy oraz ofiarności całego narodu. Wbrew niewierze u obcych zamknęła ona Rosji bolszewickiej drogę pochodu na zachód, ocaliła Europę przed groźnym przewrotem ...⁵⁵.

Rangę tego wydarzenia podniósł autor uzupełniając tekst podręcznikowy materiałami źródłowymi. Wśród nich, oprócz rozkazów, opisu przebiegu bitwy znalazła się również wypowiedź lorda D'Abernona, ambasadora brytyjskiego w Berlinie, wysłanego w 1920 roku do Polski⁵⁶:

⁵⁰ J. Dąbrowski, *Historia dla klasy IV gimnazjów*, K.S. Jakubowski we Lwowie, Lwów 1937, s.11-12.

⁵¹ Ibidem, s. 21-39.

⁵² Ibidem, s. 41, 53.

⁵³ Ibidem, s. 60.

⁵⁴ Ibidem, s. 72.

⁵⁵ Ibidem, s. 73.

⁵⁶ E. V. D'Abernon, brytyjski dyplomata, pisarz, autor książki *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata*. Pod Warszawą 1920, Warszawa 1932.

... nie ulega żadnej wątpliwości, że bitwa pod Warszawą posiada wiele z tych cech, które są konieczne, jeżeli pewne wydarzenia mają mieć wszechświatowe znaczenie. Walczące ze sobą cywilizacje były do gruntu odmienne ...⁵⁷.

Podsumowując opis polskiego czynu zbrojnego przez obu autorów można stwierdzić, że podręczniki, wydane w tym samym roku i obejmujące identyczny zakres chronologiczny oraz przeznaczone dla tego samego etapu edukacyjnego różniły się w znacznym stopniu. Inny był przede wszystkim sposób narracji historycznej. Pełen emocji, ocierający się niekiedy o patos język, za pomocą którego chciał dotrzeć do ucznia T. Bornholtz i pozbawiony tych elementów opis dziejów, przypominający niekiedy wykład akademicki, przedstawiony przez J. Dąbrowskiego. Oczywiście, podkreślał on rolę Józefa Piłsudskiego, ale nie zapominał o innych ważnych postaciach związanych z walką o niepodległość. Nie eksponował ponad miarę kultu Marszałka, tak jak uczynił to T. Bornholtz, którego podręcznik zdominowały czynniki ideologiczne.

Odrębnym zagadnieniem pozostaje kwestia elementów regionalnych w nauczaniu historii w dwudziestoleciu międzywojennym. Pominięcie ich, mimo szczegółowej – o czym była mowa – faktografii i ograniczenie się do spraw związanych z walką o granice (Śląsk Cieszyński, kresy wschodnie) wydaje się poniekąd oczywiste. W sytuacji odradzania się polskiej państwowości, najważniejsze było odwołanie się do jedności, a nie przedstawianie różnorodności. Należy jednak zaznaczyć, że podczas wileńskiego Powszechnego Zjazdu Historyków za wprowadzeniem do nauczania dziejów regionalnych opowiadał się m.in. Karol Buczek⁵⁸.

Warto dodać, że w drugiej połowie lat trzydziestych piłsudczycy po raz kolejny zmienili forsowany przez siebie model wychowawczy. Rozpoczęto proces odchodzenia od wychowania obywatelsko-państwowego na rzecz wychowania obywatelsko-narodowego. Przyczyną było wzrastające zagrożenie ze strony III Rzeszy i rywalizacja z endecją o wpływy wśród młodzieży. Podobne zjawiska zachodziły także w innych sferach, a ich przejawem było m.in. utworzenie w lutym 1937 r. Obozu Zjednoczenia Narodowego mającego zająć się konsolidacją narodu w obliczu zagrożenia zewnętrznego⁵⁹.

⁵⁷ Ibidem, s. 170.

⁵⁸ Proponował on zrównanie dziejów regionalnych i lokalnych, uznając te terminy za nierozdzielne. Zob. B. Jakubowska, *Przeobrażenia w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944-1956*, Warszawa 1986, s. 42.

⁵⁹ Na temat zmiany modelu wychowawczego zob. np. H. Konopka, *Spór o oblicze ideowo-wychowawcze szkoły polskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Problemy edukacji historycznej i obywatelskiej młodzieży w latach 1918-1939*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1986, s. 52-60.

Lata 1939-1945

Kłęska poniesiona podczas kampanii wrześniowej w 1939 r. sprawiła, że ziemie polskie ponownie znalazły się pod panowaniem państw sąsiednich. Wywołała ona poważny wstrząs społeczny, a w wymiarze politycznym zadecydowała o odsunięciu piłsudczyków (z pewnymi wyjątkami) od władzy. Zmiany w nauczaniu historii determinowały zatem dwa czynniki: przeobrażenia na polskiej scenie politycznej oraz polityka okupantów. Podczas okupacji wiedzę historyczną w szkołach powszechnych przemycano na lekcjach innych przedmiotów, a młodzież starsza uczyła się – głównie dziejów ojczy-
stych – podczas tajnych kompletów⁶⁰. W opracowanej już w roku 1940 instrukcji dla nauczycieli związanych z Towarzystwem Oświaty Narodowej (TON) nastąpiło wyraźne zniwelowanie roli J. Piłsudskiego i Legionów⁶¹. Wykorzystywano zaktualizowane podręczniki przedwojenne, często w całkiem zmienionej formie, jak np. „Szkice historyczne” Karola Szajnochy (faktycznie kontynuacja pracy Zygmunta Wojciechowskiego; tytuł i nazwisko autora zmieniono ze względów konspiracyjnych), wydane w 1943 r. Także i w tym przypadku o Piłsudskim i Legionach oraz polskim czynie zbrojnym było niewiele, autor zwrócił jedynie uwagę na fakt internowania Marszałka przez Niemców⁶². Wydaje się to dosyć oczywiste w ówczesnej, wojennej sytuacji.

Lata 1945-1989

Przejęcie po II wojnie światowej władzy w Polsce przez komunistów oznaczało w przypadku historii *wywrócenie do góry nogami* programu nauczania. Nie dokonało się to jednak natychmiast. Bezpośrednio po zakończeniu okupacji niemieckiej w użyciu pozostały stare programy nauczania i podręczniki⁶³. Innej możliwości nie było, jednak wraz z upływem czasu i krzepnięciem rządów komunistycznych były one stopniowo modyfikowane. Władze wydały także zalecenie, aby mimo obowiązywania przedwojennego programu nauczania, akcentować raczej walkę wszystkich Polaków, a nie poszczególnych osób i grup⁶⁴.

Program nauczania dla szkół powszechnych na rok szkolny 1946/1947⁶⁵ był już częściowo zmieniony, tak by odpowiadał potrzebom ideologicznym

⁶⁰ Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 2004, s. 232.

⁶¹ B. Jakubowska, op. cit., s. 66.

⁶² Ibidem, s. 69 i 72.

⁶³ E. J. Kryńska, S. W. Mauersberg, *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945-1956*, Białystok 2003, s. 53.

⁶⁴ Z. Osiński, *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w latach 1944-1989. Uwarunkowania organizacyjne oraz ideologiczno-polityczne*, Toruń 2006, s. 128.

⁶⁵ *Plany godzin i programy przejściowe na rok szkolny 1946/1947 dla szkół powszechnych*, Warszawa 1946.

i politycznym nowej władzy. W klasie VI wydarzeniom czasu Wielkiej Wojny zostały poświęcone cztery tematy: 1/ *Pierwsza wojna światowa* – omówiona miała zostać m.in. *sprawa polska*; 2/ *Polacy w walce o niepodległość* – *polskie formacje wojskowe i walki orężne na wszystkich frontach. Zabiegi dyplomatyczne. Wpływ sytuacji militarnej Niemiec i obalenia caratu na sprawę polską*; 3/ *Jak lud rosyjski obalił carat i ujął władzę w swoje ręce* – wśród zagadnień była także *Deklaracja w sprawie polskiej*; 4/ *Listopad 1918 r. na ziemiach polskich* – *Załamanie się władzy okupantów i początki organizowania niepodległego państwa. Rząd Lubelski. Józef Piłsudski Naczelnikiem Państwa. Powstanie Wielkopolskie*. Nie zrezygnowano z wyszczególnienia postaci Piłsudskiego, który został wymieniony w ostatnim z przytoczonych tematów. Jeden temat przeznaczono na okres powojenny, w tym traktat wersalski i Ligę Narodów, podobnie jeden na okres budowania II RP, do momentu przyjęcia konstytucji marcowej w 1921 r. W tym właśnie temacie przewidywano zapoznanie uczniów z *wojną 1920 r.*⁶⁶ Już samo umieszczenie jej między innymi zagadnieniami pokazuje, że nie przewidywano dla niej eksponowanego miejsca. Naukę o I wojnie światowej zakładano także w projektowanej przez władze oświatowe klasie VIII, ale program wśród zagadnień przywoływał tylko udział Polaków, *sprawę polską* i *wyzwolenie ziem polskich spod okupacji*⁶⁷. Oprócz podręczników przedwojennych w użyciu były także te napisane po wojnie. Zdaniem znawcy problematyki Z. Osińskiego, *podręczniki wydane w latach 1946-1947 wolne były od ideologicznych wypaczeń i przekłamań, zakresem wiadomości i stylem języka dostosowane były do możliwości uczniów. Nadawały się do wykorzystania na lekcjach historii z pożytkiem dla uczniów*⁶⁸.

Radykalne zmiany przyniosło definitywne przejście władzy w Polsce przez komunistów. Od 1948 r. w kraju prowadzony był intensywnie proces stalinizacji, który objął także szkolnictwo. Zbiegło się to w czasie z odejściem od propagowanej początkowo koncepcji szkoły podstawowej ośmioletniej na rzecz szkoły ogólnokształcącej jedenastoletniej, w której funkcję podstawowej pełniło siedem pierwszych klas. W 1949 r. ukazał się nowy program nauczania historii, zawierający marksistowską wykładnię dziejów⁶⁹. Zawierał on wytyczne dla nauczania historii dla klasy IV i VII. W klasie IV odzyskaniu niepodległości poświęcono trzy tematy. Temat *Wojna na ziemiach polskich* miał zapoznać uczniów z takimi zagadnieniami jak: 1/ *Polacy w armiach zaborczych*; 2/ *Okupacja niemiecka i austriacka*; 3/ *SDKPiL oraz PPS – Lewica przeciwko okupacji i wojnie*; 4/ *Jakiej Polski chciała burżuazja, a jakiej robotnicy i chłopci*. Temat dotyczący rewolucji bolszewickiej zawierał zagadnienie, które jednoznacznie oceniało jej znaczenie dla odzyskania niepodległości: *Zwycięska rewolucja przekreśla rozbiory Polski i uznaje prawo narodu polskiego*

⁶⁶ Ibidem, s. 126.

⁶⁷ Ibidem, s. 202, 205.

⁶⁸ Z. Osiński, op. cit., s. 213.

⁶⁹ Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej, projekt. Historia, Warszawa 1949.

do niepodległości. Podobnie wartościujące sformułowania zawierał temat *Koniec pierwszej imperialistycznej wojny światowej*. Uczniowie mieli się z niego dowiedzieć o tym jak *Józef Piłsudski przyjmuje władzę z rąk okupantów* oraz jak *PPS pomaga Piłsudskiemu uratować władzę burżuazji*. W programie nauczania znalazły się także lekcje 74-75 poświęcone okresowi walk o granice Polski, który został uznany za czas *W obozie imperializmu i interwencji*. Zakładały one naukę o *Najeździe Piłsudskiego na republiki radzieckie (w służbie interwencji)* oraz *wojnie polsko-radzieckiej; KPP przeciwko wojnie*⁷⁰. W klasie VII sprawie polskiej poświęcono trzy lekcje, na których miały zostać omówione polskie imperialistyczne orientacje polityczne, stanowisko ruchu robotniczego i rewolucyjnej Rosji wobec sprawy polskiej oraz stosunek mocarstw do sprawy polskiej, w tym *orędzie Wilsona*⁷¹. Nauczanie historii w szkole miało zatem nie pozostawić w sobie nic z obowiązującej dotychczas wykładni. Dobitym dowodem stalinizacji było zastosowanie w procesie nauczania sowieckich podręczników przetłumaczonych na język polski⁷².

Polskie podręczniki wydawane po 1948 r. w swej treści były zgodne z programem nauczania, a więc w pełni marksistowskie. W ocenie wydarzeń historycznych w niczym nie ustępowały swoim sowieckim odpowiednikom. Dla autorów podręczników I wojna światowa była *wojną imperialistyczną*, natomiast polskie orientacje polityczne na państwa centralne i ententę były *orientacjami imperialistycznymi polskich klas posiadających*⁷³. Piłsudski został uznany za *nacjonalistę i wroga rewolucji rosyjskiej*, a ponadto *zdrajcę klasy robotniczej*⁷⁴. Czyn niepodległościowy Legionów Polskich został w pełni odrzucony, gdyż jak oceniły Gryzelda Missalowa i Janina Schoenbrenner *walczyły one po stronie i na korzyść imperialistycznych państw centralnych*⁷⁵. Polska Organizacja Wojskowa z kolei miała zajmować tak jak Piłsudski *całkowicie proniemieckie stanowisko*, powitała też z *demonstracyjnym zadowoleniem akt 5 listopada*⁷⁶. Za czynnik decydujący o odzyskaniu niepodległości przez Polskę uznano rewolucję bolszewicką. Jak głosił jeden z tematów podręcznika Missalowej i Schoenbrenner *Dzięki zwycięstwu Wielkiej Rewolucji Socjalistycznej powstanie znów państwo polskie*⁷⁷. Myśl tę szerzej rozwinęto w podręczniku do klasy XI: *wbrew wszystkim legendom rozpowszechnianym przez historyków burżuazyjnych, jakoby Polska odzyskała w r. 1918 swą niepodległość czy to dzięki Dmowskiemu, Polskiemu Komitetowi Narodowemu w Paryżu, czyli dzięki entencie, czy też dzięki Piłsudskiemu, „czynowi zbrojnemu” jego*

⁷⁰ Ibidem, s. 21.

⁷¹ Ibidem, s. 68-69.

⁷² J. Gałkin, L. Zubok, F. Notowicz, W. Chwostow, *Historia nowożytna 1870-1918*, Warszawa 1950.

⁷³ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, *Historia Polski*, Warszawa 1951, s. 226; *Historia Polski 1864-1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, Warszawa 1953, pod red. Ż. Kormanowej, s. 230.

⁷⁴ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, op. cit., s. 227.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ *Historia Polski 1864-1945...*, s. 235.

⁷⁷ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, op. cit., s. 234.

legionów – niepodległość Polski w 1918 r. zrodziła się bezsprzecznie ze zwycięstwa Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej⁷⁸. Zarazem doceniono wysiłek zbrojny Pomorzan i Wielkopolan, gdzie przeciwko Niemcom wybuchło w grudniu 1918 r. zwycięskie powstanie narodowe⁷⁹. Idea walki zbrojnej Polaków o niepodległe państwo odeszła zatem w podręcznikach w niebyt. Zastąpiła ją idea rewolucji i internacjonalizmu klasy robotniczej, dążenie do uświadomienia uczniom, że to rewolucja w Rosji przyniosła Polsce niepodległość, zaś wojna polsko-bolszewicka była udziałem Polaków w antyradzieckiej interwencji i wysługiwaniem się państwom ententy⁸⁰.

Rok 1956 był w Polsce końcem intensywnej stalinizacji i początkiem pewnej liberalizacji. Objęła ona także szkolnictwo, w którym doszło do osłabienia najbardziej jaskrawych przejawów marksizmu. Odejście od zasad tej ideologii było wprawdzie tylko częściowe, dało jednak możliwość wyrażenia krytycznych opinii na temat programu nauczania, podręczników i struktury szkolnictwa. Władze partyjne również dostrzegały konieczność pewnych zmian, czego konsekwencją było rozpoczęcie prac nad nową strukturą szkolnictwa. Odpowiednia ustawa została przyjęta przez Sejm w 1961 r. Na jej mocy wprowadzono 8-letnią szkołę podstawową i 4-letnią szkołę średnią. Zaistniałe zmiany może zobrazować nowy program nauczania dla szkoły podstawowej. Historii nauczano od klasy V. Zgodnie z programem nauczania I wojna światowa i wojna polsko-bolszewicka przewidziane były dla klasy VIII⁸¹. Tematykę powiązaną z Polską w latach 1914-1920 uczniowie mieli poznawać na tematach dotyczących I wojny światowej, rewolucji w Rosji i odzyskania niepodległości oraz pierwszych lat burżuazyjnej Rzeczypospolitej Polskiej. Nauczanie miało objąć: 1/ *Orientacje i ugrupowania polityczne w oparciu o państwa centralne i o koalicję*; 2/ *SDKPiL i PPS-lewica – orientacja na rewolucję w państwach zaborczych*; 3/ *Stosunek państw centralnych i koalicji do sprawy niepodległości Polski*; 4/ *Polskie formacje wojskowe w kraju i za granicą*; 5/ *Stosunek władzy radzieckiej do sprawy niepodległości Polski*; 6/ *Udział Polaków w Rewolucji Październikowej* (J. Marchlewski, F. Dzierżyński, J. Leński); 7/ *Rola mas ludowych w walce o wyzwolenie narodowe i o władzę (rozbrajanie zaborców, powstanie wielkopolskie, rady delegatów robotniczych i chłopskich)*; 8/ *Utworzenie KPRP w grudniu 1918 r.*; 9/ *Postawa poszczególnych partii politycznych*; 10/ *Rząd lubelski*; 11/ *Uchwycenie władzy przez burżuazję*; 12/ *Udział Polski w antyradzieckiej interwencji (1920 r.)*⁸².

⁷⁸ *Historia Polski 1864-1945...*, s. 277.

⁷⁹ G. Missalowa, J. Schoenbrenner, op. cit., s. 235.

⁸⁰ Ibidem, s. 240-243; *Historia Polski 1864-1945...*, s. 294-299; W. Spiechowicz, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1956, s. 130. Należy zwrócić uwagę na fakt, że przedstawienie w ten sposób problematyki walki o niepodległość dotyczyło uczniów młodych, szczególnie podatnych na ideologię.

⁸¹ *Program nauczania ośmioletniej szkoły podstawowej*, Warszawa 1963.

⁸² Ibidem, s. 277-279.

Powyższa podstawa programowa różniła się przede wszystkim w warstwie językowej. Zrezygnowano z wartościujących ocen i epatowania sowiecką wizją historii. Zmiany jakie zaszły w podręcznikach po 1956 r. były zauważalne. Dawały one bardziej neutralny – co nie znaczy, że obiektywny, czy prawdziwy – obraz czynu niepodległościowego i w mniejszym stopniu wojny polsko-bolszewickiej. Podręczniki przedstawiały polskie orientacje polityczne, które przestały być *imperialistyczne*, formacje zbrojne (Legiony Polskie, Legion Puławski, bjończyków, Armie Polską we Francji, Korpusy Polskie w Rosji), akt 5 listopada, kryzys przysięgowy i usunięcie Niemców i Austriaków z ziem polskich. Do polskiego czynu zbrojnego nie przykładano dużej wagi. Niezachwiany pozostał dogmat o decydującej dla odzyskania niepodległości roli rewolucji bolszewickiej. Pozostała ona ważnym punktem podręczników, nie mniej istotnym niż sprawa polska podczas wojny. Wojna polsko-bolszewicka w dalszym ciągu obciążała konto wyłącznie strony polskiej. Tak jak uprzednio była ona przedstawiana jako agresja ze strony II Rzeczypospolitej⁸³.

W latach 1980-1981 programy nauczania i podręczniki zostały poddane gruntownej krytyce ze strony NSZZ Solidarność, co było zarzewiem przeprowadzenia pewnych reform, ale też wpłynęło na wycofanie się przez rząd z forsowanej od drugiej połowy lat siedemdziesiątych koncepcji dziesięcioletniej szkoły średniej⁸⁴. W 1984 r. wydano nowy program nauczania dla klasy VIII, a w ślad za nim nowy podręcznik autorstwa Andrzeja Leszka Szczęśniaka. Zrezygnowano w nim z podkreślania decydującej i najważniejszej roli rewolucji bolszewickiej dla odzyskania niepodległości przez Polskę i przypisywania Polsce roli marionetki w rękach państw zachodnich przeprowadzających interwencję zbrojną w Rosji. W podręczniku tym w większym stopniu doceniono również polskie wysiłki na rzecz odzyskania niepodległości. W dalszym ciągu narracja uwzględniała sowiecki punkt widzenia, który w przypadku wojny 1920 r. przejawiał się m.in. podkreślaniem ofert pokojowych przedstawianych przez Moskwę, które były odrzucane przez Piłsudskiego, nieliczeniem się z dążeniami politycznymi niepolskiej ludności kresowej czy ujemnym wpływem polityki wschodniej Piłsudskiego na kształt zachodnich i północnych granic państwa⁸⁵.

⁸³ H. Sędziwy, *Historia dla klasy XI. Część pierwsza. Od Komuny Paryskiej do końca I wojny światowej*, Warszawa, 1963, Część druga. *Od końca I wojny światowej do konferencji w Poczdamie*, Warszawa 1962; M. Wojciechowski, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1970; J. Skowronek, *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1975; A. L. Szczęśniak, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1975; R. Wapiński, *Historia dla klasy III liceum ogólnokształcącego część druga oraz dla klasy III technikum*, Warszawa 1974.

⁸⁴ Zob. Z. Osiński, op. cit., s. 191 i n.

⁸⁵ A. L. Szczęśniak, *Historia: Polska i świat naszego wieku. Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, Warszawa 1984, s. 22-33, 40-49.

Okres po 1989 r.

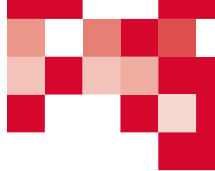
Przemiany ustrojowe po roku 1989 i zakończenie okresu komunistycznej dyktatury w Polsce były równoznaczne z końcem podporządkowania nauczania historii ideologii i wymaganiom politycznym ZSRR. W 1990 r. ukazały się nowe programy nauczania dla szkoły podstawowej i liceum. W tej pierwszej poświęcały one jeden temat odzyskaniu niepodległości w klasie IV i kilka w klasie VIII. Program klasy VIII zakładał szerokie omówienie lat 1914-1920, zarówno w przypadku historii powszechnej (I wojna światowa, rewolucja październikowa) jak i historii Polski. Obejmował on tematy: 1/ *Polskie ugrupowania polityczne wobec wojny* (m.in. o Piłsudskim, Legionach i POW); 2/ *Międzynarodowe znaczenie sprawy polskiej*; 3/ *Tworzenie niepodległego państwa polskiego*; 4/ *Pierwsze miesiące II Rzeczypospolitej* (w tym 11 listopada 1918 r. i Objęcie władzy przez Józefa Piłsudskiego); 5/ *Walka o wschodnie granice II Rzeczypospolitej* (*Przyczyny wybuchu wojny polsko-radzieckiej; Jej przebieg; Bitwa Warszawska; Traktat ryski; Skutki wojny*); 5/ *Ostateczne ustalenie granic Polski*⁸⁶. Program dla liceum również zakładał szerokie omówienie odzyskania niepodległości przez Polskę i walk o jej granice. Zrezygnowano jednak z wyszczególnienia konkretnych osób lub formacji wskazując na konieczność całościowego omówienia czynu niepodległościowego Polaków (*Orientacje polityczne. Formacje zbrojne w latach 1914-1918*). Wyodrębniono wojnę 1920 r. W tym zakresie zakładano przedstawienie uczniom: 1/ *Genezy wojny*; 2/ *Wyprawy J. Piłsudskiego na Kijów*; 3/ *Ofensywy radzieckiej*; 4/ *Bitwy warszawskiej i bitwy nad Niemnem*; 5/ *Traktatu ryskiego i Następstw wojny*⁸⁷.

Nowe programy nauczania większą wagę przykładały do polskiego czynu niepodległościowego oraz wojny polsko-bolszewickiej, co oznaczało powrót do sytuacji sprzed kilkudziesięciu lat. Zmieniona sytuacja wymagała wydania nowych podręczników, pozbawionych marksistowskiej wykładni dziejów. Nierzadko różniły się one nie tylko faktografią czy jej interpretacją, ale także podejściem dydaktycznym. Przykładem jest nowa wersja opracowania A.L. Szczęśniaka przeznaczona dla uczniów trzeciej klasy liceum ogólnokształcącego oraz drugiej liceum zawodowego i technikum⁸⁸. Omawiając sam przebieg wojny autor przedstawił szereg dosyć ogólnie sformułowanych pytań, które dawały uczniowi pretekst do zastanowienia się nad tym, co zdarzyło się wówczas zarówno na świecie, w Europie, jak i na ziemiach polskich. Jakie były cele mocarstw przygotowujących się do wojny? Jak można ocenić jej charakter w kategoriach: wojna niesprawiedliwa czy sprawiedliwa? Jakie były zyski i straty zwycięskich mocarstw (zabici, zniszczenia, choroby, kwestie gospodarcze itd.). Szczegółowo omówiona została sytuacja ziem

⁸⁶ Program szkoły podstawowej. *Historia klasy IV-VIII*, Warszawa 1990, s. 25-26.

⁸⁷ Program Liceum Ogólnokształcącego. *Historia, klasy I-IV*, Warszawa 1990, s. 15.

⁸⁸ A. L. Szczęśniak, *Historia nowożytna i najnowsza od połowy XIX wieku do roku 1918*, Warszawa 1990.

polских. Przedstawiono trzy drogi, trzy kierunki wiodące ku niepodległości: socjalistyczny (SDKPiL i PPS-Frakcja Rewolucyjna), powstańczy (J. Piłsudski, historycy – Waław Tokarz, Szymon Askenazy, kartograf Eugeniusz Romer) i nacjonalistyczny (R. Dmowski). Równie szczegółowo przedstawiono przebieg działań wojennych oraz udział Polaków w walkach zarówno na ziemiach polskich, jak i poza nimi.

Pierwszego września 1992 roku wprowadzono nowe minimum programowe obowiązujące na wszystkich etapach kształcenia⁸⁹. W przypadku szkoły podstawowej historia XX w. została podzielona na mniejsze podokresy. Jednym z nich była *Europa w latach 1914-1919*, na którą przeznaczono trzy tematy: 1/ *I wojna światowa i jej skutki*; 2/ *Rewolucje 1917 r. w Rosji*; 3/ *Polacy i sprawa polska w czasie I wojny*. Dużą wagę przykładano zatem wciąż do nauki o rewolucjach rosyjskich, taką samą jak do Wielkiej Wojny i sprawy polskiej. Odnośnie odzyskania przez Polskę niepodległości, zakładano przedstawienie uczniom różnych poglądów na sprawę odzyskania niepodległości, także organizacji wojskowych i walk Polaków w I wojnie. W programie wymieniono ponadto *Legiony i POW*. Kolejnym podokresem były lata *Polski niepodległej (1918-1926)*. Pierwszy temat z tego podokresu poświęcono *Twórcom niepodległego państwa polskiego*. W tym kontekście wymieniono Daszyńskiego, Piłsudskiego, Dmowskiego i Paderewskiego. Z tego tematu uczniowie powinni byli zapamiętać datę 11 XI 1918 r. Nie wyszczególniono wojny polsko-bolszewickiej, traktując ją jako element walk o budowę II RP, ale sierpień 1920 r. został wskazany uczniom jako kolejna data do zapamiętania⁹⁰. Inaczej wyglądała sytuacja minimum programowego dla szkół średnich. W tym przypadku *Sprawa polska w pierwszej wojnie światowej* oraz *odbudowa państwa polskiego* zostały ujęte w jeden odrębny temat. Zakładał on naukę o *orientacjach politycznych i formacjach zbrojnych w latach 1914-1918*, a także o *wojnie z Rosją Radziecką o niepodległość i granicę na wschodzie w latach 1919-1920*⁹¹. Reforma programowa usankcjonowała zmianę przedstawienia wojny 1920 r. Przestała ona być wojną zaborczą czy elementem antysowieckiej kampanii, a ponownie stała się wojną w obronie niepodległości. Charakterystyczne jest także, że akcenty w minimum programowym zostały rozłożone tak, by nie faworyzować żadnej z osób czy opcji politycznych działających na rzecz Polski podczas Wielkiej Wojny.

W ślad za nową podstawą programową, pojawiły się zarówno nowe podręczniki, jak i programy – często już autorskie. Za wyjątkowy i ze wszech miar nowatorski, na tle innych podręczników omawianego okresu należy uznać podręcznik napisany przez Jerzego Topolskiego dla uczniów klasy IV szkoły

⁸⁹ Minimum programowe przedmiotów ogólnokształcących w szkołach podstawowych i średnich obowiązujące od 1 września 1992, Warszawa 1992.

⁹⁰ Ibidem, s. 52.

⁹¹ Ibidem, s. 119-120.

Ryc. 5. Strona tytułowa podręcznika J. Topolskiego

podstawowej⁹². Wśród wielu opowieści historycznych, znalazła się w nim również część zatytułowana *Podarunek historii*, czyli jak Polska odzyskała niepodległość. Autor stawia tu pytanie dość zaskakujące: czyżby historia mogła dawać podarunki? I odpowiada: Oczywiście nie! Dalej zaś wyjaśnia: Jeśli używamy czasami takiego wyrażenia, mamy na myśli coś podobnego do szczęścia, jakie czasem się ma. Na przykład, gdy wygracie nagrodę w jakimś konkursie to zwykle mówicie – miałem szczęście! [...] Takie szczęśliwe zbiegi okoliczności zdarzają się także w wielkiej historii. Również Polska skorzystała z takiego szczęśliwego zbiegu okoliczności, czyli szczęśliwego układu zdarzeń historycznych. Bez takiego „szczęścia” nie odzyskałyby wolności po długim okresie zaborów...⁹³. Tym szczęśliwym zbiegiem okoliczności miał być konflikt między zaborcami. Zatem odpowiedź na następne pytanie postawione przez J. Topolskiego: *po której*

stronie się opowiedzieć? brzmi: Najwybitniejszy ówczesny polityk Józef Piłsudski stawiał na współpracę z Austrią [...]. Założył tajną organizację Polską Organizację Wojskową. Podobnie działał również Władysław Sikorski⁹⁴. W podręczniku J. Topolskiego jest też nawiązanie do kryzysu przysięgowego, orędzia prezydenta Wilsona oraz rewolucji w Rosji i przede wszystkim uświadomienie uczniom, że 11 listopada jest świętem państwowym. Zawiera on również odwołanie do wcześniejszych wystąpień zbrojnych Polaków – obu powstań narodowych i zwrócenie uwagi na (udane) powstanie wielkopolskie oraz powstania śląskie i zwycięską wojnę z bolszewicką Rosją. Opowieść kończy

⁹² J. Topolski, *Uczmy się historii. Podręcznik dla 4 klasy szkoły podstawowej*, Warszawa 1995. Od-rębne przedstawienie tego podręcznika ma na celu zwrócenie uwagi na kilka kwestii: języka (autor zwraca się bezpośrednio do ucznia i jego dotychczasowych doświadczeń, co ma pomóc w zrozumieniu tematu), stosunkowo wielowątkowego potraktowania problemu (mowa jest nie tylko o Piłsudskim, o czynie zbrojnym, ale np. o pracy na rzecz rodzimej kultury, uczeniu się polskiej historii czy dobrym gospodarowaniu).

⁹³ Ibidem, s.124.

⁹⁴ Ibidem, s.125,

się stwierdzeniem: *Odbudowane państwo polskie [...] trwało tylko do 1939 roku [...] Historia odbierała swój dar*.⁹⁵

W podręcznikach dla klasy VIII⁹⁶, w której miano zapoznać uczniów z Wielką Wojną i odbudową państwa polskiego, proces dziejowy został przedstawiony zupełnie inaczej niż przed 1989 r. Zredukowano ilość miejsca poświęconą na rewolucję bolszewicką oraz pomniejszono jej znaczenie dla odzyskania niepodległości. Więcej uwagi poświęcano sprawie polskiej oraz czynowi niepodległościowemu. Zwracano uwagę na zasługi Piłsudskiego i Dmowskiego oraz rolę prezydenta Wilsona. Wskazywano także, że niepodległość była wypadkową kilku czynników, gdyż o powstaniu niepodległej Polski zadecydowała *kłęska militarna zaborców i czyn zbrojny polskich oddziałów wojskowych*.⁹⁷ Pomimo swobodnej możliwości pisania o wojnie polsko-bolszewickiej nie w każdym przypadku omawiano ją szeroko. Warto zwrócić uwagę, że J. Krosny przedstawił bardzo zdawkowo wojnę 1920 roku. Być może był to zabieg podyktowany chęcią odejścia od problematyki wojny, gdyż podręcznik dotyczył uczniów szkoły podstawowej⁹⁸.

W przypadku szkół średnich, w użyciu pojawiły się podręczniki autorstwa naukowców⁹⁹. Ich cechą była bardzo bogata faktografia – być może nawet nazbyt bogata. Można odnaleźć w nich bardzo szerokie omówienie czynu niepodległościowego i wojny polsko-bolszewickiej. W podręczniku Andrzeja Garlickiego opis tej ostatniej zajmuje kilkanaście stron. Wartość tych podręczników polegała nie tylko na doborze faktografii – ale jak w przypadku podręcznika Grażyny Szelągowskiej – także na walorach dydaktycznych, na które należy zwrócić uwagę. Wojna bowiem została pokazana nie tylko przez pryzmat czynu zbrojnego Polaków, ale w szerokim kontekście – jej skutków ekonomicznych, militarnych (zastosowanie nowych broni), demograficznych; sprawa polska stała się ważnym, ale jednak, elementem wojny światowej.

Rok 1999 przyniósł w szkolnictwie zmianę całego systemu edukacji – powołano do życia gimnazja, wprowadzono nowe podstawy programowe¹⁰⁰. Od 2002 roku nauczanie historii szło trzema odrębnymi ścieżkami: w liceach i technikach obowiązywał poziom podstawowy (rozszerzony dla osób

⁹⁵ Ibidem, s. 128.

⁹⁶ E. Centkowska, J. Centkowski, J. Osica, *Historia dla klasy VIII. Drogi do wolności* (wyd. drugie), Warszawa 1998. Jest to podręcznik o rozbudowanej, pełnej szczegółów treści, przykuwający jednak uwagę różnorodną oprawą graficzną, czytelnymi, kolorowymi mapami i starannym doбором tekstów źródłowych (krótkie, zrozumiałe). To wszystko miało ułatwić uczniom przyswojenie materiału, jego zapamiętanie i zrozumienie, ale też zaciekawienie, zainteresowanie przeszłością.

⁹⁷ Ibidem, s. 16.

⁹⁸ J. Krosny, *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1998.

⁹⁹ A. Garlicki, *Historia 1815–1939. Polska i Świat. Podręcznik dla III klas liceów ogólnokształcących*, Warszawa 1998; G. Szelągowska, *Historia. Dzieje nowożytne 1870–1939. Podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego* (wyd. 3), Warszawa 1996.

¹⁰⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego. Dziennik Ustaw 1999, nr 14, poz. 129.

zdających maturę z historii), trzecia ścieżka dotyczyła uczniów zasadniczych szkół zawodowych. Wydawano autorskie programy nauczania i podręczniki. W szkole podstawowej wprowadzono nowy przedmiot historia i społeczeństwo. Bardzo zdawkowo potraktowano treści nauczania. Program zakładał naukę o odzyskaniu niepodległości, Piłsudskim i Dmowskim oraz wojnie polsko-bolszewickiej. Program nauczania dla gimnazjów (ten bardziej szczegółowo wyliczał treści nauczania) i szkół ponadpodstawowych, nie odniósł się precyzyjnie ani do czynu niepodległościowego ani też do wojny polsko-bolszewickiej¹⁰¹. Zagadnienia, które powinny zostać opanowane przez uczniów były uszczegółowione w autorskich programach nauczania¹⁰². Autorskie programy i podręczniki ułatwiały nauczycielom dostosowanie się do możliwości uczniów i zainteresowanie ich omawianą tematyką. Nie należy w tym momencie zapominać o wprowadzeniu w 1999 roku do podstawy programowej ścieżek edukacyjnych, dających szansę na przybliżenie młodzieży historii regionalnej czy lokalnej¹⁰³. Problemem w tym przypadku był jednak brak opracowań, które mogłyby wspomóc pracę nauczycieli.

Obecność czynu niepodległościowego i wojny 1920 r. w podręcznikach zależała w dużej mierze od ich autorów i przeznaczenia – szerzej te kwestie były omówione w podręcznikach dla uczniów mających docelowo zdawać maturę z historii. W podręczniku dla 2 klasy liceum i technikum o zakresie podstawowym¹⁰⁴ I wojna światowa, rewolucje w Rosji i sprawa polska podczas wojny zostały skumulowane w jednym temacie. Temu ostatniemu zagadnieniu poświęcono dwie strony ograniczając się do przedstawienia polskich organizacji paramilitarnych w Galicji, wymarszu kompanii kadrowej, Legionów Polskich, aktu 5 listopada, kryzysu przysięgowego i utworzenia Błękitnej Armii J. Hallera. Podręcznik nie zawierał informacji nie tylko o innych formacjach zbrojnych złożonych z Polaków, ale również o POW. Nie informował

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Z. T. Kozłowska, M. Bondaruk, W. Mędrzecki, E. Wipszycka, K. Zielińska, *Program nauczania gimnazjum. Historia dla klas III*, Warszawa 1999. W odniesieniu do szkoły podstawowej uczeń powinien wymienić czynniki decydujące o odzyskaniu niepodległości, samodzielnie zebrać materiały dotyczące J. Piłsudskiego i R. Dmowskiego. Uczeń gimnazjum powinien znać stosunek zaborców do sprawy polskiej, ocenić wysiłek zbrojny Polaków, wyjaśnić międzynarodowe uwarunkowania sprawy polskiej. Oddzielny rozdział tego programu autorzy zatytułowali *Polski czyn zbrojny w dobie I wojny światowej*. Według wytycznych programowych uczniowie powinni posiadać informacje dotyczące polskich formacji ochotniczych na frontach wojny światowej: Legionów, Armii Polskiej we Francji, Korpusów Polskich w Rosji oraz ich znaczenia politycznego i militarnego, a także Polskiej Organizacji Wojskowej i jej znaczenia. Następna część programu była poświęcona Piłsudskiemu, Dmowskiemu i Witosowi.

¹⁰³ *Współczesna dydaktyka historii...*, s. 336. Ścieżki edukacyjne miały umożliwić odejście od tradycyjnego przekazywania wiedzy w ramach konkretnego przedmiotu i zwrócić uwagę na integralność różnych dziedzin wiedzy.

¹⁰⁴ B. Burda, B. Halczak, R. M. Józefiak, A. Roszak, M. Szymczak, *Historia 2. Czasy nowożytne. Zakres podstawowy. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*, Gdynia 2003.

również o polityce prezydenta USA Woodrow Wilsona wobec Polski, w tym o jego 14 punktach¹⁰⁵. Inaczej sytuacja przedstawiała się w przypadku podręczników o zakresie rozszerzonym. Przykładowo, książka autorstwa Anny Radziwiłł i Wojciecha Roszkowskiego szeroko omawiała zarówno czyn niepodległościowy podczas Wielkiej Wojny, jak i wojnę polsko-bolszewicką¹⁰⁶. Autorzy podręcznika nie stronili od przedstawiania ocen. Jak stwierdzili: *wszyscy trzej zaborcy przegrali wojnę. Dzięki temu, a także dzięki poparciu zwycięskiej ententy oraz woli i czynowi społeczeństwa polskiego, możliwe stało się odrodzenie państwa polskiego*¹⁰⁷. A. Radziwiłł i W. Roszkowski wysoko oceniali znaczenie korzystnego dla Polski zakończenia wojny ze Związkiem Sowieckim: *odparcie najazdu bolszewickiego przez armię polską stanowiło jeden z przełomowych momentów historii europejskiej początku XX w. Na przedpolach Warszawy armia polska nie tylko obroniła niepodległość Polski, ale także zapobiegła bolszewizacji Europy*¹⁰⁸.

Od roku szkolnego 2009-2010 wprowadzono zmienioną podstawę programową¹⁰⁹. Dla młodzieży ze szkół ponadgimnazjalnych podstawa programowa została rozbudowana zarówno dla poziomu podstawowego, jak i rozszerzonego. W pierwszym przypadku warto zwrócić uwagę na podręcznik autorów związanych ze środowiskiem oświatowym Torunia¹¹⁰. Odeszli oni od koncepcji szczegółowego prezentowania czynu zbrojnego Polaków, za to przedstawili go w szerokim kontekście historycznym, rezygnując z uwidocznienia roli jedynie samego J. Piłsudskiego¹¹¹. Opisuując wojnę polsko-bolszewicką przywołano nawet fragment dziennika Jana Szczygielskiego, rocznik 1903, ucznia gimnazjum:

16 lipca 1920 [...] od zajęcia Kijowa upłynęło dwa miesiące [...] a tu Mińsk, Wilno wzięte [...] Zaprzeszono kłótni partyjnych. Podano sobie ręce. Młodzieńcy ze szkół rzucili nauki i stawili się do armii.

25 lipca 1920 [...] ojciec się zgodził. (ochotnicy poniżej 17 lat musieli mieć zgodę rodziców)

29 lipca 1920 [...] Stało się [...] Jestem w wojsku [...] Od spełnienia obowiązku uchylać się nie mogłem [...]

30 lipca 1920 – żegnaj mój druhu jedyny pamiętniku – nie wiem czy Cię otworzę.

Pod cytatem znalazła się informacja: Autor zginął pod Ossowem 14/15 VIII 1920 roku ...¹¹².

¹⁰⁵ Ibidem, s. 367-369.

¹⁰⁶ Zob. A. Radziwiłł, W. Roszkowski, *Historia dla maturzysty. Wiek XX. Podręcznik, szkoły ponadgimnazjalne, zakres rozszerzony*, Warszawa 2004.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 39.

¹⁰⁸ Ibidem, s. 49.

¹⁰⁹ *Podstawa programowa z komentarzami. T. IV, Edukacja historyczna i obywatelska w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa 2009.

¹¹⁰ Z. T. Kozłowska, I. Unger, P. Unger, S. Zajac, *Historia. Poznajemy przeszłość od początku XVIII wieku do 1939 roku. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum* (wyd. IV), Toruń 2010.

¹¹¹ Ibidem, s. 179, 182.

¹¹² Ibidem, s. 227.

Zmiany treści nauczania historii po roku 2017 i ostatniej reformie, należy uznać za stosunkowo niewielkie. Zgodnie z podstawą programową w klasie VII szkoły podstawowej, omówiona miała zostać sprawa polska podczas wojny i *Odrodzenie państwa polskiego po I wojnie światowej*, w tym wojna polsko-bolszewicka i jej skutki¹¹³. W przypadku 4-letniego liceum i 5-letniego technikum uczeń powinien umieć scharakteryzować przykłady militarnego zaangażowania Polaków podczas wojny ze szczególnym uwzględnieniem losów Legionów, a w przypadku poziomu rozszerzonego przedstawić: szlak bitewny żołnierzy polskich formacji wojskowych (Łowczówek, Rokitna, Kostiuchnówka, Kaniów, z uwzględnieniem roli dowódców), opisać tragizm Polaków wcielonych do armii zaborczych¹¹⁴. Ponadto poziom rozszerzony zakłada, iż uczniowie będą potrafili wyjaśnić wewnętrzne i międzynarodowe uwarunkowania odzyskania niepodległości przez Polskę oraz ocenić z perspektywy polskiej i europejskiej polityczne i cywilizacyjne znaczenie bitwy warszawskiej¹¹⁵.

Szkolna edukacja historyczna po 1918 r., w szczególności historia najnowsza była determinowana przede wszystkim przez przemiany polityczne zachodzące w Polsce. Historia była wykorzystywana przez państwo lub rządzących do realizowania celów wychowawczych oraz wspierania ich polityki i budowania osobistego autorytetu. Początkowo, po 1918 r. czyn niepodległościowy i wojna polsko-bolszewicka były przedstawiane w programach nauczania i podręcznikach w sposób stosunkowo neutralny, nie eksponując przesadnie roli żadnego z polityków czy orientacji politycznej. Zaczęło się to zmieniać w drugiej połowie lat dwudziestych, gdy rządzący obóz sanacyjny starał się wykorzystywać te zagadnienia do wzmacniania pozycji własnej, a w szczególności J. Piłsudskiego. Szczyt wykorzystywania historii do budowania kultu Marszałka jako twórcy niepodległej Polski i zwycięzcy wojny polsko-bolszewickiej przypadł na lata po reformie jędrzejewiczowskiej. Był to zarazem okres marginalizowania w edukacji znaczenia działalności niepodległościowej i zaangażowania w budowę i obronę II Rzeczypospolitej jego przeciwników politycznych. Mimo to uczniowie mogli dowiedzieć się z podręczników nie tylko o działalności J. Piłsudskiego, Legionach czy POW, ale także o walkach innych formacji zbrojnych w których służyli Polacy.

II wojna zakończyła okres oficjalnego nauczania historii w szkołach, a także okres eksponowania w edukacji roli J. Piłsudskiego w dziejach Polski. Po przejściu władzy w Polsce przez komunistów stopniowo modyfikowano programy nauczania oraz obowiązujące podręczniki. Po zlikwidowaniu przez Polską Partię Robotniczą opozycji politycznej i przystąpieniu do forsownej stalinizacji, edukacja szkolna miała być prowadzona zgodnie z marksistowską

¹¹³ <https://archiwum.men.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/podstawa-programowa-historia-klasy-iv-viii.pdf> dostęp 10.03.2019 r.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Historia> dostęp 12.09.2019.

wykładnią dziejów. Tym samym zdeprecjonowano wartość polskiego czynu niepodległościowego. Podobnie zbagatelizowano znaczenie dla sprawy polskiej politykę mocarstw, w tym USA oraz pomyślny dla niej rezultat wojny. Pierwszorzędne znaczenie w procesie odzyskiwania niepodległości przez Polskę przyznano *Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej*. Wojna polsko-bolszewicka zgodnie z oficjalną linią polityczną została uznana za wojnę zaborczą, *imperialistyczny najazd polskich obszarników i polskiej burżuazji*, w której to Związek Sowiecki był ofiarą broniącą się przed agresją. W tej narracji podręcznikowej Polska i J. Piłsudski działali na szkodę własnych interesów, a realizowali interesy zachodniego imperializmu. Wraz z upływem czasu narracja ewoluowała, uczniowie stopniowo mogli dowiadywać się z podręczników coraz więcej o polskim czynie niepodległościowym, formacjach zbrojnych, aktywności dyplomatycznej, a także o przywódcach politycznych i wojskowych. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych inaczej przedstawiano także wojnę polsko-bolszewicką, ale całkowite odrzucenie narracji marksistowskiej było możliwe dopiero po 1989 r.

Kolejne przemiany w edukacji historycznej przyniosła transformacja ustrojowa. Odrzucono marksistowską wykładnię dziejów, dzięki czemu twórcy polskiej niepodległości doczekali się swoistej rehabilitacji. J. Piłsudski na nowo stał się postacią pomnikową, choć nie powrócono do budowania jego kultu jak w okresie międzywojennym. Nie było takiej potrzeby. Upływ czasu sprawił, że linia podziału na zwolenników i przeciwników Piłsudskiego straciła na znaczeniu. Rolę lat 1914-1920 w nauczaniu historii w pewnym sensie zajęły lata PRL, które stały się nowym źródłem kontrowersji czy manipulacji. Czyn niepodległościowy i wojna 1920 r. są po 1989 r. ważnymi elementami nauczania historii najnowszej, ale przedstawia się ją w sposób umiarkowany, bez budowania narracji wokół jednej osoby lub orientacji politycznej. J. Piłsudski zajmuje w niej pozycję *primus inter pares*. Z ankiet przeprowadzonych w latach 90. XX w. wśród uczniów szkół różnego typu wynika, że Józef Piłsudski jest obok Jana Pawła II najbardziej znaną osobistością XX wieku oraz że są oni dumni z faktu odzyskania przez Polskę niepodległości¹¹⁶.

¹¹⁶ K. Szelągowska, *Świadomość historyczna młodzieży (ankieta)*, „Wiadomości Historyczne” 1996, nr 1, s. 31-37.

Bibliografia

Dokumenty

- Minimum programowe przedmiotów ogólnokształcących w szkołach podstawowych i średnich obowiązujące od 1 września 1992*, Warszawa 1992.
- Plany godzin i programy przejściowe na rok szkolny 1946/1947 dla szkół powszechnych*, Warszawa 1946.
- Podstawa programowa z komentarzami. T. IV. Edukacja historyczna i obywatelska w szkole podstawowej, gimnazjum i liceum*, Warszawa 2009.
- Program Gimnazjum Państwowego. Gimnazjum niższe. Język polski. Historia. Języki nowożytne*, Warszawa 1919.
- Program Gimnazjum Państwowego. Gimnazjum niższe*, wyd. 3, Lwów 1931.
- Program Gimnazjum Państwowego. Wydział humanistyczny*, Warszawa 1922.
- Program Gimnazjum Państwowego. Wydział humanistyczny*, wyd. 5, Lwów 1931.
- Program Gimnazjum Państwowego. Wydział klasyczny*, Warszawa 1922.
- Program Gimnazjum Państwowego. Wydział matematyczno-przyrodniczy*, wyd. 5, Lwów 1931.
- Program Liceum Ogólnokształcącego. Historia, klasy I-IV*, Warszawa 1990.
- Program nauczania ośmioletniej szkoły podstawowej*, Warszawa 1963.
- Program nauki w gimnazjach państwowych. Historia (projekt)*, Lwów 1933.
- Program nauki w gimnazjach państwowych z polskim językiem nauczania (tymczasowy)*, Lwów, b.d.w. [1934].
- Program nauki w liceum ogólnokształcącym. Historia, Wydział Humanistyczny (projekt)*, Lwów 1937.
- Program nauki w publicznych szkołach powszechnych*, Lwów 1931.
- Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Historia (projekt)*, Lwów 1933.
- Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia*, Warszawa 1920.
- Program nauki w 11-letniej szkole ogólnokształcącej, projekt. Historia*, Warszawa 1949.
- Program szkoły podstawowej. Historia klasy IV-VIII*, Warszawa 1990.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego. Dziennik Ustaw 1999, nr 14, poz. 129.*
- Z. T. Kozłowska, M. Bondaruk, W. Mędrzecki, E. Wipszycka, K. Zielińska, *Program nauczania gimnazjum. Historia dla klas III*, Warszawa 1999.
- <https://archiwum.men.gov.pl/wp-content/uploads/2016/11/podstawa-programowa-historia-klasy-iv-viii.pdf>
- <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Historia>.

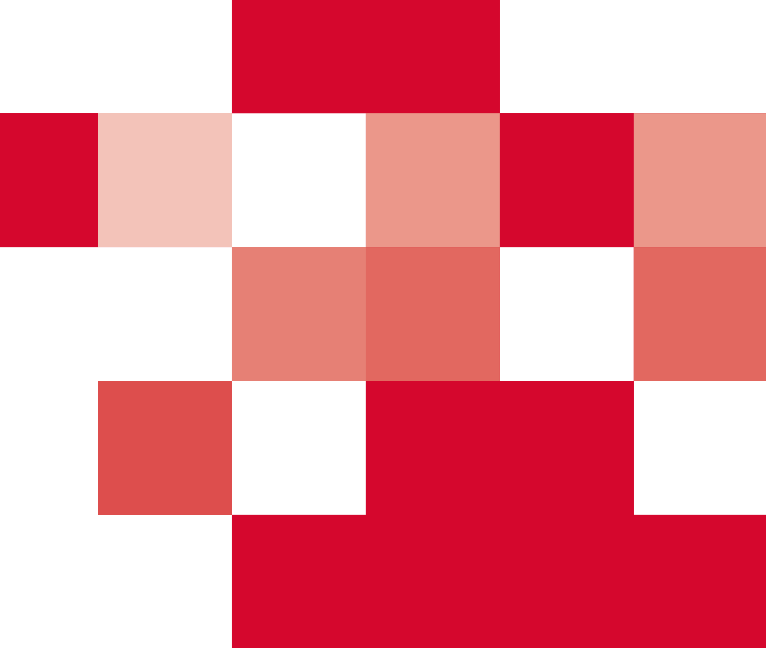
Podręczniki

- Bornholtz T., *Historia dla klasy IV gimnazjów*, Lwów 1937.
- Burda B., Halczak B., Józefiak R. M., Roszak A., Szymczak M., *Historia 2. Czasy nowożytne. Zakres podstawowy. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*, Gdynia 2003.
- Centkowska E., Centkowski J., Osica J., *Historia dla klasy VIII. Drogi do wolności* (wyd. drugie), Warszawa 1998.
- Dąbrowski J., *Historia dla klasy IV gimnazjów*, K.S. Jakubowski we Lwowie, Lwów 1937.
- Gałkin J., Zubok L., Notowicz F., Chwostow W., *Historia nowożytna 1870-1918*, Warszawa 1950.
- Garlicki A., *Historia 1815-1939. Polska i Świat. Podręcznik dla III klas liceów ogólnokształcących*, Warszawa 1998.
- Gebert B., Gebertowa G., *Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnym uwzględnieniem dziejów Polski*, cz. II, Lwów-Warszawa 1921.
- Gebert B., Gebertowa G., *Opowiadania z dziejów ojczystych dla niższych klas szkół średnich*, cz. III, Lwów-Warszawa 1929.
- Historia Polski 1864-1945. Materiały do nauczania w klasie XI*, pod red. Z. Kormanowej, Warszawa 1953.
- Jarosław W., *Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich dla klasy VI szkół powszechnych*, cz. II. Od elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego do czasów dzisiejszych, Warszawa 1922.
- Kozłowska Z. T., Unger I., Unger P., Zając S., *Historia. Poznajemy przeszłość od początku XVIII wieku do 1939 roku. Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum* (wyd. IV), Toruń 2010.
- Krosny J., *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1998.
- Missalowa G., Schoenbrenner J., *Historia Polski*, Warszawa 1951.
- Radziwiłł A., Roszkowski W., *Historia dla maturzysty. Wiek XX. Podręcznik, szkoły ponadgimnazjalne, zakres rozszerzony*, Warszawa 2004.
- Sędziwy H., *Historia dla klasy XI. Część pierwsza. Od Komuny Paryskiej do końca I wojny światowej*, Warszawa, 1963, Część druga. Od końca I wojny światowej do konferencji w Poczdamie, Warszawa 1962.
- Skowronek J., *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1975.
- Spiechowicz W., *Historia dla klasy VII*, Warszawa 1956.
- Szcześniak A. L., *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1975.
- Szcześniak A. L., *Historia: Polska i świat naszego wieku. Książka pomocnicza dla klasy ósmej szkoły podstawowej*, Warszawa 1984.
- Szcześniak A. L., *Historia nowożytna i najnowsza od połowy XIX wieku do roku 1918*, Warszawa 1990.
- Szelągowska G., *Historia. Dzieje nowożytne 1870-1939. Podręcznik dla klasy III liceum ogólnokształcącego* (wyd. 3), Warszawa 1996.
- Topolski J., *Uczymy się historii. Podręcznik dla 4 klasy szkoły podstawowej*, Warszawa 1995.
- Wapiński R., *Historia dla klasy III liceum ogólnokształcącego część druga oraz dla klasy III technikum*, Warszawa 1974.
- Wojciechowski M., *Historia dla klasy VIII*, Warszawa 1970.

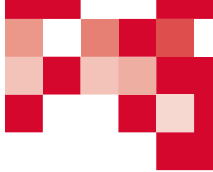
Opracowania

- Bartnicka K., *Wychowanie państwowe: do dyskusji nad problemami ideologii wychowawczej sanacji*, [w:] *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 15, 1972.
- D'Abernon E. V., *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata. Pod Warszawą 1920*, Warszawa 1932.
- Jakubowska B., *Przeobrażenia w szkolnej edukacji historycznej w Polsce w latach 1944-1956*, Warszawa 1986.
- Konopka H., *Edukacja historyczna w polskich szkołach powszechnych 1918-1939*, Białystok 1986.
- Konopka H., *Spór o oblicze ideowo-wychowawcze szkoły polskiej w latach 1918-1939*, [w:] *Problemy edukacji historycznej i obywatelskiej młodzieży w latach 1918-1939*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 1986, s. 52-60.
- Kryńska E. J., Mauersberg S. W., *Indoktrynacja młodzieży szkolnej w Polsce w latach 1945-1956*, Białystok 2003.
- Kulczykowska A., *Programy nauczania historii w Polsce 1918-1932*, Warszawa 1972.
- Majorek Cz., *Historia utylitarna i erudycyjna. Szkolna edukacja historyczna w Galicji (1772-1918)*, Warszawa 1990.
- Osiński Z., *Nauczanie historii w szkołach podstawowych w latach 1944-1989. Uwarunkowania organizacyjne oraz ideologiczno-polityczne*, Toruń 2006.
- Sadowska J., *Ku szkole na miarę Drugiej Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy Jędrzejewiczowskiej*, Białystok 2001.
- Składanowski H., *Stosunki polsko-sowieckie w programach nauczania i podręcznikach historii w szkole powszechnej (podstawowej) w Polsce w latach 1932-1956*, Toruń 2004.
- Szelągowska K., *Świadomość historyczna młodzieży (ankieta)*, „Wiadomości Historyczne” 1996, nr 1, s. 31-37.
- Wojdon J., *Polityka a szkolna edukacja historyczna*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2011, t. 16, nr 1, s. 151-169.
- Wójcik-Łagan H., *Kult bohatera narodowego. Józef Piłsudski w szkolnej edukacji historycznej w latach trzydziestych XX wieku*, Kielce 2012.
- Współczesna dydaktyka historii. Zarys encyklopedyczny*, pod red. J. Maternickiego, Warszawa 2004.

Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski

Historia stosowana i pamięć

Istotna rola w kształtowaniu pamięci o wydarzeniach z lat 1918-1920 związanych z czynem niepodległościowym i wojną polsko-bolszewicką na obszarze północno-wschodniego Mazowsza przypada nurtowi określanemu jako historia stosowana lub historia praktyczna¹. Terminy te dotyczą szerokiego spektrum praktyk i działań związanych ze społecznym wykorzystaniem zarówno wyników badań historycznych, jak i samych metod tych badań w różnych sferach życia publicznego, w tym w nauce społecznej². Jednym z aspektów wykorzystania wiedzy o przeszłości jest jej udział w podtrzymaniu i aktywowaniu pamięci zbiorowej. Służą temu repozytoria nośników pamięci: archiwa i biblioteki, instytucje kultury, przede wszystkim muzea oraz wspierane przez władze samorządowe inicjatywy społeczne, takie jak tworzenie izb historycznych (izb pamięci). W nurcie tym należy również uwzględnić umieszczane i rozgrywające się w przestrzeni publicznej, odwołujące się do przeszłości instalacje i wydarzenia: wystawy plenerowe, murale, inscenizacje i pikniki historyczne. Specyficznym rodzajem działań związanych z historią praktyczną są też ekshumacje mogił żołnierzy polskich poległych podczas wojny polsko-bolszewickiej. Na mocy uregulowań prawnych prowadzi je Instytut Pamięi Narodowej, ale uczestniczą w nich często, jako wolontariusze, członkowie stowarzyszeń o profilu historycznym. Wyniki tych ekshumacji i powtarzane uroczyste pochówki szczątków żołnierzy budzą duże zainteresowanie społeczne.

Drugą, równoległą sferą funkcjonowania historii stosowanej jest internet. Znosi on ograniczenia przestrzenne i jest obszarem w którym dyskurs o historii oraz pamięci prowadzony jest jednocześnie na wielu płaszczyznach – od lokalnej do globalnej. Umożliwia też dostęp do e-archiwów i bibliotek cyfrowych, co znacznie ułatwia poszukiwania źródeł informacji o przeszłości, zarówno badaczom profesjonalnym, jak też społecznym, niezależnie od miejsca z którego prowadzone są te badania. Portale społecznościowe to przestrzeń, w której powstają i funkcjonują społeczności sieciowe, w tym

¹ J. Tomann, M. Ventzke, *Historia praktyczna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 163-168; R. Traba, *Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje*, [w:] *Historia – dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz, Kraków 2014, s. 143-164.

² J. Tomann, M. Ventzke, op. cit., s. 164-166; R. Traba, *Historia stosowana ...*, s. 146-147.

społeczności badaczy profesjonalnych i społecznych, często skupionych w grupie dyskusyjnej lub wokół portalu historycznego. Internet stwarza zatem niedostępne wcześniej możliwości komunikacji, dostępu do zasobów archiwalnych i księgozbiorów. Ta niewątpliwa zaleta jest jednocześnie źródłem podstawowego problemu badawczego: prowadzony w sieci dyskurs i dostępne w niej zasoby archiwalne wymykają się wszelkim próbom całościowego poznania i charakterystyki. Dużym prawdopodobieństwem niewyczerpania źródeł obarczone są nawet badania zawężone pod względem tematycznym i przestrzennym do niewielkiego wycinka zasobów sieciowych.

Istotna rola historii stosowanej w kształtowaniu, podtrzymywaniu i aktywowaniu pamięci zbiorowej sprawiła, że funkcjonujące fizycznie w przestrzeni publicznej praktyki i działania historii stosowanej związane z obchodami setnej rocznicy czynu niepodległościowego i wojny polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu stały się przedmiotem analiz w ramach projektu Pamięć o Niepodległej.

Muzea

W ciągu ostatnich kilkunastu lat przybyło w Polsce co najmniej szesnaście nowoczesnych muzeów historycznych poświęconych historii XX wieku. Piętnaście z nich odwołuje się do historii II wojny światowej lub wydarzeń z 2. połowy minionego stulecia³. Z czynem niepodległościowym i walką o kształt granic II Rzeczypospolitej związane jest tylko Muzeum Powstań Śląskich w Świętochłowicach⁴. Na obszarze północno-wschodniego Mazowsza istnieją trzy muzea gromadzące zbiory historyczne: Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży, Muzeum Przyrody w Drozdowie oraz Muzeum Rolnictwa

³ Muzeum Powstania Warszawskiego, Muzeum Powstania Poznańskiego, czerwiec 1956 w Poznaniu, Fabryka Emalia Oskara Schindlera w Krakowie, Muzeum Armii Krajowej im. gen. Emila Fieldorfa „Nila” w Krakowie, Apteka pod Orłem, oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (upamiętnia Holokaust krakowskich Żydów), Ulica Pomorska, oddział Muzeum Historycznego Miasta Krakowa (upamiętnia historię Domu Śląskiego i Towarzystwa Obrony Zachodnich Kresów Polski, ofiary niemieckiego terrorku w latach 1939-1945 oraz ofiary represji sowieckich i polskich komunistów z lat 1945-1956), Europejskie Centrum Solidarności w Gdańsku, Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN w Warszawie, Centrum Dokumentacji Deportacji Górnoślązaków do ZSRR w Radzionkowie, Muzeum Katyńskie, oddział Muzeum Wojska Polskiego w Cytadeli Warszawskiej, Centrum Dialogu „Przełomy”, oddział Muzeum Narodowego w Szczecinie, Muzeum Polaków ratujących Żydów im. Rodziny Ulmów w Markowej, Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku, Muzeum Pamięci Sybiru w Białymstoku i Muzeum Żołnierzy Wyklętych w Ostrołęce – porównaj: M. Kobielska, *Urządzenia do pamiętania. Popkultura a model nowego polskiego muzeum historycznego*, [w:] *Popkulturowe formy pamięci*, red. S. Buryła, L. Gąsowska, D. Ossowska, Warszawa 2018, s. 63-64; Muzeum Pamięci Sybiru, <http://www.sybir.bialystok.pl/>, data dostępu 2.06.2019 r.; Muzeum Żołnierzy Wyklętych w Ostrołęce, <https://muzeumzolnierzywykletych.pl/>, data dostępu 2.06.2019 r.

⁴ Muzeum Powstań Śląskich Świętochłowice, <https://muzeumpowstanslaskich.pl/>, data dostępu: 2.06.2019 r.

im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu⁵. Dwie wystawy związane z obchodami stulecia odzyskania przez Polskę niepodległości, wpisane w cały program obchodów rocznicowych, przygotowało jedynie muzeum w Drozdowie. Pierwsza z wystaw, eksponowana od stycznia do kwietnia 2018 r., nosiła tytuł *Roman Dmowski na konferencji pokojowej w Paryżu* i była poświęcona działalności niepodległościowej R. Dmowskiego oraz jego udziałowi w konferencji pokojowej. Druga, *Znaki niepodległej*, udostępniona zwiedzającym od września do grudnia 2018 r., prezentowała wkład społeczeństwa regionu łomżyńskiego, przede wszystkim ziemiaństwa oraz pochodzących stąd wybitnych postaci, w odzyskanie niepodległości. W sumie obchody rocznicowe zorganizowane przez drozdowskie muzeum obejmowały osiemnaście wydarzeń. Poza wystawami, odbyły się pokazy filmów: *Rok 1863*, *Zapomniany Legion* (o Legionie Puławskim), *Zapomniany Generał – Tadeusz Jordan Rozwadowski, Paderewski – mistrz tonów i mąż stanu*, *Hipolit Cegielski, Człowiek świętego imienia – rzecz o Romualdzie Traugutcie*, *Roman Dmowski – niedokończona kariera*, którym towarzyszyły okolicznościowe prelekcje. Zorganizowany został koncert muzyki polskiej *Jakże piękna jest nasza tradycja*, upamiętniający rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja oraz Wieczór Pieśni Patriotycznych. Kolejnymi wydarzeniami były: Międzynarodowa Noc Muzeów poświęcona stuleciu odzyskania niepodległości, spotkanie członków Towarzystwa im. Witolda Lutosławskiego i towarzysząca mu prelekcja Tomasza Szymańskiego pt. *Marian i Józef Lutosławscy – męczennicy za sprawę niepodległości*. Charakter rocznicowy miała również ogólnopolska konferencja naukowa *Niepodległość w poglądach, działalności i pamięci polskich elit w kraju i regionie łomżyńskim*, zaś kulminacyjny moment wyznaczały Powiatowe Obchody Narodowego Święta Niepodległości 11 listopada 2018 r.⁶ Niezależnie od wystaw czasowych, stałym elementem ekspozycji Muzeum Przyrody w Drozdowie jest *Salon dworski*, w którym wśród pamiątek po rodzie Lutosławskich, właścicielach dworu będącego siedzibą muzeum, znajdują się eksponaty związane z postacią Romana Dmowskiego. Spędził on w Drozdowie ostatnie miesiące życia. Wymownym świadectwem

⁵ Poza zbiorami przyrodniczymi, zbiory Muzeum Przyrody w Drozdowie dokumentują również historię ziemiaństwa łomżyńskiego. *Muzeum Przyrody w Drozdowie*, <https://www.muzeum-drozdowo.pl/index.php/zbiory-muzeum>, data dostępu 3.06.2019 r. W Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu zbiory historyczne gromadzone są w Dziale Historyczno-Artystycznym. *Dział Historyczno-Artystyczny Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu*, <https://www.muzeumrolnictwa.pl/muzeum/dzialy/historyczno-artystyczny>, dostęp 21.06.2019.

⁶ *100 Rocznica Odzyskania przez Polskę Niepodległości*, <https://www.muzeum-drozdowo.pl/index.php/100-lat-niepodleglosci?start=10>, data dostępu 3.06.2019 r. Z obchodami rocznicowymi związana była również konferencja naukowa *Pamięć o Niepodległej na pograniczu mazowiecko-podlaskim*, zorganizowana w siedzibie muzeum w dniach 5-6 kwietnia 2019 r. przez Ośrodek Badań Europy środkowo-Wschodniej i Muzeum Przyrody w Drozdowie w ramach projektu *Pamięć o Niepodległej. Badania nad dziedzictwem kulturowym i upamiętnianiem odzyskania przez Polskę niepodległości na obszarze północnowschodniego Mazowsza oraz ich wykorzystanie dla nauki, kultury, edukacji, gospodarki i społeczeństwa (Program Dialog MNiSW)*.

Ryc. 1. Fragment ekspozycji *Salon dworski* w Muzeum Przyrody w Drozdowie mieszczącym się w dawnym dworze rodziny Lutostawskich. W lewym, górnym rogu fotografia portretowa i maska pośmiertna Romana Dmowskiego

tego epizodu jest jego maska pośmiertna, eksponowana w *Salonie dworskim* (ryc. 1).

Muzeum Północno-Mazowieckie w Łomży, w ramach obchodów rocznicowych w 2018 r., nadało charakter patriotyczny cyklicznej imprezie plenerowej organizowanej w Skansenie Kurpiowskim im. Adama Chętnika w Nowogrodzie, tytułując ją: *Niedziela św. Rocha pod znakiem 100-lecia Niepodległej*. Występom kapel ludowych, pokazom ludowego rękodzieła i rzemiosła towarzyszyły tam pieśni o treści narodowej i patriotycznej⁷. Natomiast Muzeum Rolnictwa im. Ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, w związku z obchodami rocznicowymi, zamieściło w swojej ofercie edukacyjnej specjalną lekcję muzealną pt. *Lekcja muzealna z okazji rocznicy stulecia odzyskania niepodległości – wydarzenia na pograniczu mazowiecko-podlaskim*. Zajęcia w formie wykładu, wprowadzały uczestniczącą w nich młodzież szkolną w zagadnienia

związane z odzyskaniem niepodległości i włączeniem ziem pogranicza mazowiecko-podlaskiego w obręb odrodzonej Rzeczypospolitej⁸.

Izby historyczne

Izby historyczne są repozytoriami historii i pamięci w wymiarze lokalnym. Nie dysponują one, bo ze względów finansowych, lokalowych i organizacyjnych nie mogą, technikami przekazu i interaktywną aranżacją ekspozycji, charakterystycznymi dla nowego typu muzeów historycznych. Ich zbiory i wystawy nie oddziałują zatem na różne zmysły odbiorców⁹. Dlatego izby

⁷ *Niedziela św. Rocha pod znakiem 100-lecia Niepodległej*, <https://4lomza.pl/index.php?k=278&p=1>, data dostępu 3.06.2019 r.

⁸ *Oferta edukacyjna Muzeum rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu*, <https://www.muzeumrolnictwa.pl/oferta/oferta-edukacyjna/lekcje-muzealne-z-dziedziny-historii>, dostęp: 21.06.2019.

⁹ M. Kobielska, op. cit., s. 65-66.

historyczne muszą udostępniać swoje kolekcje na innych zasadach. Decydujące znaczenie ma tu autentyczność eksponatów związanych z lokalną historią i pamięcią. Oczywiście konieczne jest ich udostępnianie w odpowiednich warunkach, spełniających podstawowe wymogi muzealne. Niezbędne są do tego odpowiednie gabloty z opisami, oświetlenie, dodatkowy materiał objaśniający, w tym plansze graficzne i tekstowe. Ale najważniejszym warunkiem powodzenia działalności izb historycznych, w tym atrakcyjności ich ekspozycji, jest niemal zawsze jedna osoba: jej założyciel i opiekun (kustosz). Pasjonat, depozytariusz, strażnik, społeczny badacz historii i pamięci małej ojczyzny jest w stanie zastąpić całą interaktywną stronę wystawy, oferując barwne, często nacechowane emocjami opowieści o zbiorach i ich historii. Zwiedzający izbę historyczną, mimo że najczęściej posiada ona mało efektowne eksponaty, oczywiście z perspektywy profesjonalnych muzeów, doświadcza niepowtarzalnej atmosfery kreowanej przez jej opiekuna. Taka interaktywność nie jest możliwa do doświadczenia podczas zwiedzania profesjonalnych muzeów. I na tym polega jeden z niekwestionowanych atutów izb historycznych.

Na obszarze północno-wschodniego Mazowsza, w granicach powiatów kolneńskiego, łomżyńskiego, wysokomazowieckiego i zambrowskiego, istnieje siedem placówek tego typu. Są to: Izba Pamięci w Wiźnie, Muzeum FORT przy Forcie III w Piątnicy¹⁰ (w powiecie łomżyńskim), Muzeum Ziemi Czyżewskiej w Czyżewie¹¹, Izba Ziemi Wysokomazowieckiej w Wysokiem Mazowieckiem (w powiecie wysokomazowieckim), Izba Historyczna Gminy Rutki w Rutkach Kossakach, Izba Pamięci Narodowej w Szumowie i Regionalna Izba Historyczna Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie (w powiecie zambrowskim). Kolejna, ósma izba historyczna – Izba Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego organizowana jest od 2018 r. w Małym Płocku w powiecie kolneńskim¹². Każda z nich ma swoją specyfikę, zarówno pod względem ekspozycji, jak też zakresu działalności. Zbiory dwóch izb: w Wiźnie i Rutkach Kossakach oraz Muzeum Ziemi Czyżewskiej nie zawierają eksponatów związanych z czynem niepodległościowym 1918 r. i wojną polsko-bolszewicką.

¹⁰ Pomimo nazwy, ze względu na status prawny, Muzeum FORT przy Forcie III w Piątnicy należy zaliczyć do izb regionalnych. Nie realizuje ono części celów określonych w art. 2 ustawy z 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 1997 r. poz. 24; Dz. U. 2019 r. poz. 917), w szczególności nie kataloguje i nie opracowuje naukowo zgromadzonych zbiorów. Nie figuruje też w państwowym rejestrze muzeów ani wykazie muzeów prowadzonym przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

¹¹ Status prawny Muzeum Ziemi Czyżewskiej uniemożliwia uznanie go za placówkę muzealną – por. przyp. 10.

¹² W zestawieniu pominięto Izbę Historyczną Ziemi Wiskiej w Carskim Trakcie, która w rzeczywistości jest jedynie niewielkim zbiorem militariów z czasów I i II wojny światowej, stanowiącym jedną z atrakcji oferowanych przez gospodarstwo agroturystyczne. *Izba Historyczna Ziemi Wiskiej w Carskim Trakcie*, <http://www.lgd-sasiedzi.pl/index.php/o-stowarzyszeniu/polozenie/gmina-wizna>, dostęp 17.05.2019.

Izba Pamięci w Wiźnie została poświęcona w całości walkom wojny obronnej 1939 r. na obszarze polski północno-wschodniej, w tym na odcinku Wizna¹³. Militaria są również podstawą zbiorów Izby Historycznej Gminy Rutki¹⁴. Natomiast ekspozycja Muzeum Ziemi Czyżewskiej, urządzona w zabytkowym budynku dworca kolejowego, obejmuje pięć sal tematycznych: poczekalnia Kolei Warszawsko-Petersburskiej, Salonka Carska, Ziemia Czyżewska – historia i tradycje, Sybir oraz Czasy Współczesne. Przed budynkiem dawnego dworca eksponowany jest wagon – pomnik poświęcony pamięci mieszkańców Ziemi Czyżewskiej zesłanych na Syberię. W jego wnętrzu umieszczono rekonstrukcję izby zesłańcy syberyjskiego, instalację ukazującą rodzinę zesłańców w wagonie kolejowym oraz listę osób zesłanych na Syberię z obszaru Ziemi Czyżewskiej¹⁵.

Ekspozycje związane z czynem niepodległościowym 1918 r. i wojną polsko-bolszewicką znajdują się w kolekcjach Izby Ziemi Wysokomazowieckiej, Izby Pamięci Narodowej w Szumowie, Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie i Muzeum FORT w Piątnicy. Regionalna Izba Historyczna w Zambrowie jest najstarszą, największą i zarazem najaktywniejszą placówką tego typu na północno-wschodnim Mazowszu. Została założona w czerwcu 2000 r. przez dwóch młodych historyków Jarosława Strenkowskiego i Tomasza Piórkowskiego z Zambrowa¹⁶. Jej działalność wystawiennicza skoncentrowana jest na historii militarnej regionu w pierwszej połowie XX w.¹⁷. Organizowane

¹³ Izba Pamięci w Wiźnie została otwarta 6.09.2009 r. w ramach obchodów 75 rocznicy wybuchu II wojny światowej. Podstawą jej kolekcji stały się zgromadzone wcześniej zbiory szkolnej izby historycznej, *Wirtualna Wizna*, <https://www.wirtualnawizna.pl/izba.html>, dostęp 2.06.2019.

¹⁴ Izba Historyczna Gminy Rutki funkcjonuje od 2010 r. Wcześniej, część jej ekspozycji znajdowała się w budynku szkoły podstawowej w Rutkach-Kossakach. Do 2017 r. zbiorami izby opiekował się jej twórca Janusz Zalewski, społeczny badacz historii z Rutek-Kossaków. Obejmują one militaria, w przewadze z czasów I i II wojny światowej, replikę zbroi rycerskiej, liczne ekspozycje etnograficzne oraz niewielką kolekcję dwudziestowiecznych dokumentów, pocztówek i literatury. Rozmowa przeprowadzona w dn. 13.03.2019 z Grzegorzem Banachem, kierownikiem Domu Kultury w Rutkach-Kossakach, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

¹⁵ Muzeum Ziemi Czyżewskiej zostało utworzone przez Gminę Czyżew w 2014 r. Zgromadzone w nim ekspozycje są w większości depozytami wypożyczonymi przez mieszkańców gminy – por. *Muzeum Ziemi Czyżewskiej* (folder), Czyżew 2014.

¹⁶ Pomysł założenia Regionalnej Izby Historycznej jako pierwszego etapu na drodze do powstania muzeum w Zambrowie, był odpowiedzią na zapotrzebowanie ówczesnego młodego pokolenia mieszkańców miasta na wiedzę o historii Zambrowa i regionu. Stan „muzeum w organizacji” trwa do dziś. W tym czasie izba siedmiokrotnie zmieniała swoją siedzibę. Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim, kierownikiem Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

¹⁷ Na temat zbiorów militariów – porównaj: J. Strenkowski, *Uzbrojenie i ekwipunek WP 1918-1939 w zbiorach Regionalnej Izby Historycznej Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie*, Zambrów 2014; rec. T. Piórkowski, Jarosław Strenkowski, *Uzbrojenie i ekwipunek WP 1918-1939 w zbiorach Regionalnej Izby Historycznej Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie*, Regionalna Izba Historyczna, Zambrów 2014, s. 127, „Studia Łomżyńskie” 2015, t. XXV, s. 285-287.

tu wystawy czasowe poświęcone były również archeologii pradziejowej, etnografii i historii stroju drobnoszlacheckiego ziemi zambrowskiej, a także etnografii Bałkanów¹⁸. Dzięki osobistym kontaktom opiekuna izby, eksponaty na wystawy wypożyczają zaprzyjaźnione muzea, w tym Państwowe Muzeum Etnograficzne w Warszawie¹⁹. Poza elementami uzbrojenia z czasów I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej, kolekcja Regionalnej Izby Historycznej zawiera szereg

Ryc. 2. Fragment ekspozycji Regionalnej Izby Historycznej Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie poświęconej czynowi niepodległościowemu 1918 r. i wojnie polsko-bolszewickiej

archiwaliów z epoki, w tym dokumenty związane z Legionami J. Piłsudskiego i niepublikowany rękopis dziennika żołnierza z okolic Białegostoku, uczestnika wojny 1920 r. (ryc. 2). Kolejną formą działalności izby jest gromadzenie archiwum historii mówionej z nagraniami wywiadów ze świadkami historii regionalnej. Wzbogaceniu kolekcji służą również poszukiwania terenowe prowadzone przez opiekuna izby i związanych z nią miłośników historii lokalnej. Jednym z takich przedsięwzięć są badania archiwalne i terenowe mające na celu odnalezienie mogiły zbiorowej ofiar mordu bolszewickiego pod wsią Poryte koło Zambrowa. Trzech mężczyzn, dwóch aresztowanych w Łomży i kuzyn ministra spraw wewnętrznych Felicjana Sławoja Składkowskiego, aresztowany w Zambrowie, zostało tam rozstrzelanych za „kontrrewolucyjny sabotaż”. Kuzyn ministra uniknął śmierci. Ranny wydostał się z grobu, spod ciała jednego z zabitych²⁰.

Regionalna Izba Historyczna w Zambrowie, jako jedyna tego typu placówka na północno-wschodnim Mazowszu, prowadzi działalność wydawniczą. Zapoczątkowała ją seria: *Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza*. W latach 2003-2004 ukazały się dwa zeszyty tego w pełni profesjonalnego periodyku regionalnego.

¹⁸ W okresach szczególnej aktywności wystawienniczej Regionalnej Izby Historycznej frekwencja zwiedzających wystawy czasowe sięgała 1300-1500 osób w ciągu 2-3 miesięcy. Dominowała wśród nich młodzież szkolna. Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim...

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Kpt. O. Schock, strz. M. Kołtoński (red.), *Zambrów w dniach najazdu i okupacji*, 71 Pułk Piechoty. Zambrów. 26 września 1930, jednodniówka, s. 17; Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim ...

Ryc. 3. Plakat seminarium popularnonaukowego *Pamięć o Niepodległej*, zorganizowanego w Regionalnej Izby Historycznej Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie

obejmując dary i depozyty przekazane przez Jana Kryńskiego, pierwszego przewodniczącego reaktywowanego Towarzystwa Przyjaciół Miasta Wysokie Mazowieckie, przez członków tego towarzystwa, Związek Sybiraków w Wysokim Mazowieckim

Treść pierwszego z nich zawierała publikacje związane z czynem niepodległościowym 1918-1919 r.²¹

Bezpośrednio związane z obchodami setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości i zbliżającą się setną rocznicą wojny polsko-bolszewickiej było seminarium popularnonaukowe pt. *Pamięć o Niepodległej*, zorganizowane wspólnie przez opiekuna Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie Jarosława Strenkowskiego oraz Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej. Odbyło się ono 13 kwietnia 2019 r. w siedzibie izby, gromadząc liczne grono miłośników historii regionalnej (ryc. 3)²².

Izba Ziemi Wysokomazowieckiej, działająca przy Miejskim Ośrodku Kultury w Wysokim Mazowieckim, została założona w 2007 r. przez Towarzystwo Przyjaciół Miasta Wysokie Mazowieckie²³. W zamierzeniu organizatorów jej głównym celem jest przybliżenie społeczności miasta i regionu historii małej ojczyzny. Zbiory izby

²¹ Porównaj: L. Taborski, *Działalność Polskiej Organizacji Wojskowej na przykładzie 2 Obwodu X Okręgu w Wysokim Mazowieckim*, „Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza” 2003, t. 1, s. 127-131; D. Boćkowski, *Spóźniona niepodległość. Odzyskanie suwerenności przez Białostoczną w lutym 1919 roku*, „Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza” 2003, t. 1, s. 133-141.

²² Seminarium zostało zorganizowane w ramach projektu *Pamięć o Niepodległej. Badania nad dziedzictwem kulturowym i upamiętnianiem odzyskania przez Polskę niepodległości na obszarze północno-wschodniego Mazowsza oraz ich wykorzystanie dla nauki, kultury, edukacji, gospodarki i społeczeństwa* realizowanego przez Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej w ramach programu Dialog Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego).

²³ Towarzystwo Przyjaciół Miasta Wysokie Mazowieckie powstało w 1931 r. i działało do wybuchu II wojny światowej. Reaktywowano je w 1981 r.; P. Zalewski, *Na tropach historii. Izba Ziemi Wysokomazowieckiej*, cz. 1, 2016 r., zapis audio ze zbiorów J. Sokolika. Od połowy 2018 r., przez ponad rok zbiory izby nie były dostępne zwiedzającym ze względu na remont budynku Miejskiego Ośrodka Kultury w Wysokim Mazowieckim.

oraz mieszkańców miasta. Jej ekspozycja przygotowana została przede wszystkim z myślą o młodzieży szkolnej, jako uzupełniająca lekcja historii²⁴. Składają się na nią działy ukazujące początki osady i miasta, wybitne postaci związane z Wysokiem Mazowieckiem i powiatem, historię I wojny światowej, czynu niepodległościowego, dwudziestolecia międzywojennego i II wojny światowej oraz okresu powojennego aż po czasy współczesne. Szczególnie rozbudowane są części dotyczące podziemia niepodległościowego, w tym Armii Krajowej oraz NSZZ Solidarność²⁵. Do najcenniejszych eksponatów izby należą oryginalne, mosiężne tablice z pomnika POW w Wysokiem Mazowieckiem²⁶. Wokół nich została osnuta historia tego pomnika, ufundowanego przez społeczność lokalną w dziesiątą rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości, rozbitego i zakopanego na rynku na polecenie władz komunistycznych w 1953 r. W 1981 r., z inicjatywy miejscowego oddziału NSZZ Solidarność, szczątki pomnika, w tym tablice, zostały wykopane i przystąpiono do jego rekonstrukcji. Działania te przerwało wprowadzenie stanu wojennego. Związane z historią pomnika dokumenty i fotografie, przekazane wysokomazowieckiej Solidarności przez mieszkańców miasta zaginęły w czasie stanu wojennego, ale tablice przetrwały dzięki ofiarności Waldemara Kruszeńskiego, działacza związku zawodowego. Ostatecznie odbudowę pomnika ukończono w 1989 r.²⁷

Zaledwie dwa lata temu, w 2017 r., powstała Izba Pamięci Narodowej w Szumowie, funkcjonująca w budynku Biblioteki Gminnej w tej miejscowości. Otwarcie izby nastąpiło 23.07.2017 r. podczas uroczystości upamiętniających 97 rocznicę walk 201. Ochotniczego Pułku Piechoty na ziemi szumowskiej²⁸. Zbiory obejmują kopie dokumentów, fotografie oraz militaria z czasów obu wojen światowych i wojny polsko-bolszewickiej. Ważną częścią kolekcji są dokumenty z archiwum rodzinnego Józefa Głębockiego, opiekuna izby, dotyczące Stanisława Śledzińskiego, peowiaka, żołnierza Legionów Józefa Piłsudskiego, uczestnika walk o wschodnią granicę Rzeczypospolitej w latach 1919-1920, żołnierza AK i WiN²⁹. W zbiorach izby znajdują się również militaria z czasów wojny polsko-bolszewickiej z bitwy pod Paprocią i Pęchratką Polską, odnalezione na polach i w lesie pod ostatnią z miejscowości³⁰. W 2018 r. włączono do nich przedmioty osobiste odkryte przy

²⁴ Rozmowa przeprowadzona w dn. 19.07.2019 z Józefem Sokolikiem, organizatorem i opiekunem Izby Ziemi Wysokomazowieckiej w Wysokiem Mazowieckiem, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

²⁵ P. Zalewski, op. cit., cz. 1-3.

²⁶ Obecnie na pomniku POW znajdują się repliki tych tablic.

²⁷ P. Zalewski, op. cit., cz. 1; Rozmowa przeprowadzona w dn. 19.07.2019 z Józefem Sokolikiem...

²⁸ J. Godlewska, *Uroczystości upamiętniające 97 rocznicę walk 201 Ochotniczego Pułku Piechoty o wolność ziemi szumowskiej*, źródło: <http://www.szumowo.pl/880-uroczystosci-upamietniajace-97-rocznice-walk-201-ochotniczego-pulku-piechoty-o-wolnosc-ziemi-szumowskiej-23-wrzesnia-2017-r-w-szumowie>, dostęp: 30.07.2019.

²⁹ Stanisław Śledziński był dziadkiem Józefa Głębockiego. Rozmowa przeprowadzona w dn. 18.09.2018 r. z Józefem Głębockim, organizatorem i opiekunem Izby Pamięci Narodowej w Szumowie, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

³⁰ Ibidem..

szczątkach dziesięciu żołnierzy 201. Pułku Piechoty, poległych w bitwie pod Paprocią i Pęchratką Polską 4.08.1920 r., ekshumowanych z mogiły zbiorowej pod Pęchratką Polską. Są to fragmenty oporządzenia i umundurowania: polskie guziki wojskowe, w tym wzór 17, sprzączki pasów wojskowych, fragment amerykańskiej menażki wzór M1910, fragment skórzanego ładownicy do Lebeli oraz pocisk karabinowy. Z mogiły pochodzą również: złoty sygnet z „zielonym oczkiem” i dwa guziki: jeden obciągnięty skórą, drugi, najprawdopodobniej kościany lub z masy perłowej³¹.

Poza gromadzeniem zbiorów, Józef Głębocki prowadzi również badania archiwalne w archiwach rodzinnych i urzędowych. Dzięki nim, zbiory Izby Pamięci Narodowej w Szumowie wzbogaciły się m.in. o listę nazwisk siedemdziesięciu uczestników powstania styczniowego i popowstaniowych zesłańców na Syberię pochodzących z tej miejscowości. Wynikiem poszukiwań archiwalnych jest również lista nazwisk dwudziestu trzech polskich żołnierzy, uczestników wojny polsko-bolszewickiej, pochodzących z Szumowa, Kaczynka, Pęchratki Polskiej, Radwanów-Zaorza i Rynołów w gminie Szumowo. Informacje archiwalne i zaczerpnięte z literatury³² służą poszukiwaniom śladów bitwy pod Paprocią i Pęchratką Polską w topografii terenu, umożliwiających osadzenie wydarzeń historycznych w krajobrazie kulturowym. Wycieczki śladami harcerzy z 201. Pułku Piechoty Armii Ochotniczej są kolejnym istotnym elementem działalności Izby Pamięci Narodowej w Szumowie.

Muzeum FORT przy Forcie III w Piątnicy³³ jest własnością prywatną emerytowanego dowódcy garnizonu wojskowego w Łomży, senatora VI kadencji Sejmu RP, pułkownika Ludwika Zalewskiego. Zgromadzone w nim eksponaty pochodzą z prywatnej kolekcji właściciela i obejmują obok pamiątek rodzinnych, również militaria zgromadzone w ramach poszukiwań prowadzonych w regionie. Kolekcja została wzbogacona o dary mieszkańców ziemi łomżyńskiej oraz członków stowarzyszenia Klub FORT (Forteczny Oddział Ratowania Tradycji), którego prezesem jest płk. L. Zalewski. Ekspozycja stała się poświęcona historii militarnej regionu. Najstarszymi zgromadzonymi w niej eksponatami są wczesnośredniowieczny żelazny topór i grot włóczni.

³¹ *Izba pamięci w Szumowie bogatsza o przedmioty żołnierzy walczących pod Paprocią i Pęchratką w 1920 roku*, źródło: <https://zambrow.naszemiasto.pl/izba-pamieci-w-szumowie-bogatsza-o-przedmioty-zolnierzy/ar/c1-4616573>, dostęp 30.07.2019; D. Szymański, *Pęchratka, prawie 100 lat po bitwie*, [w:] *Bój pod Paprocią i Pęchratką*, Wołomin 2018, s. 59-65. Opublikowane fotografie przedmiotów cywilnych odnalezionych w mogile nie dają podstaw do ich szczegółowej identyfikacji.

³² Przede wszystkim książki: I. Libura, *Krokiem zdobywców. Opowieść o drużynie 1914-1920*, Tyńiec 2017, s. 301-310.

³³ Pierwotnie, do 2009 r., ekspozycja mieściła się w schronie pogotowia bojowego Fortu III, skąd ze względu na zły stan techniczny pomieszczeń została przeniesiona do obecnej siedziby w stylizowanym na carskie koszary budynku na terenie strzelnicy przy Forcie III, por. rozmowa przeprowadzona w dn. 17.09.2019 r. z płk. Ludwikiem Zalewskim, właścicielem Muzeum FORT, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

Obejmuje ona także wydobyte z dna Narwi kule armatnie, prawdopodobnie z czasów potopu szwedzkiego, militaria z okresu powstania styczniowego oraz obu wojen światowych. Elementem ekspozycji prawdopodobnie związanym bezpośrednio z czynem niepodległościowym jest odlewany, mosiężny krzyżyk – krzyż „strzelca” z POW, dar jednego z mieszkańców regionu³⁴. Z walk toczonych podczas wojny polsko-bolszewickiej może pochodzić część militariów z I wojny światowej. Muzeum FORT cieszy się znacznym powodzeniem nie tylko wśród mieszkańców regionu. Rocznie zwiedza je 500-600 osób³⁵.

Każda z opisanych izb historycznych ma swoją specyfikę. Regionalna Izba Historyczna w Zambrowie może rozwinąć się w muzeum oręża pierwszej połowy XX w. Izba Ziemi Wysokomazowieckiej, pod względem ekspozycyjnym, już w tej chwili spełnia wymogi regionalnego muzeum wielodziałowego. Muzeum FORT w Piątnicy stanowi prywatną kolekcję militariów. Natomiast Izba Pamięci Narodowej w Szumowie jest najbliższa idei upamiętniania polskiego czynu niepodległościowego. Ten sam charakter, ale skupiony na postaci J. Piłsudskiego, będą miały zbiory i ekspozycja Izby Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Małym Płocku. Ważnym celem izb historycznych w Piątnicy, Szumowie, Wysokiem Mazowieckiem i Zambrowie jest edukacja młodego pokolenia, przede wszystkim młodzieży szkolnej³⁶. Jeszcze do niedawna młodzież zwiedzała izby historyczne podczas wycieczek szkolnych. Sytuacja zmieniła się w ciągu ostatnich kilku lat. Ze względu na konieczność realizacji rozbudowanego programu nauczania i ograniczenia finansowe, szkoły są obecnie mniej zainteresowane wykorzystywaniem kolekcji izb historycznych jako elementu dydaktyki historii³⁷.

Z wyjątkiem Izby Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego w Małym Płocku oraz Muzeum FORT w Piątnicy, wszystkie wymienione izby historyczne są wspierane w różnym stopniu i zakresie przez organy samorządu terytorialnego, a ich zbiory i ekspozycje zajmują pomieszczenia w budynkach domów kultury lub bibliotek. Ich podstawowym problemem, poza chronicznym niedofinansowaniem i brakiem stabilnych podstaw działalności, jest nieuregulowany status prawny zbiorów oraz brak katalogów lub chociażby ewidencji zgromadzonych tam eksponatów. Niemniej, izby historyczne pełnią niezwykle istotną rolę w edukacji

³⁴ Przypisanie eksponatu konkretnej osobie, członkowi Polskiej Organizacji Wojskowej, jest niestety niemożliwe – por. ibidem. Umieszczony na wystawie opis krzyżyka nie oddaje jego rzeczywistej funkcji. Zdaniem falerysty prof. Krzysztofa Filipowa, krzyżyk jest przykładem polskiej symboliki patriotycznej, nawiązującej do biżuterii z czasów żałoby narodowej, poprzedzającej wybuch powstania styczniowego. Należy go najprawdopodobniej datować na czasy czynu niepodległościowego lub okres tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Rozmowa przeprowadzona w dn. 2.10.2018 r. z Józefem Głębockim ...; Rozmowa przeprowadzona w dn. 19.07.2019 z Józefem Sokolikiem ...; Rozmowa przeprowadzona w dn. 17.09.2019 r. z płk. Ludwikiem Zalewskim ...; Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim ...

³⁷ Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim ...

historycznej oraz kształtowaniu i podtrzymywaniu pamięci zbiorowej, nie tylko w skali regionalnej. Są trwałym przejawem odrodzenia zainteresowań historią i pamięcią małych ojczyzn, jakie rozpoczęło się na przełomie XX i XXI w. Stanowią również pozytywną reakcją na zhomogenizowany obraz przeszłości Polski, w tym tej najnowszej, dwudziestowiecznej, przekazywany w programach szkolnych.

Murale

Nowym nośnikiem pamięci są coraz liczniejsze, trwale umieszczone w przestrzeni publicznej murale patriotyczne, odwołujące się do historii i jednocześnie nawiązujące konwencją i formą przekazu do popkulturowego street artu. Ich treść może, ale nie musi, ściśle nawiązywać do konkretnych wydarzeń historycznych. Niemniej zawarty w nich przekaz aktywnie kształtuje pamięć odbiorców, stając się istotną częścią pamięci zbiorowej³⁸. Murale należą do tej samej tradycji upamiętniania co pomniki i tablice pamiątkowe³⁹. Od swych tradycyjnych odpowiedników są jednak znacznie skuteczniejsze w przekazie, gdyż wpisują się we współczesny nurt kultury obrazkowej. Umieszczone w przestrzeni publicznej oddziałują swą treścią zarówno na świadomych odbiorców, jak też na mijających je przechodniów, przekazując im określoną wizję przeszłości⁴⁰.

Na północno-wschodnim Mazowszu szczególnie nasycone muralami patriotyczno-historycznymi są Łomża i Wizna. W Łomży ich tematyka dotyczy: powstania styczniowego, czynu niepodległościowego 1918 r., wojny polsko-bolszewickiej oraz podziemia niepodległościowego. Natomiast osiem murali w Wiźnie nawiązują do historii miejscowości i losów jej mieszkańców w czasie II wojny światowej⁴¹. Trzy łomżyńskie murale związane z czynem niepodległościowym i wojną polsko-bolszewicką, umieszczone w historycznym centrum miasta, dzięki swojej tematyce, łączą historię w skali ogólnopolskiej,

³⁸ Z. Bogumił, *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 9.

³⁹ A. Szpociński, *Upamiętnienia*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 26.

⁴⁰ Z. Maciejczak, *Murale na warszawskim Muranowie jako nośniki pamięci miejsca*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 208-209, 226-227.

⁴¹ Osiem murali w Wiźnie, zostało namalowanych w latach 2012-2019 przez studentów i absolwentów ASP z Gdańskiej Szkoły Muralu ASP we Wrocławiu oraz Wydziału Artystycznego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Umieszczono je na ścianach budynków mieszkalnych i gospodarczych. Ich tematyka przywołuje pamięć obrony odcinka Wizna w kampanii wrześniowej 1939 r., jej dowódcy kpt. Władysława Raginisa i zastępcy por. Stanisława Brylskiego, wywózki ludności na Sybir w latach 1940-1941, udziału żołnierzy pochodzących z Wizny w bitwie o Monte Cassino oraz żołnierzy Armii Krajowej z placówki „Wizna”. Przedostatni z murali, zainspirowany malarstwem Józefa Chełmońskiego, odwołuje się do charakterystycznych cech krajobrazu nadnarwiańskiego. Przedstawia żurawie nad rozlewiskiem i drewniany krzyż na brzegu rzeki. Do tematyki wojny obronnej 1939 r. i obrony odcinka Wizna powraca ▶

regionalnej i lokalnej. Do nurtu ogólnopolskiego należy mural *Piłsudski w Łomży*, namalowany pod koniec czerwca 2018 r. na ścianie czteropiętrowego bloku przy Placu Niepodległości 15 (ryc. 4). Jego inicjatorem i organizatorem oraz koordynatorem prac był Miejski Dom Kultury – Dom Środowisk Twórczych w Łomży. Nad artystyczną częścią projektu, sfinansowanego przez Narodowe Centrum Kultury⁴², czuwał założyciel Gdańskiej Szkoły Muralu – dr Rafał Rozkowiński⁴³. Jego projektami i realizacjami są również dwa dalsze murale. Mural namalowany w 2018 r. na szczytowej ścianie budynku przy ul. Rządowej, przedstawia obronę Łomży w sierpniu 1920 r. (ryc. 5). Nad postaciami kpt. Mariana Raganowicza i żołnierzy z 33. Pułku Piechoty została umieszczona, przypisywana J. Piłsudskiemu sentencja: *Bez cudu nad Narwią nie byłoby cudu nad Wisłą*⁴⁴. Trzeci, jednocześnie najstarszy z murali, osadza historię czynu niepodległościowego w kontekście lokalnym, łącząc ją ze współczesnością. Malowidło powstało wiosną 2018 r.,

Ryc. 4. Mural „Piłsudski w Łomży” na ścianie bloku przy Placu Niepodległości 15 w Łomży

ósmym mural z podobiznami kpt. (majora) Władysława Raginisa i gen. Heinza Guderiana – por. *Wirtualna Wizna*, <https://www.wirtualnawizna.pl/murale.html>, dostęp 2.06.2019; *Wizna. Wyjątkowe murale w... kaszelańskim grodzie*, <https://bialystoksubiektywnie.com/blog/2017/06/01/wizna-murale/>, dostęp 2.06.2019; „*Miasteczko*” murali (*murale jako pomniki*), [http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/46007,wizna-%E2%80%99Emiasteczko%E2%80%99D-murali-\(murale-jak-pomniki\).html](http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/46007,wizna-%E2%80%99Emiasteczko%E2%80%99D-murali-(murale-jak-pomniki).html), dostęp 2.06.2019; *Kolejny historyczny mural w Wiźnie*, <https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/168558>, dostęp 2.06.2019; *Wirtualna Wizna. Mural upamiętniający bitwę pod Wizną*, <http://wirtualnawizna.pl/mural.html>, dostęp 2.07.2019.

⁴² W 2018 r. Narodowe Centrum Kultury sfinansował w całej Polsce powstanie dziesięciu murali patriotycznych – por. Biuro Programu, „Niepodległa”, *Obchody 100. Rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej”, 2018, s. 20; *Murale Polskiej Niepodległości*, źródło: <https://nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/murale-polskiej-niepodleglosci>, dostęp 11.02.2019.

⁴³ P. Waszelewska, *Mamy pierwszy mural! Józef Piłsudski w Łomży*, źródło: <https://nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/murale-polskiej-niepodleglosci/aktualnosci/jozef-pilsudski-w-lomzy?fbclid=IwAR0sRQO754D9UGQe-mv1u-VqQX5HnJw1cVHxB5FWjfEiOKHuiZbkTaT3nrw>, dostęp 12.08.2018.

⁴⁴ *Cztery murale „Ku Niepodległej” w Łomży*, źródło: http://www.lomza.pl/index.php?wiad=7080&fbclid=IwAR22s_kHmgS-HSr_blzrSW6MUW5LKyUNXdv6LxN7RXVYF4xqXdnu-jQQcoFs, dostęp: 11.02.2019.

Ryc. 5. Mural *Bez cudu nad Narwią, nie byłoby cudu nad Wisłą* na ścianie budynku przy ul. Rządowej 5 w Łomży

na szczytowej ścianie budynku przy ul. Polowej 33 jako upamiętnienie setnej rocznicy odzyskania niepodległości przez Polskę. Przedstawia łomżyńskich Romea i Julię – Leona Kaliwodę i Halinkę Jarnuszkiewiczównę (ryc. 6). Nad nimi, na białej szarfiie wypisane zostały daty tragicznej śmierci obojga młodych ludzi: *Leon Kaliwoda zm. 11 IX 1918, Halina Jarnuszkiewiczowa zm. 21 I 1919*. Pomiędzy postaciami umieszczono kopię fotografii przedstawiającej scenę rozbrajania żołnierza armii niemieckiej przez członka Polskiej Organizacji Wojskowej oraz cytaty: *Oddajcie broń. Przeszłość z terażniejszością łączą* umieszczone na dole muralu przedstawienia dwóch twarzy polskich żołnierzy. Mają one symbolizować ideę, którą R. Roskowiński zdefiniował w następujący sposób: *Duch tamtej wolnej Polski, za którą poległ Kaliwoda, płynie w żyłach*

ich następców, polskich współczesnych żołnierzy. Miłość i heroizm, poświęcenie dla Ojczyzny i wielkich wartości, jakie zawarte są w słowie Polska, to idea, która przyświeca naszym współczesnym żołnierzom⁴⁵.

W kształtowaniu postaw patriotycznych, pamięci o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej, ważna jest nie tylko treść łomżyńskich murali, ale również sposób ich powstania. Mural Piłsudski w Łomży został namalowany przy udziale młodzieży szkolnej, a przedsięwzięciu towarzyszyły artystyczne i historyczne warsztaty edukacyjne. Prowadzili je historycy z Muzeum Północno-Mazowieckiego w Łomży i artyści z Fundacji RoskoArt-Gdańska Szkoła Muralu. W ramach części historycznej warsztatów młodzież poznała życiorys J. Piłsudskiego i innych postaci związanych z czynem niepodległościowym oraz historię miasta w latach dwudziestych XX w.⁴⁶. Szkoda, że pomysł ten nie został powtórzony przy powstawaniu kolejnego muralu namalowanego pod hasłem *Ku Niepodległości*, przedstawiającego kpt. M. Raganowicza i żołnierzy 33. Pułku Piechoty. Całość prac wykonali tu muraliści z Fundacji RoskoArt⁴⁷.

Ryc. 6. Mural na stulecie odzyskania niepodległości przez Polskę. Łomżyńscy Romo i Julia – Leon Kaliwoda i Halinka Jarnuszkiewiczówna. Ulica Polowa 33 w Łomży

Inscenizacje i festyny historyczne

Badania przeprowadzone w 2016 r. przez Centrum Badań Opinii Społecznej wykazały istotny wpływ rekonstrukcji historycznych na stan wiedzy historycznej Polaków. Coroczne inscenizacje bitwy pod Grunwaldem i ich

⁴⁵ Ł. Czech, *Łomżyński mural na 100. Rocznice odzyskania niepodległości przez Polskę*, źródło: http://www.lomza.pl/index.php?wiad=8036&fbclid=IwAR1beVLV1GVorBN8AMO7cffT10pWu93Uz4iGiXaozEDY3YK_M9Yp6UuAdmg, dostęp: 24.09.2018.

⁴⁶ P. Waszelewska, op. cit.; *Murale Polskiej Niepodległości*, źródło: <http://www.mdk.lomza.pl/index.php?wiad=1327&fbclid=IwAR0jkhszuB7M0M-OccwmpUxnRncuzk-X31LfkSJrx7Pwqg2BsqYVQwEFlA>, dostęp 12.08.2018.

⁴⁷ *Cztery murale „Ku Niepodległej” ...*

szeroki oddźwięk w mediach sprawiły, że 80% ankietowanych trafnie wskazało datę tej bitwy⁴⁸. Podobnie, rekonstrukcje mniejszych bitew, potyczek i innych wydarzeń związanych przede wszystkim z historią militarną, cieszą się dużym zainteresowaniem publiczności i rozbudzają zainteresowania przeszłością oraz kształtują pamięć zbiorową w skali regionalnej i lokalnej.

Rekonstrukcje i inscenizacje historyczne na obszarze północno-wschodniego Mazowsza są zarówno wydarzeniami samodzielnymi, jak też towarzyszą uroczystościom o charakterze patriotyczno-religijnym. Najczęściej należą do imprez cyklicznych, organizowanych przez władze samorządowe, regionalne instytucje kultury i towarzystwa historyczne, w rocznicę lub w związku z rocznicą inscenizowanego wydarzenia. Bez wyjątku odwołują się do historii militarnej, przede wszystkim wydarzeń z sierpnia 1920 r.: obrony Łomży, boju pod Paprocią i Pęchratką Polską, potyczki pod Lemanem⁴⁹. Scenariusze widowisk wykorzystują najczęściej ten sam, sprawdzony schemat: inscenizację walk piechoty i kawalerii, czasem z użyciem artylerii i broni pancernej (rekonstrukcja obrony fortów w Piątnicy na przedmościu Narwi pod Łomżą), eksplozje i płonące elementy scenografii (ryc. 7). Sceny batalistyczne mogą nawiązywać do konkretnych epizodów. Przykładowo, podczas rekonstrukcji historycznej boju z 4 sierpnia 1920 r. pod Paprocią i Pęchratką Polską w pow. zambrowskim, jedna ze scen ukazuje bohaterską śmierć żołnierza armii ochotniczej, podróżnika, szermierza-olimpijczyka Williama Beyera⁵⁰. Z kolei rekonstrukcja historyczna na polach wsi Leman w pow. kolneńskim, pokazuje mord jakiego dokonali w dniu 25 sierpnia 1920 r. Kozacy kubańscy z III Korpusu Kawalerii Armii Czerwonej na żołnierzach z Pułku Strzelców Kowieńskich⁵¹. Wprawdzie ustalenia historyków wskazują, że większość ofiar nie została rozsiekana kozackimi szablami, lecz zginęła w boju od kul przeciwnika, niemniej inscenizacje prezentują ten epizod zgodnie z narracją ówczesnej polskiej propagandy wojennej⁵².

⁴⁸ M. Bożewicz, *Świadomość historyczna Polaków*, „Komunikaty z Badań” (CBOS) 2016, nr 68, s. 5.

⁴⁹ Rekonstrukcje: obrony fortów w Piątnicy, bój pod Paprocią i Pęchratką Polską oraz mordu polskich żołnierzy przez kozaków we wsi Leman, należy uznać za trzy główne cykliczne widowiska historyczne odtwarzające epizody wojny polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu. Na temat obrony fortów w Piątnicy i boju pod Lemanem – por. J. Odziemkowski, *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1920*, Warszawa 2004, s. 224, 240-242.

⁵⁰ Rozmowa przeprowadzona w dn. 24.09.2019 r. z Józefem Głębockim, organizatorem i opiekunem Izby Pamięci Narodowej w Szumowie, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

⁵¹ Kozakami dowodził osławiony Gaj Bżiszskjan (Gaj-chan). Według inskrypcji na pomniku w Lemanie zamordowanych zostało 47 polskich żołnierzy.

⁵² Na temat rzeczywistego przebiegu boju pod Lemanem – por. J. K. Stachelski, *Bitwa pod Lemanem w 1920 r.*, „Miesięcznik Kolneński”, nr 18, http://www.turosl.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=10&subsub=12&menu=108&strona=1, dostęp 27.07.2019.

Ryc. 7. Fragment widowiska rekonstruującego obronę fortów w Piątnicy na przedmościu Narwi pod Łomżą (28.07.2019 r.)

Pomijając zgodność rekonstrukcji historycznych z faktami, istotnym zagadnieniem jest wpływ, jaki wywierają one na świadomość historyczną i pamięć zbiorową ich odbiorców. Liczy się tu nie tylko samo widowisko, ale przede wszystkim towarzysząca mu narracja, której odbiór powinien być zgodny z zamysłem organizatorów. Bywa z tym różnie. Przykładowo, każdą ze scen rekonstrukcji boju pod Paprocią i Pęczratką Polską poprzedzało krótkie wprowadzenie przedstawiane przez narratora⁵³. Dzięki temu widzowie mogli osadzić w kontekście historycznym kolejne oglądane epizody. Natomiast podczas rekonstrukcji obrony fortów w Piątnicy komentarz podawany był w czasie inscenizacji. Z tego powodu słowa komentatora zostały skutecznie zagłuszone przez kanonadę i huk eksplozji materiałów pirotechnicznych. Ponadto, słyszalna część narracji miała formę referatu naukowego, co obniżało jej komunikatywność. Przez godzinę poprzedzającą rekonstrukcję gromadzący się widzowie epatowani byli na przemian: powtarzanym wielokrotnie komunikatem dotyczącym bezpiecznego uczestnictwa w wydarzeniu i piosenkami odwołującymi się do historii militarnej II wojny światowej. W konsekwencji, pojedyncze komentarze wygłaszane przez widzów podczas widowiska świadczyły, że ich autorzy uważali, iż obserwują inscenizację walk polsko-niemieckich⁵⁴.

Widzowie rekonstrukcji historycznych są biernymi obserwatorami widowisk. Natomiast festyny historyczne umożliwiają czynne uczestnictwo

⁵³ Rozmowa przeprowadzona w dn. 24.09.2019 r. z Józefem Głębockim ...

⁵⁴ M. Karczewski, *Sprawozdanie z rekonstrukcji walk o Forty w Piątnicy 1920. „Bez cudu nad Narwią nie byłoby cudu nad Wisłą”*, 28 lipca 2019 r., maszynopis w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

Ryc. 8. Plakat X edycji Zjazdu Wysokomazowieckiego w Ciechanowcu, którego motywem przewodnim było stulecie odzyskania niepodległości

w edukacyjnej zabawie historycznej. Na obszarze północno-wschodniego Mazowsza okazję taką stwarza co roku Zjazd Wysokomazowiecki, organizowany w Ciechanowcu w pow. wysokomazowieckim. Jego dziesiąta edycja została poświęcona setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości (ryc. 8)⁵⁵. Wydarzenie poprzedziła uroczysta msza święta. Po niej nastąpiło odczytanie odezwy i symboliczny zaciąg do wojska polskiego. Następnie uczestnicy przemaszewali ulicami miasta na teren Muzeum Rolnictwa. Tam mogli oni spotkać się na żywo z Marszałkiem Józefem Piłsudskim, obejrzeć obóz wojskowy i rekonstruktorów przebranych w mundury wojska polskiego z okresu walki o niepodległość oraz mundury armii zaborczych z czasów I wojny światowej. Dużą atrakcją był samochód pancerny Ford T, będący na wyposażeniu polskiej armii w czasie wojny polsko-

-bolszewickiej⁵⁶. W festynie, poza dorosłymi, licznie uczestniczyły dzieci i młodzież. Specjalnie dla nich zorganizowana została historyczna zabawa edukacyjna *Szkoła wojskowa i nabór do legionów*. Najmłodsi wzięli także udział w konkursie wiedzy historycznej o odzyskaniu przez Polskę niepodległości i bohaterach tych wydarzeń. W realia epoki wprowadzał uczestników pokaz ówczesnej mody i tańców, koncert pieśni patriotycznych oraz cyrk retro. Elementem festynu była również rekonstrukcja historyczna: *Bitwa „Ku Niepodległości”*, przedstawiająca wyzwolenie Ciechanowca. Towarzyszył jej dobrze dobrany komentarz historyczny⁵⁷.

⁵⁵ X Zjazd Wysokomazowiecki został zorganizowany 15 lipca 2018 r. przez skansenowskie Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Towarzystwo Naukowe Societas Scientiarum Klukoviana Et Jablonovianae oraz Starostwo Powiatowe w Wysokim Mazowieckiem. Wydarzenie to zostało objęte patronatem Europejskiego Roku Dziedzictwa Kulturowego.

⁵⁶ J. Odziemkowski, op. cit., s. 126.

⁵⁷ M. Brzozowska, *Sprawozdanie z X Zjazdu Wysokomazowieckiego z 15 lipca 2018*, maszynopis w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

Ekshumacje mogił żołnierskich i powtórne pochówki

Groby i cmentarze z czasów wojny polsko-bolszewickiej są ważnym elementem krajobrazu kulturowego, podtrzymującym pamięć o tym epizodzie historii Polski. Stanowią też często miejsca organizacji uroczystości rocznicowych. Większość z nich jest zadbana i otoczona odpowiednią opieką⁵⁸. Tylko nieliczne uległy częściowemu lub całkowitemu zatarciu i przez to zapomnieniu. Ich ponowne odkrywanie i urządzenie napowierzchniowej części grobu, mogiły lub cmentarza poprzez ustawienie nagrobków lub obelisków, oznakowanie, niekiedy również wprowadzenie urządzonej zieleni, jest ważnym elementem przywracania pamięci zbiorowej i jej kształtowania w wymiarze lokalnym i regionalnym. Dlatego ekshumacje takich grobów, mogił zbiorowych i cmentarzy oraz przenoszenie z nich szczątków na inne miejsce powinny być ostatecznością. Tym bardziej, że już w okresie międzywojennym w ramach opieki nad nimi zostały wyodrębnione, istniejące najczęściej do dzisiaj, działki geodezyjne z takimi cmentarzami i mogiłami. Ułatwia to ich restaurację i ponowne urządzenie, nie powodując kolizji wynikających ze stosunków własnościowych gruntu. Zdaniem autorów, jedyną przesłanką uzasadniającą ekshumację i przeniesienie szczątków jest sytuacja, gdy grób, mogiła lub cmentarz są całkowicie zatarte na powierzchni i zapomniane, a do ich odkrycia dochodzi podczas robót ziemnych, przy czym, ze względu na stan zaawansowania, niej jest już możliwe wprowadzenie zmian w projekcie inwestycji. W każdym innym przypadku za priorytetowy należy uznać wymóg pozostawienia szczątków w ich dotychczasowym miejscu spoczynku i ponowne urządzenie napowierzchniowej części grobu, mogiły lub cmentarza.

Groby i cmentarze wojenne, bez względu na ich stan zachowania, podlegają ochronie i opiece na podstawie trzech ustaw. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami chroni je jako zabytki nieruchome lub zabytki archeologiczne⁵⁹. Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych oddaje groby i cmentarze wojenne pod opiekę państwa, przekazując prawo zarządzania ekshumacjami zwłok i przenosinami ich do innego grobu do kompetencji Prezesa Instytutu Pamięci Narodowej (IPN)⁶⁰. Do uprawnień IPN należy również prowadzenie prac poszukiwawczych grobów, wskazywanie miejsc ponownego pochówku szczątków żołnierzy oraz osób cywilnych, które straciły życie m.in. na skutek represji totalitarnych oraz upamiętnianie ich miejsc spoczynku. Miejsce i czas ekshumacji przeprowadzanych przez IPN określa

⁵⁸ Por. M. Karczevska, M. Karczewski, *Miejsca pamięci czynu niepodległościowego na północno-wschodnim Mazowszu*, Białystok 2019.

⁵⁹ Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. z 2003 r. poz. 1568; Dz. U. z 2018 r., poz. 2067, 2245; Dz. U. z 2019 r., poz. 730, 1696, art. 3 ust. 1, 2, 4; art. 4, 5; art. 6.1 ust. 1 pkt f, ust. 3 pkt b.

⁶⁰ Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. z 1933 r. poz. 311; Dz. U. z 2018 r., poz. 2337, art. 1.1, ust. 1, 2; art. 4.1; art. 6.1.

prokurator⁶¹. Wszystkie wymienione ustawy przewidują sankcje karne za nieprzestrzeganie ich przepisów.

W 2017 i 2018 r. na obszarze północno-wschodniego Mazowsza odbyły się dwie ekshumacje szczątków polskich żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. Na początku września 2018 r., podczas modernizacji drogi wojewódzkiej nr 645 we wsi Mątewica w gm. Nowogród, pow. łomżyński maszyny budowlane uszkodziły część pochówków z zatartego napowierzchniowo cmentarza (ryc. 9). Zawierał on, obok pochówków osób cywilnych, najprawdopodobniej mieszkańców wsi, grobów żołnierzy armii carskiej z czasów I wojny światowej i pochówków polskich żołnierzy poległych we wrześniu 1939 r., również groby poległych w 1920 r. O odkryciu niezwłocznie powiadomiona została Prokuratura Rejonowa w Łomży, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Białymstoku Delegatura w Łomży oraz IPN. Prokuratura zarządziła ekshumację, której pierwszy etap, zrealizowany przez archeologa z Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN, miał miejsce już w dniach 4-7 września 2018 r.⁶². Równolegle inspektor ds. archeologii z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków przeprowadził dwie inspekcje konserwatorskie, w wyniku których wydana została decyzja o wstrzymaniu prac ziemnych na odcinku zajęтым przez zabytkowy cmentarz, nakazująca przeprowadzenie ratowniczych badań wykopaliskowych⁶³. Poza pierwszym etapem prac, polegającym na zebraniu luźnych kości i ich fragmentów pochodzących z grobów zniszczonych podczas prac ziemnych, pozostała część cmentarza została ekshumowana w trzech etapach (etapy II-IV) metodą archeologiczną. Prace wykopaliskowe drugiego etapu zlecił Podlaski Wojewódzki Konserwator Zabytków. Natomiast dwa ostatnie etapy zleciło Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN. Szczątki co najmniej dziewięciu żołnierzy polskich poległych w 1920 r. odnalezione zostały podczas pierwszego i czwartego etapu ekshumacji, we wrześniu 2018 r. i w kwietniu 2019 r. Ustalenie dokładnej liczby pochowanych żołnierzy uniemożliwiło zniszczenie co najmniej trzech grobów podczas robót ziemnych. Czwarty etap przyniósł odkrycie pochówków sześciu poległych. Najprawdopodobniej byli to żołnierze 108. Pułku Ułanów, którzy zginęli pod Mątewicą podczas walk w dniach 1-2 sierpnia 1920 r.⁶⁴. Uroczysty powtórny pochówek tych żołnierzy miał miejsce 14 sierpnia 2019 r. na starym cmentarzu parafialnym w Łomży, w kwaterze żołnierzy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej (ryc. 10).

⁶¹ Ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz. U. z 1998 r., poz. 1016; Dz. U. z 2018 r., poz. 2032, 2529; Dz. U. z 2019 r., poz. 131, 992, art. 53b, 53d. 1, 53e. 1, 53j 1.

⁶² P. Kędziora-Babiński, *Tajemnica krzyża w Mątewicy, gm. Nowogród, pow. łomżyński, woj. podlaskie*, „Studia Łomżyńskie” 2019, w druku.

⁶³ Decyzja o wstrzymaniu prac ziemnych na terenie inwestycji związanych z budową i rozbudową drogi wojewódzkiej nr 645 na odc. 47+915 km do 47+950 km w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, Delegatura w Łomży.

⁶⁴ P. Kędziora-Babiński, op. cit.

Ryc. 9. Teren zabytkowego cmentarza w Mątewicy po zakończeniu pierwszego etapu prac ekshumacyjnych. Jedynym świadectwem sakralizacji tego miejsca, przed odkryciem cmentarza, był kamienny krzyż wystawiony w 1899 r. Najprawdopodobniej ufundowano go już po zamknięciu cmentarza, aby upamiętnić miejsce spoczynku dawnych mieszkańców wsi

Ryc. 10. Uroczysty pochówek szczątków sześciu polskich żołnierzy ekshumowanych z cmentarza w Mątewicy. Łomża, stary cmentarz parafialny, 14 sierpnia 2019 r.

Zupełnie inny charakter miała przeprowadzona w listopadzie 2017 r. ekshumacja mogiły zbiorowej na polach wsi Pęchratka Polska. Spoczywali w niej żołnierze 201. Ochotniczego Pułku Piechoty, polegli w 4 sierpnia 1920 r. w boju pod Paprocią i Pęchratką Polską. Ekshumację zorganizowała Fundacja „Honor i Ojczyzna” im. Majora Władysława Raginisa przy udziale członków stowarzyszenia „Wizna 1939”. Mogiłę rozkopano niepotrzebnie, bez uzyskania wymaganych zezwoleń⁶⁵. Była ona wprawdzie częściowo zapomniana, ale w żaden sposób nie zagrażało jej zniszczenie. Lokalizację mogiły wskazał członkom stowarzyszenia „Wizna 1939” jeden z okolicznych mieszkańców⁶⁶. Wydobyto z niej szczątki dziesięciu mężczyzn⁶⁷. Uzasadnione wątpliwości, zarówno formalne, jak też natury etycznej, budzi sposób potraktowania przedmiotów osobistych i elementów umundurowania odnalezionych przy szczątkach żołnierzy. Postąpiono z nimi jak z anonimowymi zabytkami kultury materialnej, najpierw eksponując w gablocie podczas uroczystości ponownego pochówku, a następnie przekazując je Urzędowi Gminy Szumowo⁶⁸. Powszechnie stosowaną praktyką, wynikającą z decyzji wojewódzkich konserwatorów zabytków, związaną z przedmiotami odkrytymi w dwudziestowiecznych grobach, jest ich powtórne grzebanie wraz ze szczątkami

⁶⁵ D. Szymanowski podaje, że ekshumacji dokonano *po przeprowadzeniu niezbędnych procedur* – por. D. Szymanowski, *Odnalezienie i ekshumacja żołnierzy-ochotników z 201 pp*, [w:] *Bój pod Paprocią i Pęchratką 4 VIII 1920 r.*, Wołomin 2018, s. 56, przyp. 28. W rzeczywistości prace ekshumacyjne nie uzyskały pozwolenia Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, który o odkryciu nie został nawet powiadomiony. Stowarzyszenie „Wizna 1939”, za pośrednictwem Urzędu Gminy Andrzejewo, otrzymało jedynie pozwolenie na badania miejsc związanych z walkami prowadzonymi w 1939 r. przez 18. Dywizję Piechoty z Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew”. Wnioskodawca, do sierpnia 2019 r., nie złożył z tych badań wymaganej dokumentacji i opracowania, pomimo wielokrotnego przekroczenia terminu zakreślonego w pozwoleniu – dokumentacja w archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Delegatura w Ostrołęce. Stowarzyszenie nie wystąpiło także do IPN o wydanie decyzji administracyjnej zezwalającej na przeprowadzenie ekshumacji – pismo z dn. 22.08.2018 r., skierowane przez zastępcę dyrektora Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN do M. Karczewskiego w odpowiedzi na zapytanie o zaangażowanie IPN w ekshumację zbiorowej mogiły żołnierzy 201. Ochotniczego Pułku Piechoty zlokalizowanej pod Pęchratką Polską, gm. Andrzejewo, w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

⁶⁶ Rozmowa przeprowadzona w dn. 18.09.2018 r. z Józefem Głębockim ...

⁶⁷ Należy podkreślić, że w ekshumacji brał udział archeolog i antropolog fizyczny. Jednakże opublikowane informacje nie zawierają żadnych odniesień do wyników obserwacji archeologicznych. Natomiast rezultaty analizy antropologicznej ograniczone zostały jedynie do podania płci i przeżyciowego wieku osobników, konstatacji o braku pięciu czaszek oraz przyczynie śmierci jednego z żołnierzy – postrzale w korpus i w tył głowy. Wiadomo też, że ze szczątków został pobrany materiał genetyczny przekazany do Zakładu Genetyki Sądowej Pomorskiego Uniwersytetu Medycznego w Szczecinie. – por. D. Szymanowski, op. cit., s. 56-57, przyp. 28.

⁶⁸ Rozmowa przeprowadzona w dn. 24.09.2019 r. z Józefem Głębockim ...

zmarłych. Ponadto, stowarzyszenie nie miało tytułu prawnego do dysponowania tymi przedmiotami⁶⁹.

Szczątki dziesięciu żołnierzy wydobyte z mogiły zbiorowej na polach wsi Pęchratka Polska pochowano uroczystie 16 marca 2018 r. w kwaterze wojennej na cmentarzu w Szumowie. Ich grób zniknął bezpowrotnie z krajobrazu kulturowego. Równocześnie mieszkańcy Pęchratki utracili miejsce pamięci. Był to ważny element ich dziedzictwa historycznego, pamięci zbiorowej i tożsamości.

Historia praktyczna dzięki atrakcyjności i różnorodności przekazu oraz możliwości bezpośredniego uczestnictwa, jest ważnym sposobem rozbudzania zainteresowań historią, a także ożywiania i kształtowania pamięci zbiorowej. Jak pokazuje praktyka, w działaniu i przekazie często najważniejsza jest ich forma, nie zaś zgodność z faktami historycznymi, czy nawet, jak w przypadku ekshumacji mogiły polskich żołnierzy w Pęchratce Polskiej, obowiązującym prawem. Historia praktyczna może wprowadzać lub utrzymywać w pamięci zbiorowej nie tylko podstawowe fakty historyczne, ale również umieszczać w niej sprzeczne z tymi faktami wyobrażenia⁷⁰. Twierdzenie to dobrze uzasadnia przykład postaci Leona Kaliwody. Już w okresie międzywojennym jego tragiczna, spowodowana młodzięcza brawurą śmierć, została wykreowana jako ikona czynu niepodległościowego na Ziemi Łomżyńskiej. Jednocześnie marginalizacji, czy wręcz wyrugowaniu z pamięci uległy postaci pierwszoplanowe w ówczesnej historii Łomży: Bronisławy Kraszewskiej, znanej jako *Babcia POW*, matki komendanta X Okręgu POW, Adeli Jarnuszkiewiczowej z domu Kraszewskiej, niezwykle aktywnej działaczki łomżyńskich struktur POW i Jana Kraszewskiego, w latach 1917-1919 komendanta X okręgu POW w Łomży. Wszystkie wymienione osoby łączyły więzy krwi i nie będzie przesadnym twierdzenie, że historia POW w Łomży i na Ziemi Łomżyńskiej, to w znacznym stopniu historia rodziny Kraszewskich – Jarnuszkiewiczów. Po aresztowaniu Jana Kraszewskiego na krótki czas jego stanowisko objął przybyły z Warszawy Kaliwoda, by następnie, po powrocie Kraszewskiego, zostać komendantem miejskim POW w Łomży. W domu Bronisławy Kraszewskiej, który często gościł uczestników czynu niepodległościowego i był siedzibą tajnej komendy POW, mieszkający tam Kaliwoda poznał Halinę Jarnuszkiewiczową, córką Adeli⁷¹. Dzisiaj większość mieszkańców Łomży, w kontekście lokalnej historii czynu niepodległościowego, pamięta tylko o miłości i tragicznej śmierci dwojga młodych ludzi.

⁶⁹ Miejsce przechowywania zabytków pochodzących z odkryć i badań wykopaliskowych określone jest w pozwoleniu na badania udzielanym przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Przeważnie trafiają one do zbiorów muzeów figurujących w państwowym rejestrze muzeów lub specjalistycznego magazynu archeologicznego.

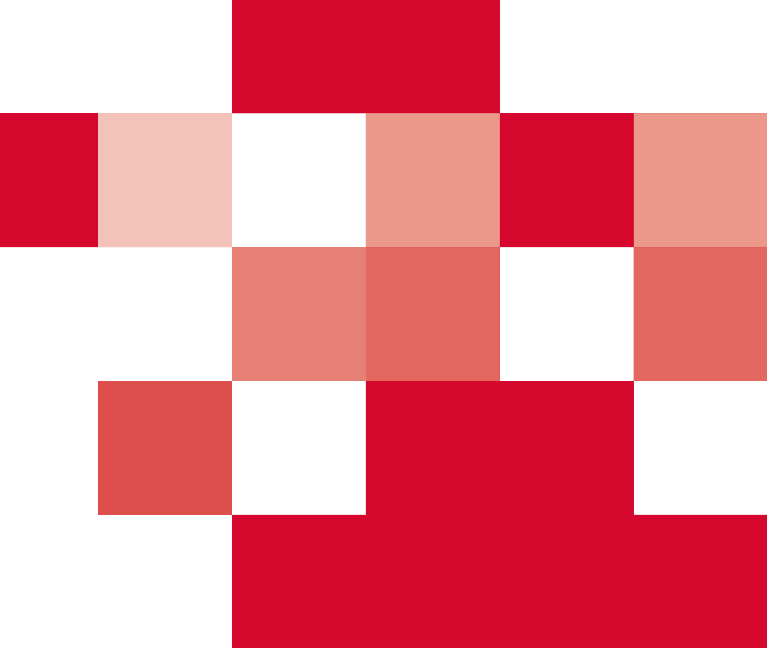
⁷⁰ R. Traba, *Historia stosowana ...*, s. 144.

⁷¹ J. Rowiński (Borejsza), *Babcia POW*, W dniu 10-lecia Niepodległości, jednodniówka łomżyńska, Łomża, 11 listopada 1928 r.

Bibliografia

- Biuro Programu Niepodległa, *Obchody 100. rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 18–26.
- Boćkowski D., *Spóźniona niepodległość. Odzyskanie suwerenności przez Białostoczną w lutym 1919 roku*, „Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza” 2003, t. 1, s. 133–141.
- Bogumił Z., *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 9–16.
- Bożewicz M., *Świadomość historyczna Polaków*, „Komunikaty z Badań” (CBOS) 2016, nr 68.
- Brzozowska M., *Sprawozdanie z X Zjazdu Wysockomazowieckiego z 15 lipca 2018*, maszynopis w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.
- Domańska E., *Historia ratownicza*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 168–169.
- Karczewski M., *Sprawozdanie z rekonstrukcji walk o Forty w Piąticy 1920. Bez cudu nad Narwią nie byłoby cudu nad Wisłą, 28 lipca 2019 r.*, maszynopis w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.
- Kędziora-Babiński P., *Tajemnica krzyża w Mątwy, gm. Nowogród, pow. łomżyński, woj. podlaskie*, „Studia łomżyńskie” 2019, w druku.
- Kobielska M., *Urządzenia do pamiętania. Popkultura a model nowego polskiego muzeum historycznego*, [w:] *Popkulturowe formy pamięci*, red. S. Buryła, L. Gąsowska, D. Ossowska, Warszawa 2018, s. 63–77.
- Libura I., *Krokiem zdobywców. Opowieść o drużynie 1914–1920*, Tyniec 2017.
- Maciejczak Z., *Murale na warszawskim Muranowie jako nośniki pamięci miejsca*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 196–232.
- Muzeum Ziemi Czyżewskiej (folder), Czyżew 2014.
- Odziemkowski J., *Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919–1920*, Warszawa 2004.
- Piórkowski T., Strenkowski J., *Uzbrojenie i ekwipunek WP 1918–1939 w zbiorach Regionalnej Izby Historycznej Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie, Regionalna Izba Historyczna, Zambrow 2014*, s. 127, „Studia łomżyńskie” 2015, t. XXV, s. 285–287.
- Rowiński (Borejsza) J., *Babcia POW*, W dniu 10-lecia Niepodległości, jednodniówka łomżyńska, Łomża, 11 listopada 1928 r.
- Schock O. (kpt.), Kołtoński M. (strz.) (red.), *Zambrow w dniach najazdu i okupacji*, 71 Pułk Piechoty. Zambrow. 26 września 1930, jednodniówka, s. 17.
- Stachelski J. K., *Bitwa pod Lemanem w 1920 r.*, „Miesięcznik Kolneński”, nr 18, http://www.turosl.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=10&subsub=12&menu=108&strona=1, dostęp 27.07.2019.
- Strenkowski J., *Uzbrojenie i ekwipunek WP 1918–1939 w zbiorach Regionalnej Izby Historycznej Miejskiego Ośrodka Kultury w Zambrowie*, Zambrow 2014.
- Szpociński A., *Upamiętnienia*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 17–28.
- Szymanowski D., *Pęchratka, prawie 100 lat po bitwie*, [w:] *Bój pod Paprocią i Pęchratką*, Wołomin 2018, s. 55–79.
- Taborski L., *Działalność Polskiej Organizacji Wojskowej na przykładzie 2 Obwodu X Okręgu w Wysokiem Mazowieckiem*, „Zeszyty Regionalne. Pismo poświęcone dziejom i kulturze północno-wschodniego Mazowsza” 2003, t. 1, s. 127–131.
- Tomann J., Ventzke M., *Historia praktyczna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 163–168.
- Traba R., *Historia stosowana jako subdyscyplina akademicka. Konteksty i propozycje*, [w:] *Historia — dziś. Teoretyczne problemy wiedzy o przeszłości*, red. E. Domańska, R. Stobiecki, T. Wiślicz, Kraków 2014, s. 143–164.
- Akty prawne**
- Ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucji Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz. U. z 1998 r., poz. 1016; Dz. U. z 2019 r., poz. 1882.
- Ustawa z 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz. U. 2019 r. poz. 917.
- Źródła internetowe**
- Czech Ł., *Łomżyński mural na 100. Rocznice odzyskania niepodległości przez Polskę*, źródło: http://www.lomza.pl/index.php?wiad=8036&fbclid=IwAR1beVLV1GVorBN8AM07cftT0pWu93Uz4iGkXozEDY3YK_M9Yp6UuAdmg, dostęp: 24.09.2018.
- Cztery murale „Ku Niepodległej” w Łomży, źródło: http://www.lomza.pl/index.php?wiad=7080&fbclid=IwAR22s_kHmgS-HSr_bLzr-SW6MUW5LKyUNXdv6LxN7RXVYF4xqXdnujQQcoFs, dostęp: 11.02.2019.
- Dział Historyczno-Artystyczny Muzeum Rolnictwa w Ciechanowcu, <https://www.muzeumrolnictwa.pl/muzeum/dziala/historyczno-artystyczny>, dostęp 21.06.2019.
- Godlewska J., *Uroczystości upamiętniające 97 rocznicę walk 201 Ochotniczego Pułku Piechoty o wolność ziemi szumowskiej*, źródło: <http://www.szumowo.pl/880-uroczystosci-upamietniacze-97-rocznice-walk-201-ochotniczego-pulku-piechoty-o-wolnosc-ziemi-szumowskiej-23-wrzesnia-2017-r-w-szumowie>, dostęp: 30.07.2019.
- Izba Historyczna Ziemi Wiskiej w Carskim Trakcie, <http://www.lgd-sasiedzi.pl/index.php/o-stowarzyszeniu/polozenie/gmina-wizna>, dostęp 17.05.2019.
- Izba pamięci w Szumowie bogatsza o przedmioty żołnierzy walczących pod Paprocią i Pęchratką w 1920 roku, źródło:

- <https://zambrow.naszemiasto.pl/izba-pamieci-w-szumowie-bogatsza-o-przedmioty-zolnierzy/ar/c1-4616573>, dostęp 30.07.2019.
- „Miasteczko” murali (murale jako pomniki), [http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/46007_wizna-%E2%80%99Emiasteczko%E2%80%99D-murali-\(murale-jak-pomniki\).html](http://www.polskaniezwykla.pl/web/place/46007_wizna-%E2%80%99Emiasteczko%E2%80%99D-murali-(murale-jak-pomniki).html), dostęp: 2.06.2019.
- Murale Polskiej Niepodległości, źródło: <https://nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/murale-polskiej-niepodleglosci>, dostęp 11.02.2019.
- Muzeum Pamięci Sybiru, <http://www.sybir.bialystok.pl/>, dostęp 2.06.2019.
- Muzeum Powstań Śląskich Świętochłowice, <https://muzeumpowstanslaskich.pl/>, dostęp 2.06.2019.
- Muzeum Przyrody w Drozdowie, <https://www.muzeum-drozdowo.pl/index.php/zbiory-muzeum>, dostęp 3.06.2019.
- Muzeum Żołnierzy Wyklętych w Ostrołęce, <https://muzeumzolnierzy-wykletych.pl/>, dostęp 2.06.2019.
- Niedziela św. Rocha pod znakiem 100-lecia Niepodległej, <http://s://4lomza.pl/index.php?k=278&p=1>, dostęp 3.06.2019.
- Oferta edukacyjna Muzeum rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, <https://www.muzeumrolnictwa.pl/oferta/oferta-edukacyjna/lekcje-muzealne-z-dziedziny-historii>, dostęp: 21.06.2019.
- Waszelewska P., Mamy pierwszy mural! Józef Piłsudski w Łomży, źródło: <https://nck.pl/projekty-kulturalne/projekty/murale-polskiej-niepodleglosci/aktualnosci/jozef-pilsudski-w-lomzy?fbclid=IwAR0sRQ0754D9UG0e-mv1u-VqQX5HnJw1cVHxB5FWjfEi0KHuiZbkTaT3nrw>, dostęp 12.08.2018.
- Wirtualna Wizna, <https://www.wirtualnawizna.pl/izba.html>, dostęp 2.06.2019.
- Wirtualna Wizna. Murale, <https://www.wirtualnawizna.pl/murale.html>, dostęp 2.06.2019.
- Wirtualna Wizna. Mural upamiętniający bitwę pod Wizną, <http://wirtualnawizna.pl/mural.html>, dostęp 2.07.2019.
- Wizna. Wyjątkowe murale w ... kasztelańskim grodzie, <https://bialystoksubiektywnie.com/blog/2017/06/01/wizna-murale/>, dostęp 2.06.2019.
- 100 Rocznica Odzyskania przez Polskę Niepodległości, <https://www.muzeum-drozdowo.pl/index.php/100-lat-niepodleglosci?start=10>, dostęp 3.06.2019.

Małgorzata Karczewska, Maciej Karczewski

Pamięć młodego pokolenia

P

odstawowy wpływ na to, co powinno zostać zachowane w pamięci zbiorowej wywierają treści selekcjonowane przez państwo, a przekazywane przez system edukacji szkolnej oraz media¹. Kształtują one pamięć oficjalną – *propagandową* oraz wpływają na pamięć potoczną rozumianą jako:

... poglądy i oceny dotyczące przeszłości wyrażane przez „przeciętnych ludzi” niezajmujących się zawodowo historią w bezpośredniej komunikacji z innymi, funkcjonujące w ramach ich „wiedzy, która decyduje o postępowaniu w życiu codziennym”².

Dlatego istotna rola w kształtowaniu pamięci zbiorowej każdego młodego pokolenia przypada programom nauczania, przede wszystkim historii i podręcznikom szkolnym, zaś na późniejszych etapach edukacji również publikacjom naukowym i popularnonaukowym³. Analiza przekazu tych źródeł informacji, zarówno w warstwie faktograficznej, jak też interpretacyjnej, jest istotnym elementem badań nad pamięcią o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu⁴. Obok treści podręczników do nauczania historii, kształtujących pamięć zbiorową w skali ogólnopolskiej, duże znaczenie powinny mieć publikacje z zakresu historii regionalnej i lokalnej. Równolegle z edukacją i przekazem medialnym, drugim źródłem informacji kształtującym pamięć młodego pokolenia jest pamięć rodzinna i przekaz międzypokoleniowy oraz pamięć wspólnot lokalnych. Może ona być zgodna i komplementarna w stosunku do treści przekazywanych przez państwo, ale może być także antagonistyczna w stosunku do tych treści.

Pierwotnym celem projektu *Pamięć o Niepodległej ...* było zgromadzenie archiwum historii mówionej, zawierającego wywiady otwarte

¹ B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 28, 58-60; P. T. Kwiatkowski, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008, s. 40-41.

² P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 42.

³ Pomijamy tu treści przekazywane przez dzieła literackie i media (ibidem, s. 41), pamiętając o ich znaczeniu przede wszystkim w bieżącej interpretacji faktów historycznych.

⁴ Na gruncie socjologii badania wpływu treści podręczników szkolnych do nauczania w klasach 1-5 szkoły podstawowej na kształtowanie pamięci zbiorowej przeprowadziła B. Szacka (B. Szacka, op. cit., s. 58-59, tam wcześniejsza literatura). Porównaj także treści rozdziałów: M. Puchacz, *Narracje historyczne o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej*; M. Puchacz, A. Czapiuk, *Odzyskanie niepodległości i wojna polsko-bolszewicka w szkolnej edukacji historycznej po 1918 r.* zawarte w tym tomie.

z depozytariuszami pamięci rodzinnej i lokalnej, przechowywanej w drugim i trzecim, najstarszym z żyjących pokoleniu⁵. Wywiady zostały przeprowadzone z opiekunami izb historycznych na terenie powiatów kolneńskiego, łomżyńskiego, wysokomazowieckiego i zambrowskiego oraz osobami z najstarszego pokolenia, wskazanymi przez tych opiekunów. W jednym przypadku osoba taka została wskazana przez nauczyciela historii⁶. Pytania zadawane podczas otwartego wywiadu dotyczyły pamięci respondenta o wydarzeniach, postaciach i miejscach lub obiektach związanych z czynem niepodległościowym i odzyskaniem przez Polskę niepodległości oraz wojną polsko-bolszewicką 1920 r. Pytano również o lokalną, rodzinną lub sąsiedzką pamięć, jej wątki, depozytariuszy pamięci oraz okoliczności w jakich pamięć ta była przekazywana⁷.

Przeprowadzone wywiady wykazały, że na północno-wschodnim Mazowszu ten rodzaj pamięci uległ niemal całkowitemu zatarciu. Informacje przekazywane przez respondentów były najczęściej mniej lub bardziej przetworzoną wiedzą pochodzącą z literatury historycznej, a w części przypadków również z prowadzonych przez nich poszukiwań archiwalnych, które nałożyły się na mocno fragmentaryczną pamięć z przekazu międzypokoleniowego. Na pytania o miejsca związane z tematyką projektu osoby te wskazywały najczęściej jedynie ogólnie znane w swojej okolicy miejsca pamięci. Ten niemal zupełny brak ciągłości pamięci międzypokoleniowej o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej można wyjaśnić wskazując co najmniej dwie przyczyny. W wywiadach otwartych, powtarzającym się motywem było odnoszenie się respondentów reprezentujących najstarsze z żyjących pokoleń, do wspomnień z czasów II wojny światowej i pierwszych dekad po jej zakończeniu⁸. Ujawniała się w ten sposób pamięć jednostkowa, odwołująca się do wydarzeń z dzieciństwa i okresu wczesnej młodości, jedynie częściowo, bądź tylko fragmentarycznie, włączona w nurt oficjalnej pamięci zbiorowej. Kluczowa była przy tym trauma II wojny światowej, która przysłoniła pamięć o dwudziestoleciu międzywojennym, znaną głównie z przekazów rodziców. W czasach PRL-u, ówczesna propaganda negowała zastany styl życia, dotychczasowy system norm i wartości.

⁵ W otwartych wywiadach o charakterze narracyjnym została wykorzystana technika wywiadów jakościowych antropologii pamięci – por. R. Sierocki, R. Kleśta-Nawrocki, J. Kowalewski, *Praktykowanie pamięci. Olsztyński rekonesans antropologiczny*, Olsztyn 2014, s. 27-32.

⁶ Autorzy dziękują Krzysztofowi Wasiulewskiemu, historykowi i wicedyrektorowi Zespołu Szkół Ogólnokształcących im. Stanisława Konarskiego w Zambrowie za pomoc w gromadzeniu archiwum historii mówionej.

⁷ Cyfrowe zapisy audio wywiadów przechowywane są w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

⁸ Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.10.2018 z Mieczysławem Podedwornym, najstarszym mieszkańcem Pęchratki Polskiej; Rozmowa przeprowadzona w dn. 18.01.2019 z Zofią Gosk, emerytowaną nauczycielką Liceum Ogólnokształcące im. Stanisława Staszica w Zambrowie, zapisy audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

Jednocześnie narzucała wymóg modernizacji i ideologię formującą człowieka socjalistycznego. W takich realiach pamięć jednostkowa, a przynajmniej po części również pamięć zbiorowa Polaków, była sprzeczna z pamięcią oficjalną⁹. Doprowadziło to do zaburzenia, a nawet zerwania przekazu międzypokoleniowego, określanego mianem *kryzysu pamięci*¹⁰.

Uzyskane wyniki wskazujące na niemal całkowity zanik ciągłości pamięci międzypokoleniowej skłoniły autorów do przeformułowania tej części problemu badawczego i zwrócenia się ku pamięci młodego pokolenia. Jako grupę docelową wybrano młodzież licealną, uczniów liceów ogólnokształcących na obszarze powiatów: kolneńskiego, łomżyńskiego, wysokomazowieckiego i zambrowskiego. Zwrócenie się ku tej grupie respondentów podyktowane zostało wcześniejszym doświadczeniem, wynikającym z ewaluacji ankiety przeprowadzonej wśród uczniów dwóch liceów – w Łomży i Zambrowie, w ramach projektu *Rodzinne archiwa Niepodległej*¹¹. W badaniach wykorzystano ankietę opracowaną na potrzeby wcześniejszego projektu. Rozbudowano ją o dwa pytania dotyczące: pomników, cmentarzy, grobów, kapliczek, krzyży oraz kamieni związanych z odzyskaniem przez Polskę niepodległości lub wojną polsko-bolszewicką, znajdujących się w miejscu zamieszkania respondenta lub w jego okolicy. Należy zwrócić uwagę na fakt, że obie ankietę zostały przeprowadzone po kulminacji obchodów setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości, czyli po 11 listopada 2018 r.; pierwsza – w drugiej połowie listopada i na początku grudnia 2018 r., zaś druga – w drugiej połowie stycznia i w lutym 2019 r. Związany z tym przekaz medialny, uroczystości upamiętniające i inne działania rocznicowe inicjowane i stymulowane przez władzę państwową musiały wpłynąć nie tylko na aktywizację pamięci młodzieży, lecz również na jej kształt¹².

Ankietą objęto uczniów czternastu liceów ogólnokształcących, dwóch w powiecie kolneńskim, dziewięciu w powiecie łomżyńskim, jednego w powiecie wysokomazowieckim i dwóch w powiecie zambrowskim¹³. W badaniach wzięło udział łącznie 2137 respondentów, przy czym udział w nich był całkowicie dobrowolny i anonimowy (tabela 1).

⁹ P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 11-12

¹⁰ J. Nowak, *Społeczne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków 2011, s. 32.

¹¹ Projekt zrealizowany został w 2018 r. przez Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej ze środków Funduszu Inicjatyw Obywatelskich.

¹² Był to pierwszy rok realizacji wieloletniego programu „Niepodległa”, ogłoszonego i finansowanego przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

¹³ Ze względu na brak zgody dyrektorów części placówek oświatowych, badań ankietowych nie przeprowadzono w dwóch liceach w powiecie łomżyńskim i trzech w powiecie wysokomazowieckim. Przewaga wśród respondentów uczniów łomżyńskich liceów wynika z faktu, że Łomża, główne miasto zachodniej części województwa podlaskiego, ma największą liczbę szkół średnich w regionie. Ankiety przechowywane są w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

Tabela 1: Zestawienie liczby ankiet rozesłanych do szkół (zgodnie z zapotrzebowaniem) w poszczególnych powiatach oraz wypełnionych i zwróconych ankiet

Powiat	Liczba rozesłanych ankiet	Liczba zwróconych, wypełnionych ankiet
kolneński	115	99
łomżyński	2053	1821
wysokomazowiecki	16	16
zambrowski	290	201
RAZEM:	2474	2137

Kwestionariusz zawierał trzy typy pytań: zamknięte, z dwiema lub trzema wykluczającymi się wzajemnie opcjami odpowiedzi do wyboru, półotwarte, z opcją odpowiedzi do łącznego lub rozłącznego wyboru i możliwością wskazania odpowiedzi dodatkowych oraz z pytań otwartych, dających pełną swobodę wypowiedzi¹⁴. Pierwsze z zamkniętych pytań, z możliwymi dwiema odpowiedziami do wyboru: *tak* lub *nie*, dotyczyło zainteresowania lub braku zainteresowania respondenta historią Polski. Wybór odpowiedzi: *nie* dawał możliwość odstąpienia od odpowiedzi na dalsze pytania i zwrócenia niewypełnionej ankiety. W drugim z kolei zamkniętym pytaniu uczniowie udzielali odpowiedzi w kwestii: *Czy setna rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości jest dla Ciebie ważna?* Do wyboru były trzy odpowiedzi: *tak*, *nie*, *nie mam zdania*. Trzecie pytanie miało charakter półotwarty i dotyczyło dostępnych ankietowanemu źródeł informacji o odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Do łącznego lub rozłącznego wyboru były odpowiedzi: *z lekcji historii*, *z lektur*, *od rodziny*, *od znajomych (rówieśników)*, *z innych źródeł*. W przypadku wskazania ostatniej z opcji ankietowany był proszony o wskazania (nazwanie) tych źródeł. W czwartym, otwartym, pytaniu uczniowie mieli wymienić postaci, które kojarzą im się z odzyskaniem przez Polskę niepodległości. Pytanie piąte, zamknięte, wymagało ustosunkowania się do kwestii: *Czy twoje tereny odegrały istotną rolę w odzyskaniu przez Polskę niepodległości?* Do wyboru były trzy odpowiedzi: *tak*, *nie*, *nie mam zdania*. Twierdząca odpowiedź na to pytanie prowadziła do kolejnego otwartego pytania o rolę tych terenów w odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Dwa pytania kończące kwestionariusz dotyczyły materialnych nośników pamięci i miejsc pamięci. Pierwsze z nich, zamknięte, brzmiało: *Czy w twojej miejscowości lub jej okolicy znajduje się pomnik, cmentarz,*

¹⁴ O konstruowaniu kwestionariuszy w badaniach socjologicznych – por. Z. A. Gruszczyński, *Kwestionariusz w socjologii. Budowa narzędzi do badań surveyowych*, Katowice 1999, s. 19-81, 86-99; E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2003, s. 270-280; E. Krok, *Budowa kwestionariusza ankietowego a wyniki badań*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2015, nr 37, s. 59-71. Ograniczenia badań ankietowych dotyczą braku możliwości szczegółowego wnioskowania o aspekcie emocjonalnym, znaczeniowym i skojarzeniowym pamięci, czyli stopnia utożsamiania się z nią respondenta. Badania ankietowe często uniemożliwiają również wychwycenie informacji statystycznie rzadkich, ale istotnych dla przedmiotu badań – por. B. Szacka, po. cit., s. 10; P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 42.

grób, kapliczka, krzyż lub kamień związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości lub wojną polsko-bolszewicką? Do wyboru były dwie odpowiedzi: *tak* lub *nie*. Odpowiedź twierdząca prowadziła do pytania otwartego, w którym ankietowany proszony było wskazanie miejsca w którym znajduje się pomnik, cmentarz, grób, kapliczka, krzyż lub kamień.

Ankieta skonstruowana została w ten sposób, aby uzyskane w niej odpowiedzi posłużyły do rozstrzygnięcia następujących problemów badawczych: 1/ czy w przypadku młodzieży licealnej z obszaru północno-wschodniego Mazowsza historia jest źródłem jej wiedzy (pamięci) o odzyskaniu przez Polskę niepodległości i epizodach wojny polsko-bolszewickiej?; 2/ czy pamięć ta została ukształtowana przez faktografię historyczną i jest ważnym elementem tożsamości ankietowanych?; 3/ jakie są najczęstsze kanały przekazywania wiedzy historycznej; 4/ jak skuteczny jest to przekaz; 5/ czy pamięć respondentów zawiera informacje o roli regionu w polskim czynie niepodległościowym i jak obszerna i szczegółowa jest to pamięć; 6/ czy w swoim krajobrazie kulturowym ankietowani znają lub dostrzegają materialne nośniki i miejsca pamięci związane z tematyką ankiety?

Pomimo zróżnicowanej liczby respondentów ankiety z poszczególnych powiatów, wśród których młodzież z liceów w Łomży i w powiecie łomżyńskim stanowiła 83%, należy przyjąć, że badania objęły jedną, zwartą populację uczniów, uczęszczających do tego samego typu szkół i realizujących tę samą podstawę programową nauczania. Znacząca przewaga liczebna uczniów z liceów łomżyńskich wynika przede wszystkim z największego nasycenia placówkami oświatowymi stolicy dawnego województwa, zarazem największego miasta północno-wschodniego Mazowsza. Do tutejszych liceów, obok mieszkańców Łomży i powiatu łomżyńskiego, uczęszcza także młodzież z sąsiednich powiatów, a nawet z bardziej odległych terenów województwa podlaskiego¹⁵. Ponadto, wyniki ankiety z poszczególnych powiatów, przeważnie nie wykazują istotnych różnic. Tam, gdzie różnice te zostały ujawnione, zaznaczono to w analizie.

Wpływ na treść udzielanych odpowiedzi miał zapewne sposób i miejsce przeprowadzenia ankiety. Kwestionariusze były rozdawane uczniom przez nauczycieli podczas lekcji. Analiza odpowiedzi wykazała, że wpływ ten był dwójaki. Pomimo całkowitej anonimowości ankiety i dobrowolnego jej wypełniania, niewielka część uczniów odpisywała odpowiedzi od kolegów / koleżanek. Wskazywały na to istotne podobieństwa treści zawartych w kilku kolejnych ankietach wypełnianych w poszczególnych klasach. W przypadku jednego z łomżyńskich liceów, ankiety uznano za wypełnione niesamodzielne. Przemawiały za tym: istotne podobieństwo lub identyczna treść odpowiedzi oraz szczegółowość przytoczonej faktografii, wykraczająca znacznie poza zakres informacji jakimi zazwyczaj dysponowali respondenci. Najprawdopodobniej informacje te zostały podyktowane uczniom przez nauczyciela, który miał możliwość wcześniejszego zapoznania się z pytaniami zawartymi w ankiecie. Dostrzeżony brak

¹⁵ Wykazały to odpowiedzi zawarte w ankietach.

samodzielności w wypełnianiu ankiety nie miał istotnego wpływu na uzyskane wyniki, gdyż dotyczył on tylko 4% wszystkich wypełnionych kwestionariuszy.

Większość ankietowanych potwierdziła, że interesuje się historią Polski (tabela 2). Łącznie uczyniło tak 72% ankietowanych. Najmniejsze zainteresowanie zadeklarowali uczniowie liceów w powiecie łomżyńskim, zaś największe – liceów w powiatach kolneńskim i zambrowskim. Należy zwrócić uwagę na fakt, że pomimo możliwości zwrócenia niewypełnionej ankiety po udzieleniu odpowiedzi *nie* na pierwsze pytanie, większość uczniów zdecydowała się wypełnić dalszą część kwestionariusza. Uczyniło tak 98% młodzieży z powiatu kolneńskiego, 63% z powiatu łomżyńskiego, 72% z powiatu zambrowskiego i wszyscy uczniowie z powiatu wysokomazowieckiego. Zapewne wpływ na taką decyzję miały miejsce i sposób przeprowadzenia ankiety.

Tabela 2: Odsetek poszczególnych rodzajów odpowiedzi na pytanie: *Czy interesujesz się historią Polski?* w podziale na powiaty

Powiat	Tak	Nie	Brak odpowiedzi
kolneński	85%	14%	1%
łomżyński	70%	29%	1%
wysokomazowiecki	75%	25%	0%
zambrowski	80%	18%	2%

Pytania drugie i czwarte nawiązywały wprost do kanonu historycznego¹⁶. Pytanie drugie dotyczyło znaczenia historii Polski i setnej rocznicy odzyskania niepodległości w poczuciu tożsamości respondenta. Natomiast w pytaniu czwartym poproszono o wymienienie postaci historycznych kojarzonych z odrodzeniem państwa polskiego. Treść ankiety odwoływała się przy tym do jednego z najistotniejszych elementów kanonu historycznego młodego pokolenia Polaków, ujawnionego przez wcześniejsze wyniki badań socjologicznych przeprowadzonych w skali ogólnopolskiej, czyli do odzyskania niepodległości w 1918 r.¹⁷ Za tym, że setna rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości jest ważna opowiedziała się większość respondentów (tabela 3). Znaleźli się wśród nich nawet uczniowie nie interesujący się historią Polski. Na pytanie drugie pozytywnie odpowiedziało 38% spośród nich w powiecie kolneńskim, 40% w powiecie łomżyńskim, 75% w powiecie wysokomazowieckim i 43% w powiecie zambrowskim¹⁸.

¹⁶ Na temat kanonu historycznego – porównaj: A. Szpociński, *Kanon historyczny*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 182–183; K. Malicki, *Kanony historyczne polskiej młodzieży. Zmiana czy kontynuacja*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 55–59.

¹⁷ K. Malicki, op. cit., s. 63–64, tabela 1, 3.

¹⁸ Wyraźnie wyższy odsetek uczniów z powiatu wysokomazowieckiego, nie interesujących się historią Polski i jednocześnie uznających odzyskanie niepodległości za ważne, w znacznej mierze może wynikać z faktu, że w tym powiecie ankietę wypełniło tylko szesnastu respondentów, w tym odpowiedzi *nie* na pytanie pierwsze udzieliło tylko czterech z nich.

Tabela 3: Odsetek poszczególnych rodzajów odpowiedzi na pytanie: *Czy setna rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości jest dla ciebie ważna?* w podziale na powiaty

Powiat	Tak	Nie	Nie mam zdania	Brak odpowiedzi
kolneński	90%	1%	8%	1%
łomżyński	70%	6%	22%	2%
wysokomazowiecki	87%	7%	6%	0%
zambrowski	81%	5%	13%	1%

Wśród uczniów liceów w powiecie łomżyńskim, co dziesiąty uczestnik ankiety nie wskazał ani jednej postaci związanej z odzyskaniem przez Polskę niepodległości. W pozostałych powiatach odsetek ten wynosił od 7% w powiecie kolneńskim do 30% w powiecie wysokomazowieckim. Równocześnie, co najmniej trzy postacie wymieniło od 70% do 84% ankietowanych. Wskazania większej liczby osób zasłużonych dla odzyskania przez Polskę niepodległości były rzadkie. Nie wymienił ich nikt spośród ankietowanych w powiecie wysokomazowieckim. Najwięcej postaci, dziesięć i jedenaście, wskazali dwaj uczniowie liceów w Łomży i Zambrowie. Z informacji zawartych w dalszej części ankiety wynikało, że uczestniczyli oni w olimpiadach historycznych (tabela 4).

Tabela 4: Liczba wskazanych w ankiecie postaci historycznych związanych z odzyskaniem przez Polskę niepodległości i odsetek wskazań w podziale na powiaty¹⁹

Liczba wskazanych postaci	Powiat			
	kolneński	łomżyński	wysokomazowiecki	zambrowski
	Odsetek wskazań			
0	7%	10,4%	30%	9,9%
1	41,5%	39,7%	38,8%	45,9%
2	18,2%	18,1%	23,4%	21,5%
3	24,3%	19,6%	7,8%	11%
4	3%	6,6%	0%	7,6%
5	4%	2,9%	0%	0%
6	0%	1,6%	0%	2,9%
7	2%	0,6%	0%	0,6%
8	0%	0,5%	0%	0%
9	0%	0,1%	0%	0%
10	0%	0%	0%	0,6%
11	0%	0,09%	0%	0%

Największa liczba ankietowanych w odpowiedzi na pytanie: *Wymień postać lub postaci, które kojarzą ci się z odzyskaniem przez Polskę niepodległości* wskazała tylko jedną postać (tabela 4, 5). W większości przypadków był

¹⁹ W tabeli uwzględniono tylko poprawne odpowiedzi.

to Józef Piłsudski. Na drugim i trzecim miejscu znaleźli się Roman Dmowski i Ignacy Paderewski. Wymieniano ich również wśród innych postaci, przy czym J. Piłsudski znajdował się zazwyczaj na pierwszym miejscu. Często też pojawiały się wskazania J. Piłsudskiego i R. Dmowskiego, J. Piłsudskiego i I. Paderewskiego oraz J. Piłsudskiego, R. Dmowskiego i I. Paderewskiego (tabela 5). Zatem należy uznać, że te trzy postacie tworzą podstawę kanonu historycznego młodzieży licealnej na północno-wschodnim Mazowszu.

Tabela 5: Odsetek wskazań postaci J. Piłsudskiego, R. Dmowskiego i I. Paderewskiego w odpowiedzi na pytanie: Wymień postać lub postaci, które kojarzą ci się z odzyskaniem przez Polskę niepodległości, w podziale na powiaty²⁰

Wskazana postać / postaci	Powiat			
	kolneński	łomżyński	wysokomazowiecki ²¹	zambrowski
	Odsetek wskazań			
J. Piłsudski	27,3%	34,6%	55,5%	35,6%
R. Dmowski	0,7%	0,3%	0%	2,9%
I. Paderewski	0%	0,5%	0%	0%
J. Piłsudski, R. Dmowski	9,1%	12,5%	22,2%	11,5%
J. Piłsudski, I. Paderewski	1,3%	3%	11,1%	3,8%
J. Piłsudski i inna postać / postaci	22,1%	32,3%	0%	24%
R. Dmowski i inna postać / postaci	20,8%	28,5%	0%	18,7%
I. Paderewski i inna postać / postaci	18,8%	24,3%	0%	16,3%
J. Piłsudski, R. Dmowski, I. Paderewski	13,6%	13,8%	11,1%	6,2%
Piłsudski, Dmowski i inna postać / postaci	1,9%	3,4%	0%	4,3%
J. Piłsudski, R. Dmowski, I. Paderewski i inna postać / postaci	5,8%	9,5%	0%	9,1%

Dominacja J. Piłsudskiego wśród postaci historycznych związanych z niepodległością jest tendencją ogólnopolską. W tym samym nurcie mieści się wysoka pozycja R. Dmowskiego oraz I. Paderewskiego, ale R. Dmowski był wymieniany częściej przez młodzież z północno-wschodniego Mazowsza niż

²⁰ Procenty w tabeli nie sumują się.

²¹ Znacząco wyższy odsetek wskazań w przypadku powiatu wysokomazowieckiego wynika z małej liczebności respondentów ankiety i ograniczenia dokonanych przez nich wskazań tylko do czterech wariantów.

z innych regionów Polski²². Z pewnością wpłynęła na to tradycja społeczno-polityczna regionu²³. W ankietach wskazane zostały także inne postacie historyczne o znaczeniu ogólnopolskim, w tym: Ignacy Daszyński, gen. Józef Haller, Wojciech Korfanty, Jędrzej Moraczewski, gen. Tadeusz Rozwadowski, gen. Edward Rydz-Śmigły i Wincenty Witos. Spośród nich, w powiatach kolneńskim, łomżyńskim i zambrowskim, ankietowani wskazywali najczęściej Ignacego Daszyńskiego i Wincentego Witosa. Wymieniali ich, niemal bez wyjątku, wśród innych postaci, przy czym odsetek wskazań W. Witosa wahał się od 2,6% do 9,5%, a I. Daszyńskiego od 3,7% do 7,6%. Z grona polityków światowych, zaangażowanych w sprawę niepodległej Polski, jedynie w odpowiedziach z powiatu łomżyńskiego dziesięć razy pojawiła się postać Thomasa Woodrowa Wilsona, prezydenta USA (1% wskazań). Natomiast niemal dwukrotnie częściej i tylko w ankietach z powiatu łomżyńskiego, wymieniany był Leon Kaliwoda, związany z działalnością łomżyńskiego X Okręgu Polskiej Organizacji Wojskowej i harcerstwem (1,7% wskazań). Jeszcze w okresie międzywojennym został on wykreowany przez regionalną narrację historyczną na główną postać czynu niepodległościowego ziemi łomżyńskiej. W krajobrazie Łomży pamięć o nim podtrzymują: jego grób na starym cmentarzu parafialnym przy ul. M. Kopernika, tablica pamiątkowa na frontowej ścianie budynku przy ul. H. Sienkiewicza oraz mural na ścianie bloku przy ul. Polowej²⁴.

Z ogólnopolskim kanonem historycznym młodego pokolenia Polaków zgodny jest także niewielki odsetek odpowiedzi, które należy uznać za błędne w świetle tematyki ankiety. Wśród postaci historycznych pojedynczy respondenci wskazywali: hetmana Stefana Czarnieckiego, gen. Jana Henryka Dąbrowskiego, Józefa Wybickiego²⁵, Tadeusza Kościuszkę, kpt. Władysława Raginisa, gen. Stefana Grota-Roweckiego, Szare Szeregi, Żołnierzy Wyklętych, kardynała Stefana Wyszyńskiego i Lecha Wałęsę. Pojawienie się w odpowiedziach postaci Podziemia Niepodległościowego należy uznać za efekt *renesansu pamięci o tej karcie narodowej historii*²⁶, wynikającego z bieżącej polityki historycznej. Natomiast wskazania dowódcy obrony odcinka Wizna we wrześniu 1939 r. odzwierciedlały zarówno ogólnopolską pamięć historyczną²⁷, jak też jej wymiar regionalny. Jednocześnie wszystkie wymienione postacie związane były ze zbrojną oraz pokojową walką o odzyskanie niepodległości lub prowadzoną w jej obronie.

Zawarte w ankiecie pytania od piątego do ósmego odwoływały się do pamięci i jej nośników w wymiarze regionalnym. Odpowiedzi na piąte pytanie: *Czy twoje tereny odegrały istotną rolę w odzyskaniu przez Polskę niepodległości?* wykazały, że 60% lub więcej ankietowanych nie wiedziało czy tereny północno-wschodniego Mazowsza odegrały taką rolę. Wyjątkiem byli uczniowie z powiatu kolneńskiego, z których mniej niż połowa wybrała odpowiedź

²² K. Malicki, op. cit., s. 65, 74, tabela 1.

²³ M. Puchacz, op. cit.

²⁴ Por. rozdział M. Karczevska, M. Karczewski, *Historia stosowana i pamięć*, w tym tomie.

²⁵ Wymienienie tej postaci jeden z ankietowanych uzasadnił: *z powodu hymnu*.

²⁶ K. Malicki, op. cit., s. 65-66.

²⁷ Ibidem, s. 70-71, przyp. 5.

nie wiem. Ci sami uczniowie znacznie częściej wskazywali na ważną rolę tych terenów. Uczyniło tak 44,3% z nich, podczas gdy w pozostałych powiatach wskaźnik ten wahał się pomiędzy 13,3%-14,4% (tabela 6). Na uwagę zasługuje również fakt częstego wskazywania przez respondentów odpowiedzi twierdzącej na pytanie piąte, przy jednoczesnym braku określenia roli północno-wschodniego Mazowsza w odpowiedzi na pytanie szóste: *Jeżeli twoje tereny odegrały istotną rolę w odzyskaniu przez Polskę niepodległości, to jaka to była rola?* Taka struktura odpowiedzi odzwierciedla przeświadczenie ankietowanych, że tereny te musiały odegrać ważną rolę i jednocześnie ich brak wiedzy z zakresu historii regionalnej. W powiecie łomżyńskim, w taki sposób wypełniło tę część ankiety 42% respondentów, w powiecie wysokomazowieckim – 50%, zaś w powiecie zambrowskim: 61%. Wyjątek stanowili tu ponownie uczniowie z powiatu kolneńskiego. Tylko 9% spośród nich nie podjęło próby wskazania roli północno-wschodniego Mazowsza w czynie niepodległościowym.

Tabela 6: Odsetek poszczególnych rodzajów odpowiedzi na pytanie: *Czy twoje tereny odegrały istotną rolę w odzyskaniu przez Polskę niepodległości?* w podziale na powiaty

Odpowiedź	Powiat			
	kolneński	łomżyński	wysokomazowiecki	zambrowski
	Odsetek wskazań			
tak	45,4%	14,4%	13,3%	13,8%
nie	9,3%	17,5%	26,7%	16,5%
nie wiem	44,3%	66,5%	60%	68,1%
brak odpowiedzi	1%	1,6%	0%	1,6%

Odpowiedzi na pytanie o rolę terenów północno-wschodniego Mazowsza w odzyskaniu przez Polskę niepodległości określiły poziom wiedzy faktograficznej respondentów, ale przede wszystkim kształt ich pamięci historycznej. Uczniowie łomżyńskich liceów wskazywali w pojedynczych odpowiedziach na internowanie legionistów, Polską Organizację Wojskową, rozbrajanie oddziałów armii niemieckiej 11 listopada 1918 r. i śmierć L. Kaliwody, związek J. Piłsudskiego i R. Dmowskiego z regionem. Wiedzę taką posiadali przede wszystkim uczestnicy olimpiad historycznych. Do wojny polsko-bolszewickiej nawiązywały najczęściej odpowiedzi zawarte w sentencji: *bez cudu nad Narwią nie byłoby cudu nad Wisłą* oraz informacje o obronie fortów w Piątnicy. Pojedyncze wskazania dotyczyły walk pod Lemanem i Nowogrodem. Wiedza ta mogła pochodzić zarówno z lekcji historii, jak też być rezultatem uczestnictwa w rekonstrukcjach historycznych oraz przekazu muralu umieszczonego na budynku przy ulicy Rządowej w centrum Łomży²⁸. Znaczna część odpowiedzi zawierała tylko ogólniki bądź była błędna. Do nazbyt ogólnych należały stwierdzenia: *każda walka w celu odzyskania niepodległości jest ważna, walczyli w powstaniach i na wojnie,*

²⁸ M. Karczevska, M. Karczewski, op. cit.

rozegrały się tu ważne bitwy, czy też: na tych terenach mieszkali ludzkie, którzy brali udział w odzyskaniu niepodległości. Błędne odpowiedzi dotyczyły Żydów i Holokaustu oraz obrony linii Narwi i odcinka Wizna w kampanii wrześniowej 1939 r.

Znacznie mniejszą wiedzę o roli północno-wschodniego Mazowsza w odzyskaniu przez Polskę niepodległości posiadali pozostali respondenci. Udzielane przez nich pojedyncze odpowiedzi ograniczały się wyłącznie do ogólników (powiat łomżyński) oraz epizodów I i II wojny światowej (powiat wysokomazowiecki), bądź, poza ogólnymi stwierdzeniami, dotyczyły powstania styczniowego, I wojny światowej i obrony odcinka Wizna w 1939 r. (powiat kolneński). W większości nazbyt ogólne były także odpowiedzi uczniów z powiatu zambrowskiego. Niemniej, pojedyncze osoby wiedziały o stacjonowaniu Legionów w Zambrowie, rozbrajaniu tu żołnierzy armii niemieckiej w listopadzie 1918 r., wojnie polsko-bolszewickiej i walkach toczonych wówczas pod Andrzejewem i Łętownicą. Również tylko pojedynczy uczniowie z powiatu kolneńskiego wskazali wojnę polsko-bolszewicką i walki pod Lemanem, a jeden respondent ze szkoły w Krzyżewie w powiecie wysokomazowieckim wiedział o wstąpieniu uczniów tej szkoły do armii ochotniczej i ich walce z bolszewikami.

Podobnie, tylko część ankietowanych знаła w swoim krajobrazie kulturowym miejsca i nośniki pamięci o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej oraz była w stanie wskazać ich lokalizację. Na pytanie: *Czy w twojej miejscowości lub jej okolicy znajduje się pomnik, cmentarz, grób, kapliczka, krzyż lub kamień związanych z odzyskaniem przez Polskę niepodległości lub wojną polsko-bolszewicką?* odpowiedź tak wskazało 89,7% respondentów z powiatu kolneńskiego, 48,6% z powiatu łomżyńskiego, 43,7% z powiatu wysokomazowieckiego i 57,9% z powiatu zambrowskiego.

Tabela 7: Odsetek poszczególnych rodzajów wskazań miejsc i nośników pamięci czynu niepodległościowego i wojny polsko-bolszewickiej w podziale na powiaty²⁹

Wskazanie	Powiat			
	kolneński	łomżyński	wysokomazowiecki	zambrowski
	Odsetek wskazań			
prawidłowe	86,9%	49,6%	0%	18,2%
błędne	13,1%	26,2%	57,1%	40,9%
niejednoznaczne lub nazbyt ogólne	4,9%	19,8%	14,3%	9%
poza obszarem badań	0%	1,1%	42,8%	13,6%
brak wskazania	4,9%	18,1%	14,3%	31,8%

Młodzież z powiatu kolneńskiego w większość potwierdziła występowanie rzeczywistych miejsc i nośników pamięci czynu niepodległościowego oraz wojny polsko-bolszewickiej, a także wskazała ich lokalizację. W powiecie łomżyńskim uczyniło tak mniej niż 25% ankietowanych, zaś w powiecie

²⁹ Odsetki w tabeli nie sumują się. Część ankietowanych wskazała więcej niż jeden obiekt.

zambrowskim odsetek ten wynosił poniżej 20%. Natomiast w powiecie wysokomazowieckim ponad połowa uczniów potwierdziła istnienie miejsc i nośników pamięci, ale nikt nie wskazał prawidłowo takiego obiektu (tabela 7). W części ankiet znalazły się informacje o miejscach i nośnikach pamięci położonych poza czterema powiatami północno-wschodniego Mazowsza. Przekazali je uczniowie pochodzący spoza terenu tych powiatów. Ponadto, od 4,9% do 19,8% wskazań uniemożliwiało jednoznaczną identyfikację obiektu.

W powiecie kolneńskim respondenci wymienili: pomnik J. Piłsudskiego i Obrońców Ojczyzny oraz grób polskiego żołnierza poległego w wojnie polsko-bolszewickiej we wsi Czerwone, Grób Nieznanego Żołnierza na cmentarzu w Grabowie i stojący w tej miejscowości Pomnik Odzyskania Niepodległości, groby polskich żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej oraz poświęcony im pomnik w Lemanie, Dąb Wolności, Pomnik Niepodległości i zbiorową mogiłę na starym cmentarzu w Kolnie, a także pomniki J. Piłsudskiego w Małym Płocku i Porytem. Uczniowie z powiatu kolneńskiego, jako jedyni, wskazali także ławkę niepodległości w Kolnie³⁰. W powiecie łomżyńskim zostały wymienione: zbiorowa mogiła polskich żołnierzy z wojny polsko-bolszewickiej na cmentarzu w Czartorii, tablica upamiętniająca R. Dmowskiego na budynku Muzeum Przyrody w Drozdowie, groby polskich żołnierzy na cmentarzach parafialnych w Jedwabnem, Miastkowie, Nowogrodzie i Śniadowie, cmentarz z wojny 1920 r. w Nowogrodzie, forty i kamień pamiątkowy w Piątnicy oraz pomnik w Wiźnie. Najwięcej miejsc i nośników pamięci znajduje się w Łomży. Spośród nich najczęściej był wskazywany stary cmentarz katedralny. Ponadto uczniowie znali: Łomżyńską Dolinę Pamięci przy kościele p.w. Miłosierdzia Bożego, pomnik przy katedrze, tablice upamiętniające: J. Piłsudskiego, L. Kaliwodę i internowanych legionistów, pomnik dedykowany Harcerzom Ziemi Łomżyńskiej oraz tablicę w budynku I Liceum Ogólnokształcącego, upamiętniającą uczniów którzy walczyli w wojnie polsko-bolszewickiej. Siedmiu respondentów wymieniło łomżyńskie murale patriotyczne, a jeden – Pomnik Niepodległości w Czyżewie, w powiecie wysokomazowieckim. Uczniowie z powiatu zambrowskiego znali: zbiorową mogiłę z 1920 r. w Paproci Dużej, pomnik poświęcony pamięci poległych w latach 1918-1920 na cmentarzu w Rutkach-Kossakach i Pomnik Żołnierzy II RP w Zambrowie. Błędne wskazania dotyczyły przede wszystkim miejsc i nośników pamięci powstania styczniowego, II wojny światowej i Holocaustu.

Niski odsetek prawidłowych odpowiedzi dotyczących czynu niepodległościowego i wojny polsko-bolszewickiej w historii regionalnej, a także wskazań miejsc i nośników pamięci tych wydarzeń jest skutkiem kilku, współwystępujących i nakładających się na siebie przyczyn. Część młodzieży nie zna znaczenia miejsc i nośników pamięci we własnym krajobrazie kulturowym. Ma

³⁰ Ławki Niepodległości ufundowało w całej Polsce Ministerstwo Obrony Narodowej. Wystawiono je jako pomniki w setną rocznicę odzyskania niepodległości przez Polskę – por. *Ławka Niepodległości*, źródło: <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/awka-niepodleglosci>, dostęp 3.02.2019.

świadomość ich istnienia, na co wskazują błędne odpowiedzi na ostatnie pytanie ankiety, ale dotychczas nie zainteresowała się ich przekazem. Taki stan rzeczy wskazuje też pośrednio, że wydarzenia sprzed stu lat nie są istotnym tematem przekazu międzypokoleniowego. Ostatnią przyczynę najtrafniej wskazało dwoje respondentów z Łomży: *Niestety, nauka o lokalnej historii prawie nie istnieje i niewiele o tym wiem oraz Polski system edukacji propaguje historię ogólną. Jako uczestniczka rozszerzonych lekcji czuję niedosyt informacji o dziejach lokalnych.*

Wymienione przyczyny nabierają szczególnego znaczenia ze względu na wskazane w ankietach źródła informacji o przeszłości. Respondenci deklarowali najczęściej, że wiedzę o odzyskaniu przez Polskę niepodległości czerpią z jednego, dwóch lub trzech źródeł. Uczyniło tak 85,9% ankietowanych z powiatu kolneńskiego, 86,9% z powiatu łomżyńskiego, 87,4% z powiatu wysokomazowieckiego i 86,6% z powiatu zambrowskiego. Pomiędzy 10,1% i 14,1% respondentów zadeklarowało korzystanie z czterech lub pięciu źródeł wiedzy. Tylko pojedynczy uczniowie z łomżyńskich liceów wskazali na sześć, siedem lub osiem źródeł (tabela 8).

Tabela 8: Liczba wskazanych w ankiecie źródeł informacji o odzyskaniu przez Polskę niepodległości i odsetek wskazań w podziale na powiaty³¹

Liczba wskazanych źródeł	Powiat			
	kolneński	łomżyński	wysokomazowiecki	zambrowski
	Odsetek wskazań			
0	0%	1,9%	0%	0,6%
1	40%	39,6%	43,7%	38,6%
2	21,2%	30,1%	25%	30,2%
3	24,7%	17,2%	18,7%	17,8%
4	9,4%	7,3%	0%	10,4%
5	4,7%	2,8%	12,6%	2,4%
6	0%	0,9%	0%	0%
7	0%	0,1%	0%	0%
8	0%	0,1%	0%	0%

Z częstotliwości wskazań wyłania się jednoznaczna odpowiedź na pytanie: skąd młodzież licealna z północno-wschodniego Mazowsza czerpie informacje o przeszłości (tabela 9). Ich podstawowym źródłem są lekcje historii, rodzinny przekaz międzypokoleniowy i internet. Łącznie stanowią one ponad 70% wskazań, przy czym ponad połowa z nich dotyczy lekcji historii. Znacznie mniejsze znaczenie mają lektury historyczne oraz treści przekazywane przez telewizję. Mały wpływ na tę wiedzę ma również przekaz w grupach rówieśniczych.

Inne źródła informacji wskazywane były sporadycznie, najczęściej przez pojedynczych respondentów wyłącznie z łomżyńskich liceów. Pięciu uczniów wymieniło wystawę „Ojcowie Niepodległości”, eksponowaną w 2018 r.

³¹ W tabeli uwzględniono tylko poprawne odpowiedzi.

na Starym Rynku w Łomży³². Organizowane przez szkołę wykłady historyczne były jednym ze źródeł informacji sześciu respondentów, podobnie jak apele szkolne. Uroczystości państwowe związane z setną rocznicą odzyskania przez Polskę niepodległości wskazał jeden respondent. Pojedyncze osoby wymieniły również: kazania podczas mszy świętej, rekonstrukcje historyczne, różne wystawy. Jeden ankietowany wskazał muzea.

Tabela 9: Wskazane w ankiecie źródła informacji o odzyskaniu przez Polskę niepodległości i odsetek wskazań w podziale na powiaty

Liczba wskazanych źródeł	Powiat			
	kolneński	łomżyński	wysokomazowiecki	zambrowski
	Odsetek wskazań			
lekcje historii	43,8%	43%	36,8%	40%
lektury	9,9%	12,3%	7,9%	12%
rodzina	19%	18,3%	18,5%	18,8%
znajomi/ rówieśnicy	4%	4,5%	2,6%	7%
internet	15%	15,7%	23,7%	15,5%
telewizja	8,3%	6,2%	10,5%	6,7%

Wyniki badań ankietowych udzieliły odpowiedzi na szereg pytań dotyczących kanonu pamięci historycznej oraz potocznej pamięci zbiorowej młodego pokolenia, a także kształtujących ją czynników. Spośród wielu potencjalnych źródeł informacji o przeszłości, takich jak: program nauczania historii i podręczniki szkolne, literatura naukowa, popularnonaukowa i beletrystyczna, wystawy w muzeach i regionalnych izbach historycznych, oficjalne uroczystości państwowe, przekazy medialne zawarte w mediach tradycyjnych: prasie, radiu i telewizji, filmach i internecie, największy wpływ na pamięć o czynie niepodległościowym i wojnie polsko bolszewickiej ankietowanej grupy miały: szkoła, rodzinny przekaz międzypokoleniowy i źródła internetowe. Zatem do tradycyjnych źródeł wiedzy o przeszłości młodzieży z północno-wschodniego Mazowsza dołączył internet, który jeszcze dekadę temu był niezauważany w badaniach socjologicznych³³.

Kształtowanie kanonu historycznego odbywa się pod wpływem dwóch źródeł narracji historycznej: ogólnopaństwowej, obowiązującej, przekazywanej m.in. w edukacji szkolnej i kształtowanej przez instytucje oraz zbieżnej lub antagonistycznej z pamięcią oficjalną narracji rodzinnej i/ lub lokalnej³⁴. W przypadku młodzieży licealnej z północno-wschodniego

³² Wystawa prezentowała postacie: J. Piłsudskiego, R. Dmowskiego, I. Paderewskiego, W. Witosa, W. Korfanteo oraz I. Daszyńskiego – por. Łomża, „Ojcowie Niepodległości” na Starym Rynku, źródło: <https://lomza.naszemiasto.pl/tag/ojcowie-niepodleglosci-wystawa-lomza>, dostęp 24.03.2019.

³³ Porównaj np.: P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 41.

³⁴ K. Malicki, op. cit., s. 56-57, Z. Bogumił, *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 12.

Mazowska, jej kanon historyczny został zdominowany przez pierwszą z narracji. Wskazują na to jednoznacznie odpowiedzi na pytania o postaci kojarzone z odzyskaniem przez Polskę niepodległości oraz te odwołujące się do historii regionalnej. Prawidłowość ta odzwierciedla widoczną w ostatnich latach ogólnopolską tendencję, polegającą na ponownym przejściu przez państwo czołowej roli w kreowaniu obrazu przeszłości. Obecnie jest to kanon *heroiczny, niepodległościowo-militarny*, zdominowany przez męskie postaci³⁵.

Interpretacja i wskazanie znaczenia omawianych wyników ankiet wymaga tła porównawczego. W marcu 2016 r. Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS) przeprowadziło badania świadomości historycznej Polaków, obejmując nimi grupę 1007 wybranych losowo dorosłych osób. Jako metodę zastosowano wywiad bezpośredni, wspomagany komputerowo³⁶. Generalnie, wyniki tych badań wskazały wzrost zainteresowania Polaków historią kraju w porównaniu z 1987 r. W 2016 r. aż 75% ankietowanych deklaroowało to zainteresowanie. Dostrzeżony został również związek poziomu wykształcenia, statusu materialnego i pozycji społecznej z deklarowanym zainteresowaniem przeszłością Polski. Im wyższy był poziom uzyskanej edukacji (wykształcenie wyższe lub przynajmniej licealne), lepsze materialne warunki życia i wyższa pozycja społeczna, tym zainteresowanie to było częściej deklarowane³⁷. Jeszcze większy odsetek ankietowanych – 87% – wskazał na znaczenie wiedzy o przeszłości Polski. Potrzebę tej wiedzy w życiu współczesnego człowieka deklarowały nawet osoby o wykształceniu gimnazjalnym oraz niskim statusie zawodowym i materialnym. Jednocześnie właśnie wśród tej grupy najczęstsze były odpowiedzi, że wiedza ta jest całkowicie zbędna³⁸. Połowa tej grupy respondentów wskazała na potrzebę wiedzy o przeszłości, a 18% z nich uznało tę wiedzę za bardzo potrzebną, przy jednoczesnym wskazaniu na małe zainteresowanie historią. Fakt ten został wyjaśniony *brakiem czasu lub możliwości pozyskania wiedzy historycznej*³⁹. Za równie istotny, jeżeli nie podstawowy czynnik warunkujący taki stan rzeczy, należy uznać poziom edukacji historycznej w szkołach podstawowych i gimnazjach oraz nawyki wyniesione z domu rodzinnego. Jeżeli rodzina i szkoła nie wykształciły w młodym człowieku zainteresowania historią oraz potrzeby samodzielnego zdobywania i rozszerzania wiedzy historycznej, to jako osoba dorosła nie będzie on widział takiej potrzeby. Zatem powyższa deklaracja nie wynikałaby z chęci nabycia konkretnej wiedzy faktograficznej, bo ta jest mało interesująca, ale z potrzeby wspólnotowości i tożsamości zakorzenionej w pamięci zbiorowej.

Wśród dat z historii Polski, do których respondenci mieli przypisać konkretne wydarzenia, znalazły się 1918 i 1920 r. Datę odzyskania przez Polskę niepodległości znało 57% ankietowanych, a wydarzenie to zostało uznane za

³⁵ K. Malicki, op. cit., s. 65, 69, 71, 73-75.

³⁶ M. Bożewicz, *Świadomość historyczna Polaków*, „Komunikaty z Badań” (CBOS) 2016, nr 68.

³⁷ Ibidem, s. 3-5.

³⁸ Ibidem, s. 1-2.

³⁹ Ibidem, s. 4.

najważniejsze w historii kraju w XX i XXI w. przez 52% z nich⁴⁰. Najczęściej datę tę wskazywały osoby z wykształceniem wyższym – 67% ogółu ankietowanych. Natomiast cud nad Wisłą znalazł się dopiero na dziesiątym miejscu – 9% wskazań, przy znajomości jego daty przez 28% ankietowanych. Dostrzeżone zostało również, że datę tę znali w przewadze osoby o poglądach prawicowych⁴¹.

Wyniki badań CBOS z 2016 r. wykazały, że deklarowany wzrost zainteresowania historią Polski zbiegł się z mniejszą wiedzą faktograficzną ankietowanych w stosunku do poziomu z 1987 r.⁴². Jako wyjaśnienie tego faktu podano, że *deklaracje zainteresowania historią, mimo braku kompletnej wiedzy, wynikają współcześnie z poprawności społecznej oraz dostępu do nowych technologii, dzięki którym dat nie trzeba pamiętać, ponieważ w każdej chwili można sprawdzić datę dowolnego wydarzenia*⁴³.

Inne wyjaśnienie tego faktu wynika pośrednio z badań jakościowych przeprowadzonych również w 2016 r. przez Dział Badań Narodowego Centrum Kultury (Dział Badań NCK)⁴⁴. Wykorzystano w nich metodę wywiadu grupowego, którym objęto łącznie tysiąc osób powyżej piętnastego roku życia, zamieszkających w Warszawie i jednym z miast liczących powyżej 500 tysięcy mieszkańców. Wywiady przeprowadzono bezpośrednio po obchodach święta 11 listopada⁴⁵. Badania dotyczyły świętowania przez Polaków rocznicy odzyskania niepodległości. Wyniki wskazały prawdzie na małe zaangażowanie respondentów w obchody rocznicowe, ale wykazały jednocześnie, że *głównym oczekiwaniem wobec obchodów świąt państwowych jest budowanie jedności i wspólnoty oraz związane z nimi poczucie wartości i pamięci*⁴⁶. Takie oczekiwania nie wymagają bezwarunkowej znajomości daty i faktografii historycznej związanej ze świętowaną rocznicą. Liczy się uczestnictwo zarówno w samych obchodach, jak i, a może przede wszystkim, w pamięci zbiorowej.

Porównując wyniki badań przeprowadzonych przez CBOS i Dział Badań NCK oraz w ramach projektu *Pamięć o Niepodległej*, należy uwzględnić istotną różnicę wynikającą z objętych nimi grup. W pierwszych dwóch uczestniczyli respondenci spośród ogółu dorosłych Polaków. Natomiast badania nad pamięcią młodego pokolenia przeprowadzone zostały wyłącznie wśród młodzieży licealnej, w większości poniżej 18 roku życia. W efekcie CBOS i Dział Badań NCK uzyskał wyniki dotyczące dwóch lub nawet trzech pokoleń respondentów, podczas gdy ankiety zrealizowane wśród

⁴⁰ Realizacja programu „Niepodległa” w ciągu pierwszych sześciu miesięcy wywarła znaczący wpływ na upowszechnienie wśród Polaków znajomości daty odzyskania niepodległości. Badania przeprowadzone w listopadzie 2018 r. przez Narodowe Centrum Kultury, już po święcie 11 listopada, wykazały, że datę tę zna aż 98% ankietowanych – por. J. Kowalski, *Obchody 100. rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 18-19.

⁴¹ Ibidem, s. 5-6, 11-15.

⁴² Ibidem, s. 4, 6, 15.

⁴³ Ibidem, s. 15.

⁴⁴ Badania te poprzedzały wdrożenie programu „Niepodległa” – por. M. Modzelewska, Z. Maciejczak, *Świętowanie Niepodległości – komunikat z badań jakościowych*, „Nowości Badawcze NCK” 2017, nr 4, s. 7-9.

⁴⁵ M. Modzelewska, Z. Maciejczak, T. Kukołowicz, R. Wiśniewski, *Świętowanie niepodległości 11 listopada 2017 roku*, „Nowości Badawcze NCK” 2018, nr 1, s. 5; J. Kowalski, op. cit., s. 18.

⁴⁶ M. Modzelewska, Z. Maciejczak, op. cit., s. 7-8.

uczniów liceów przyniosły informacje dotyczące tylko młodego pokolenia. Ponadto, na wynik porównania stanu faktograficznej wiedzy historycznej, z pewnością wpłynął fakt, iż ucząca się młodzież na bieżąco podlega edukacji historycznej, jak również, przynajmniej w części, uczestniczyła i uczestniczy w działaniach w ramach programu „Niepodległa”. Pomimo powyższych różnic wyniki uzyskane w skali regionalnej są zbliżone z rezultatami przeprowadzonymi przez CBOS. Średni odsetek młodzieży deklarującej zainteresowanie historią Polski wyniósł 77,5%, podczas gdy w skali ogólnopolskiej, w 2016 r. historią kraju interesowało się 75% dorosłych Polaków. Na pytanie: *Czy setna rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości jest dla Ciebie ważna?* odpowiedziało pozytywnie 82% ogółu ankietowanych uczniów. Jest to rezultat o 5% niższy od uzyskanego podczas badań przeprowadzonych przez CBOS. Jednoznaczna interpretacja tej niewielkiej różnicy nie jest możliwa. Przede wszystkim brakuje wyników badań porównawczych. Rezultat ten może odzwierciedlać zarówno kontestatorską postawę części respondentów, charakterystyczną dla ich wieku, jak też stopniowe zmniejszanie się roli odzyskania przez Polskę niepodległości w kanonie historycznym młodego pokolenia. Wydarzenie to dzieli od współczesności już sto lat, a pamięć o nim staje się coraz bardziej pamięcią zinstytucjonalizowaną. Z tego względu istotna rola przypada edukacji, przede wszystkim historycznej. O ile czołowe postacie i ogólnopolskie wydarzenia związane z czynem niepodległościowym są młodzieży powszechnie znane, to ich wymiar regionalny pozostaje na marginesie nauczania historii. Łukę tę tylko częściowo wypełnia przekaz międzypokoleniowy i wiedza czerpana z internetu. Dlatego przywrócenie edukacji regionalnej w programach nauczania należy uznać za niezbędny warunek podtrzymania pamięci zbiorowej i budowanej na jej podstawie tożsamości młodego pokolenia.

Bibliografia

Opracowania

Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2003.

Bogumił Z., *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 9-16.

Bożewicz M., *Świadomość historyczna Polaków*, „Komunikaty z Badań” (CBOS) 2016, nr 68.

Gruszczyński Z. A., *Kwestionariusz w socjologii. Budowa narzędzi do badań surveyowych*, Katowice 1999.

Kowalski J., *Obchody 100. rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 18-26.

Krok E., *Budowa kwestionariusza ankietowego a wyniki badań*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Studia Informatica” 2015, nr 37, s. 55-73.

Kwiatkowski P. T., *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008.

Malicki K., *Kanony historyczne polskiej młodzieży. Zmiana czy kontynuacja*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 55-76.

Modzelewska M., Maciejczak Z., *Świętowanie Niepodległości – komunikat z badań jakościowych*, „Nowości Badawcze NCK” 2017, nr 4, s. 7-9.

Modzelewska M., Maciejczak Z., Kukołowicz T., Wiśniewski R., *Świętowanie niepodległości 11 listopada 2017 roku*, „Nowości Badawcze NCK” 2018, nr 1, s. 5-7.

Nowak J., *Společne reguły pamiętania. Antropologia pamięci zbiorowej*, Kraków 2011.

Sierocki R., Kleśta-Nawrocki R., Kowalewski J., *Praktykowanie pamięci. Olsztyński rekonesans antropologiczny*, Olsztyn 2014.

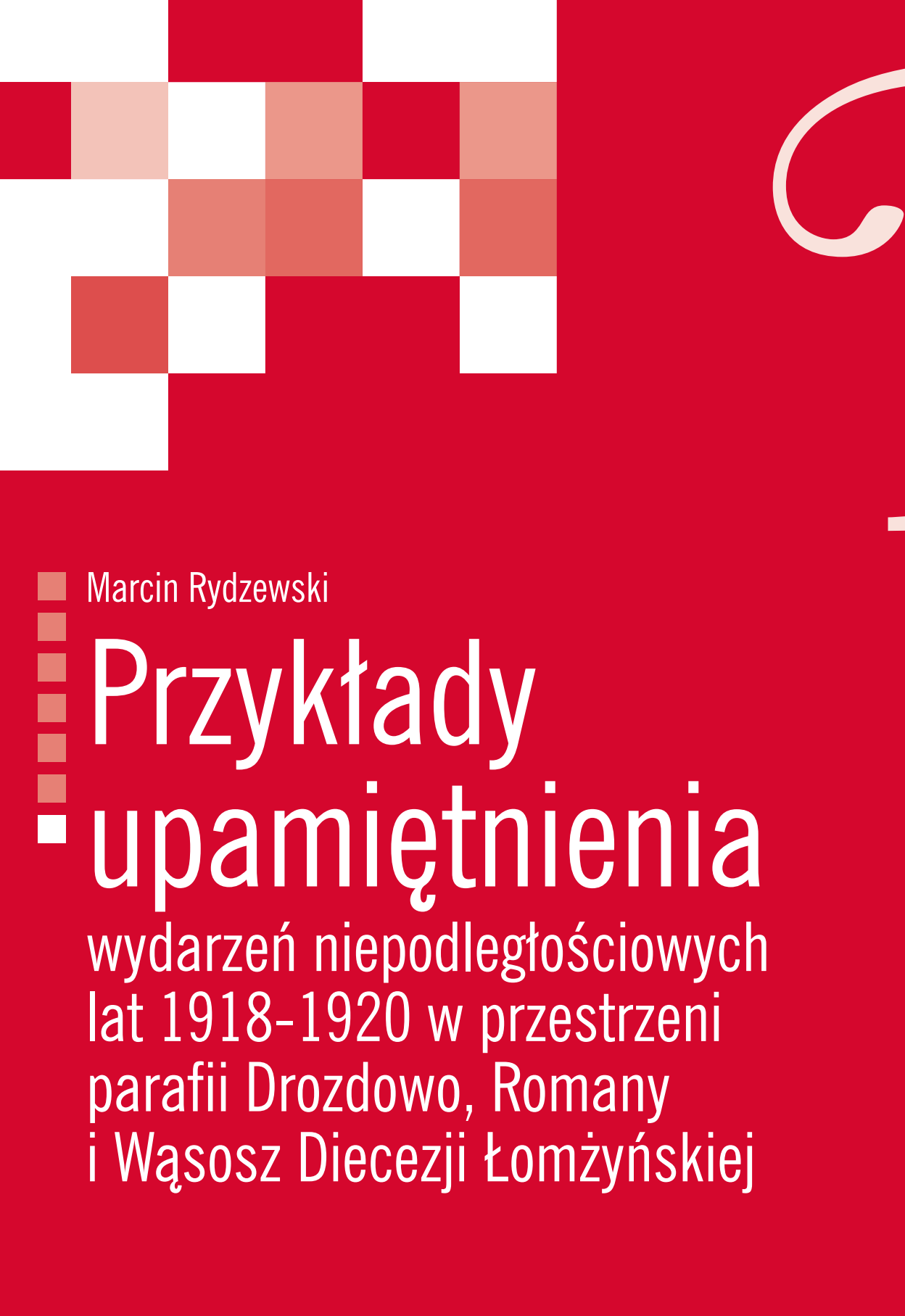
Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

Szpociński A., *Kanon historyczny*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 182-183.

Źródła internetowe

Ławka Niepodległości, źródło: <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/awka-niepodleglosci>, dostęp 3.02.2019.

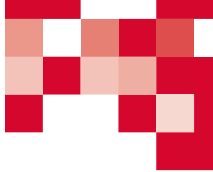
Łomża „Ojcowie Niepodległości” na Starym Rynku, źródło: <https://lomza.naszemiasto.pl/tag/ojcowie-niepodleglosci-wystawa-lomza>, dostęp 24.03.2019.

Marcin Rydzewski

Przykłady upamiętnienia

wydarzeń niepodległościowych
lat 1918-1920 w przestrzeni
parafii Drozdowo, Romany
i Wąsosz Diecezji Łomżyńskiej

P

rzeprowadzone w 2018 roku poszukiwania terenowe oraz kwerendy dostępnych opracowań i archiwaliów miały na celu ukazanie zachowanych dokumentów, ale też miejsc pamięci i zachowanych w krajobrazie nośników pamięci związanych z walką o tworzenie i utrwalanie bytu odrodzonej w 1918 r. Polski. Wybór trzech niesąsiadujących ze sobą parafii oraz położonych poza nimi miejscowości Stawiski i Przytuły z obszaru Diecezji Łomżyńskiej, miał na celu ukazanie różnorodności form upamiętnień utrwalających pamięć o wydarzeniach niepodległościowych. Prace przygotowawcze polegały na zapoznaniu się z zasobami archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, Delegatura w Łomży. Dokonano przeglądu dostępnych publikacji i rękopisów dotyczących działań Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) oraz z okresu wojny polsko-bolszewickiej w regionie łomżyńskim¹, a także wydarzeń patriotycznych w odrodzonym kraju w pierwszej dekadzie II RP. Do ujętych prac należały wspomnienia świadków oraz późniejsze kompilacje badawcze historyków. W kolejnym etapie prac, kwerendą objęto zasoby Archiwum Państwowego w Białymstoku, Oddział w Łomży. Były to księgi zgonów parafii Drozdowo, Przytuły, Romany i Wąsosz, a także akta Sądu Okręgowego w Łomży, uzupełnione o akta parafii Drozdowo z zasobów Archiwum Diecezjalnego w Łomży. Dalsze prace polegały na odszukaniu dokumentacji ilustrującej nieistniejące obiekty oraz wykonaniu fotografii zachowanych zabytków. Tam, gdzie fiaskiem zakończyły się poszukiwania źródeł pisanych, za źródło przyjęto przekazy ustne. Sytuacja ta dotyczy w szczególności żołnierskiego pochówku z cmentarza w Przytułach

¹ Narrację historyczną pracy w kwestiach dotyczących POW zbudowano na podstawie: C. Rybicki, *Pakiet edukacyjny ŁTN* (maszynopis), Łomża 2018. Natomiast obraz regionalny wojny polsko-bolszewickiej przedstawiono na podstawie: R. Borawski, *Wąsosz. Zarys dziejów na tle historii regionu*, Wąsosz 2005; H. Cieśluk, *Wspomnienia [w:] Tradycja i współczesność ruchu lewicowego w regionie łomżyńskim*, red. H. Białobrzeski, Łomża 1979; W. Guzewicz, *Duchowieństwo diecezji łomżyńskiej w II Rzeczypospolitej*, Lublin 2003; J. Kisielnicka ze Skórzewskich „Esteja”, *Pamiętniki (1903-1934)*, Warszawa 2000; A. Pieńkowski, *Na wojnie z Ukraińcami 1919 roku i bolszewikami 1920 roku* (maszynopis), Drozdowo 1977; J. D. Rojewski, *Mój rok dwudziesty*, „Ziemia Łomżyńska” 2001, r. 6, s. 314-318; M. Rydzewski, *Rodzina Lutostawskich w Drozdowie na tle przemian społeczno-gospodarczych podłomżyńskiej wsi po 1918 roku*, [w:] Witold Lutostawski – portret rodzinny, red. G. Michalski, M. Shirmer, Drozdowo 2013, s. 49-74; I. Wolikowska z Lutostawskich, *Bolszewicy w polskim dworze*, Łomża 1990.

Na podstawie mapy z: W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska. Studium historyczne parafii*, Łomża 1990

Czas przejmowania władzy z rąk niemieckich w listopadzie 1918 r., czujący się zwycięzcami mieszkańcy upamiętnili nasadzeniami drzew symbolizujących ich wysiłek w drodze do niepodległej Polski oraz jedność postaw. Na rynku w Wąsoszu, przy masowym udziale ludności, odbył się wiec niepodległości, podczas którego posadzono na środku placu Dąb Wolności². Pod nim zakopano butelkę z listą uczestników wiecu³. Drzewo to jest wciąż wymownym dowodem przeżywania tamtych wydarzeń (ryc. 2).. Po dziś dzień zachowały się także trzy Dęby Pamięci, które Czesław Gazowski posadził 11 listopada 1918 r. w Żebrach (gm. Wąsosz) (później w pobliżu zbudowano remizę strażacką) (ryc. 3). Na jednym z drzew, po 90 latach umieszczono pamiątkową tabliczkę z tekstem: *Dęby Wolności posadzone przez mieszkańców wsi Żebry dla upamiętnienia odzyskania niepodległości w 1918 roku – Żebry*

³ R. Borawski, op. cit., s. 52.

11-ego listopada 2008 r.⁴ Podjęta w 1918 r. akcja sadzenia drzew pamięci nie wymagała znacznych nakładów finansowych, a materiał nasadzeniowy występował lokalnie. Również w prasie odnotowano przykłady działań mających na celu takie upamiętnianie. W 1925 r. na łamach „Życia i Pracy” opisano jedną z akcji mających zachęcić dzieci do objęcia szczególnej opieką tych miejsc. Dzieci pod przewodnictwem duszpasterza dokonały nasadzeń poświęconych sadzonek topoli w miejscu kaźni patriotów polskich z czasów Powstania Styczniowego, położonym przy Szosie Zambrowskiej w Łomży⁵. W 1928 r. szczególnie uroczyste wydarzenia miały miejsce w Drozdowie. W roli gospodarza wystąpili Jerzy Lutosławski (właściciel browaru) i były legionista Aleksander Pieńkowski z Żelech. Po uroczystej mszy świętej w kościele, przewodniczący poprowadzili manifestację do krzyża we wsi Niewodowskie. W miejscu tym wygłosili przemowy i posadzili drzewo wolności⁶, symbol dziesiątej rocznicy odzyskania niepodległości, jeszcze do niedawna widoczny w postaci wyniosłych, smukłych topoli posadzonych w narożach ogrodzenia kwatery pasyjnej. Pierwsza, jak i później dodane sadzonki wzrastały dobrze, tylko w jednym narożu drzewo nie chciało się przyjąć, mimo kolejnych nasadzeń⁷.

Ryc. 2. Wąsosz, Dąb Wolności na Placu Rzędziana
Fot. Maciej Karczewski, 2019 r.

⁴ A. Ostrowski, *Cmentarz parafialny w Wąsoszu*, <http://e-grajewo.pl/wiadomosc,33186.html>, dostęp 04.04.2019.

⁵ M. Rydzewski, *Powstanie styczniowe w łomżyńskim czasopiśmiennictwie okresu międzywojennego*, [w:] *Powstanie styczniowe na Mazowszu północno-wschodnim i Podlasiu w dokumentach archiwalnych*, red. D. K. Rembiszewska, J. Łupiński, seria *Archiwalia a badania archiwalne*, t. 4, Łomża 2015, s. 47.

⁶ M. Rydzewski, *Rodzina Lutosławskich w Drozdowie...*, s. 68.

⁷ Wywiad autora z Andrzejem Ostrowskim, sołtysem Niewodowa, maj 2019 r.

Ryc. 3. Żebry, gm. Wąsosz. Dęby Wolności
Fot. Maciej Karczewski, 2019 r.

Groby

Szukając informacji dotyczących grobów żołnierskich oraz cywilnych ofiar walk, a także upamiętniających straty ludzkie grobów symbolicznych, przeanalizowano treść aktów parafialnych. Kościelne źródło jest dopełnieniem treści z nośników i miejsc pamięci. Prowadzone według określonego z góry porządku nie zawierają treści innych niż dane osobowe i rodowe oraz ewidencję cywilną. Zmiany odnotowano jedynie w przypadku powoływania się na dokumenty urzędowe. W aktach zgonów z lat 1918-1921 natrafiamy m.in. na decyzje Sądu Okręgowego w Łomży, który na podstawie zeznań świadków dokonywał zaocznego uznania zgonu zmarłych. W parafii Drozdowo odnotowano akta wygnańców zmarłych w głębi Rosji⁸. Zgodnie z procedurą regulowano również sprawy miejscowe z czasów wojny światowej⁹. Także w Parafiach Romany¹⁰ i Wąsosz¹¹ porządkowano zdarzenia miejscowe. Pozostałością po ewidencji gminnego rewkomu w Wąsoszu są wpisy do księgi zgonów dokonane między 16 a 25 sierpnia 1920 r. przez prezesa, nadającego kolejne numery poczynawszy od 126 do 135¹². Gdy proboszcz odzyskał księgi wykreślił te wpisy, a kolejnym nadał numerację rozpoczynającą się od nr 126, a więc kolejnego względem wykonywanej przez niego wcześniej notyfikacji¹³. Wpisów rewkomowych nie uwzględniono w sumariuszu, nie zostały także odtworzone. Mają swoją specyfikę, ponieważ prezes rewkomu nie zawsze w pełni dążył do zachowania formuły kościelnej zapisów. Jako świadkowie zgonów pojawiają się m.in. kobiety, a treść niektórych aktów traci neutralność emocjonalną z uwagi na zawartą w nich ocenę dróg życiowych odnotowanych. Jedynie dokumenty dostarczone ze źródeł wojskowych zyskały szerszy opis związany z ewidencją wojskową. W zaskądzie oparty o nie wypis obejmował całość odręcznej treści. Pierwsze transkrypcje w księgach umarłych pojawiają się po zakończeniu wojny w 1921 r. W księgach umarłych parafii Romany są to akty: nr 38 i 50. Pierwszy dotyczy Stanisława Kurkowskiego, żołnierza 5 PPL Baon II, zmarłego 30 grudnia 1919 r. na obustronne zapalenie płuc nieżytowe, który został pochowany na cmentarzu wojskowym na Antokolu w Wilnie (karta pośmiertna 18 Kmp. Sanitarnej, urodzony w Ramotach, pozostawił żonę). Akt nr 50 dotyczy Apolinarego Malinowskiego, lat dwadzieścia cztery, zmarłego z ran 15 czerwca

⁸ PJAD, Księga zmarłych z 1919 r., akty nr 42, 43 za rok 1918; z 1921 r. – nr 43 za rok 1916.

⁹ PJAD, Księga zmarłych z 1920 r.: akt nr 64 za rok 1917.

¹⁰ APŁ, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Romanach, zespół nr 576, sygn. 9. Księga zmarłych za 1919 r.: akt. nr 65 za 1915, akt nr 84 za 1918 r. Księga zmarłych za 1920 r.: akt nr 4 za 1914. Księga zmarłych za 1921 r. akt nr 31 za 1906 r.

¹¹ APŁ, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wąsoszu, sygn. 20. Księga zmarłych za 1920 r.: akt nr 60 za 1919 r. Księga zmarłych za 1921 r.: akt nr 72 za 1911 r. i akty nr 81-82 za sierpień 1920 r.

¹² Ibidem, Księga zmarłych z 1920 r., przekreślone akty nr 126-135.

¹³ Ibidem, Księga zmarłych z 1920 r., kolejne względem przekreślonych aktów nr 126-135.

1920 r. w Równem na Wołyniu, szeregowca kompani weterynaryjnej nr 2. Został on pochowany na cmentarzu parafialny w Równem. Był urodzony w Ramotach, pozostawił żonę. Kartę śmierci i pogrzebu zaewidencjonowano w Księdze Metrykalnej Rozmaitych Oddziałów Wojsk Polskich Dowództwa Okręgu Generalnego Pomorze Dział Duszpasterstwa. Akt kościelny wystawiono na podstawie dokumentu skierowanego do Powiatowej Komendy Uzupełnień¹⁴. W parafii Wąsosz odnotowano jeden przypadek. Był to akt zgonu nr 45. Dotyczył Michała Sokołowskiego ze wsi Żebry, poborowego rocznika 1896. Według zapisu: 2 maja 1920 r. zabity i pochowany na polu walki. Pozostawił żonę. Akt ten został sporządzony przez proboszcza na podstawie zawiadomienia Starostwa Szczuczynskiego z 21 lutego 1921 r.¹⁵ Zapis jest węższej treści, prawdopodobnie z uwagi na wtórne źródło względem wojskowego – zawiadomienie z urzędu starostwa. Wojskowych ofiar wojny było znacznie więcej w parafiach liczących po kilkanaście wsi, do których zalicza się także drozdowską, romańską i wąsoską¹⁶. Pierwsze potwierdzone zgony żołnierzy z tych parafii dotyczą tych, którzy mieli rodziny i pozostawili owdowiałe żony. Sprawy rodzinne wpłynęły na formalne udokumentowanie przez miejscowe urzędy sytuacji prawnych rodzin pozostałych po zmarłych.

Na terenie poszczególnych parafii mamy do czynienia także ze zgonami nie ujętymi w ewidencji miejscowego USC. Do tego rodzaju osób zamordowanych przez czerwonoarmistów należą: pochówek rodziny Kozłowskich na cmentarzu w Wąsoszu, grób ks. Stanisława Pędzicha zamordowanego w Stawianem czy grób polskiego żołnierza pochowanego w Przytułach.

Grób nieznanego z imienia i nazwiska żołnierza pochowanego na cmentarzu parafialnym w Przytułach jest usytuowany przy południowo-zachodnim załomie muru cmentarnego (ryc. 4). Fakt przemieszczania się oddziałów bolszewickich w sierpniu 1920 r. nieopodal miejscowości kościelnej potwierdzają relacje świadków¹⁷. Bolszewików zapamiętano w okolicy, ponieważ ich oddziały szły na skróty przez pola. Formacje kawalerii i tabory niszczyły zasiewy. Część wojsk z konieczności przemieszczała się nocami, w pośpiechu, przmuszona atakami pościgowych oddziałów polskich¹⁸. Zwiążyły

¹⁴ APŁ, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Romanach, op. cit.

¹⁵ APŁ, Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wąsoszu, op. cit.

¹⁶ W swoich wspomnieniach Aleksander Pieńkowski z Drozdowa wymienia kilkadziesiąt poborowych z okolic Łomży i Stawisk, z którymi w maju 1919 r. wyruszył na wojnę: *Rząd Polski (...) uchwalił pobór do wojska kilku roczników 1898 i 1899, ale i tego było za mało i został powołany rocznik 1897 i 1898 (...). Z całych dwóch powiatów łomżyńskiego i sokólskiego [w maju 1919 r.] było nas razem około 2000 poborowych. Powieźli nas wszystkich pociągami przez Warszawę, Częstochowę, Kraków, Lwów, aż do Jaworowa, małego miasta za Lwowem (...).* A. Pieńkowski, op. cit., s. 1.

¹⁷ Relacja Stefani Karwowskiej ze wsi Mieczki ur. w 1887 r. przekazana Stanisławowi Mieczkowskiemu w 1960 r.

¹⁸ Opis pochówku na podstawie informacji przekazanych autorowi w marcu 2019 r. przez Grażynę Kręciewską, dyrektor Szkoły Podstawowej w Przytułach.

Ryc. 4. Przytuły, cmentarz parafialny. Nagrobek nieznanego żołnierza, uczestnika walk w 1920 r.

Fot. Marcin Rydzewski, 2018 r.

Ryc. 5. Stawiane, gm. Grabowo. Symboliczny grób ks. Stanisława Pędzicha

Fot. Marcin Rydzewski, 2019 r.

napis z tabliczki nagrobnej informuje: *Tu spoczywa nieznaną żołnierz poległy w 1920 r.* Według przekazów ustnych został on odnaleziony rano na polu uprawnym. Na sobie miał jedynie spodnie wojskowe. Za bezpośrednią przyczynę śmierci uznano postrzał tułowia. Na podstawie tak skąpych informacji nasuwa się jedynie przypuszczenie, że była to jedna z ofiar mordów i grabieży jakich dopuszczali się bolszewicy¹⁹. O pochówek, a następnie grób zadbała rodzina gospodarza, właściciela pola, na którym odnaleziono ciało żołnierza. Obecnie grobem opiekuje się Szkoła Podstawowa w Przytułach. Grób żołnierski – mogiła ziemna i krzyż, w latach dwudziestych XX w. został obudowany płytami z lastryko²⁰. Usytuowanie grobu wskazuje, że początkowo miał on mieć charakter tymczasowego pochówku: przy murze, nieopodal wejścia na cmentarz, w części, gdzie rozpoczęto grzebanie kolejnych zmarłych około trzydziestu lat później²¹. Domniemywać należy zatem, iż pochówek

¹⁹ Do częstych praktyk wojsk bolszewickich należało pozbawianie ubioru polskich jeńców oraz zabitych. Odzież była wartościową zdobyczą dla czerwonoarmistów posiadających wyłącznie zniszczone mundury. Najbardziej znaną ilustracją dokumentującą skalę tego procederu jest zdjęcie zamordowanych i odartych z części odzieży Polaków którzy dostali się do bolszewickiej niewoli w potyczce pod Lemanem w sierpniu 1920 r. Przykłady odpowiadające powyższemu opisowi zawarł m.in. Janusz Szczepański w pracy: *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995.

²⁰ Informacje udzielone autorowi w marcu 2019 r. przez Grażynę Kręciewską, dyrektorkę Szkoły Podstawowej w Przytułach.

²¹ Podobne sugestie nasuwa brak odnotowania anonimowego zgonu w parafialnej Księdze zmarłych z lat 1920-1921.

ten był traktowany jako tymczasowy. Jednak mogiła żołnierska nie została przeniesiona²².

Drugim przykładem miejsca pamięci z sierpnia 1920 r. jest grób ks. Stanisława Pędzicha (1857-1920), rektora kościoła pobernardyńskiego w Ostrołęce. Aresztowany w Ostrołęce przez bolszewików zginął zamordowany przez konwojentów w czasie ewakuacji, zakłuty bagnetami w stawiańskim lesie i tam pogrzebany. Ciało zamordowanego ekshumowano i przeniesiono do podziemi ostrołęckiego klasztoru w 1921 r. Miejsce mordu, z wyznaczoną drewnianym płotkiem i krzyżem kwaterą, przez długie lata pozostało anonimowe. Dopiero we wrześniu 2015 r. nakładem miejscowych władz gminnych i społeczności upamiętniono je ustawioną na kamiennym postumencie płytą memoratywną z inskrypcją: *Ofiara życia nie była daremna, bo nie wszystkich umarłem. Wspólnota wiernych parafii Wąsosz 10 IX 1915 r.* (ryc. 5).²³

Pomniki wolności

Po zakończeniu działań wojennych, w różnym czasie dochodziło do upamiętnienia wydarzeń niepodległościowych lat 1918-1920. W wymiarze lokalnym, w Stawiskach, czyn niepodległościowy, ten z 1863 r. jak i z 1918 r., postanowiono uczcić pomnikiem, który stanął na rynku miasteczka²⁴. Był to kilkumetrowej wysokości, czworograniasty obelisk, na którym znajdowała się spiżowa figura orła podrywającego się do lotu ze szczątkami łańcuchów w szponach (ryc. 6)²⁵. Kamień węgielny pod budowę złożono i poświęcono 24 kwietnia 1924 r. Pomnik dedykowano: *Niepodległości Ojczyzny i oswobodzenia się od ciemieżców i tyranów, w dowód wierności ku wiecznej pamięci*. Został wzniesiony przez wszystkie: (...) stany dla Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej. Oświadczenie podpisa- li członkowie komitetu budowy pomnika: Kurkowski Stanisław – burmistrz, Helena Laskowska – nauczycielka, Stanisław Beton – rzemieślnik, Stanisław

²² Szersze omówienie żołnierskiego grobu z Prztytuł wynika m.in. z faktu, iż nie został on przedstawiony dotychczas w monograficznych opracowaniach tematu. Nie występuje np. w pracy: A. Kowalski, *Miejsca pamięci związane z Bitwą Warszawską 1920 r.*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 2/2, s. 119-186. W pracy tej przedstawiono znane mogiły żołnierskie oraz formy ich upamiętnienia m.in. w Nowogrodzie opodal Łomży oraz Szczuczynie. Pierwszy z przykładów to cmentarz kilkudziesięciu żołnierzy położony w centrum miasta. Drugi przykład pod względem lokalizacji cmentarnej i anonimowości pochówku nawiązuje do żołnierskiego grobu w Prztytułach.

²³ S. Orłowski, *Umierał długo i ciężko*, http://e-grajewo.pl/wiadomosc,Umierał_długo_i_ciezko____,26249.html, dostęp 04.04.2019.

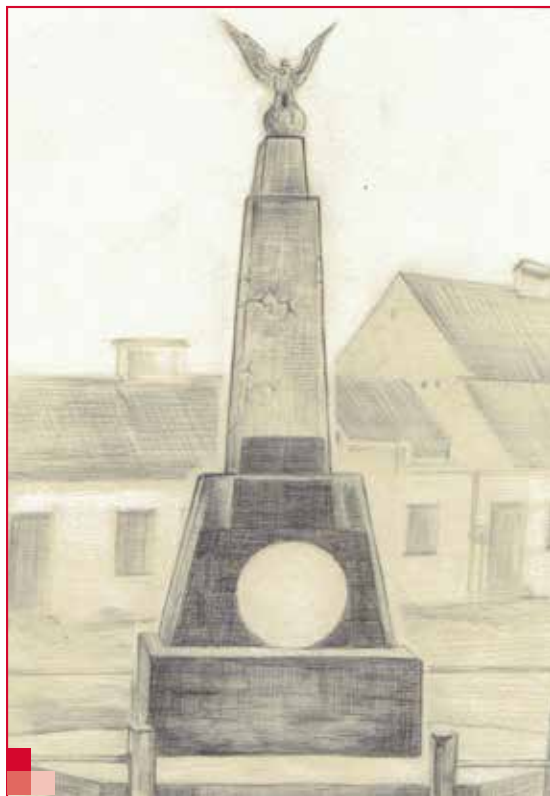
²⁴ Od redakcji: na temat pomnika w Stawiskach, który przetrwał czasy II wojny światowej por. M. Karczewska, M. Karczewski, Miejsca pamięci czynu niepodległościowego na północno-wschodnim Mazowszu, Białystok 2019, s. 88.

²⁵ J. D. Rojewski, *Moje dziecięce wspomnienia o Stawiskach z czasów pierwszej wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem szkoły*, Stawiski, b.d., rękopis w zbiorach Szkoły Podstawowej w Stawiskach, s. 68-69.

Steczkowski – porucznik, Władysław Wróblewski – ogrodnik, Aleksander Szymborski – robotnik²⁶.

Płyty memoratywne

Pamięć o wydarzeniach niepodległościowych odnajdujemy również na płytach memoratywnych, jakie zachowały się w związku z rodzinnymi fundacjami. Do najbardziej znanych należy epitafium rodziny Lutosławskich, umieszczone wewnątrz kościoła parafialnego w Drozdowie, wzniesionego z fundacji tejże rodziny. Pamięć dotyczy ofiar walki o wolność narodową, jakie rodzina poniosła w roku wskrzeszenia państwa polskiego. Dziesiąta rocznica śmierci braci Mariana i Józefa Lutosławskich była upamiętniona wyjątkowo. W trosce o trwałą pamięć o ofiarnej służbie ojczyźnie, wdowa po Marianie, reprezentując rodzinę, otrzymała pozwolenie od bpa łomżyńskiego Stanisława Kostki-Łukowskiego na wmurowanie w kościele parafialnym w Drozdowskie memoratywnej kamiennej płyty. Ufundowana wówczas tablica, wykonana z białego marmuru, jest trwałym śladem dążeń rodziny o zachowanie prawdy o braciach Lutosławskich. Stracili oni życie w wyniku mordu bolszewickiego dokonanego w Moskwie 5 września 1918 r. Pierwotna treść inskrypcji: *Mówię wam przyjaciółom moim, nie dajcie się ustraszyć tym, którzy was prześladują*, została doprecyzowana zgodnie z sugestią bpa, poprzez zmianę ostatniego zdania na: *którzy zabijają ciało* (Łuk XII, 4) (ryc. 7)²⁷.

Ryc. 6. Stawiski, nieistniejący Obelisk wolności

Rys. Mariusz Dobkowski na podstawie wspomnień Lucjana Rojewskiego

²⁶ Protokół z założenia i poświęcenia Pomnika Niepodległości Ojczyzny, 24 kwietnia 1924 r. zbiory Szkoły Podstawowej w Stawiskach. W 1941 roku hitlerowcy wysadzili pomnik, chcąc tym samym wymazać z pamięci naszego społeczeństwa dążność do wolności i niepodległości Ojczyzny. W miejscu tym w 1969 r. powstał nowy pomnik. Społeczeństwo miasta Stawiski wniosło go: (...) *tym wszystkim, którzy walczyli, tym którzy zginęli, w XXX rocznicę napaści hitlerowskiej na Polskę* (...) nadając mu nazwę „Pomnik Zwycięstwa”. Uroczyste odsłonięcie miało miejsce w 1969 r. Akt erekcyjny „Pomnika Zwycięstwa”, Stawiski 1969 r. Zbiory Szkoły Podstawowej w Stawiskach.

²⁷ ADŁ, Akta Parafii Drozdowo, strona niepaginowana.

Podobny przekaz zawierają epitafia grobowe rodziny Kozłowskich, zakłutych w Bęćkowie bolszewickimi bagnetami. Ciała zamordowanych krewni pochowali w rodzinnej krypcie na cmentarzu parafialnym w Wąsoszu, oddalonym od dworu o około 11 km (ryc. 8)²⁸. Inskrypcje zachowane na memoratywnych płytach kamiennych są niemy strażnikiem pamięci o lipcowej tragedii: *Wanda Martyna Andrea z Klimontowiczów Feliksowa Kozłowska [ur. 1844] zginęła śmiercią tragiczną podczas inwazji bolszewickiej przeszyta bagnetem najeźdźcy dnia 28 lipca 1920 r. przeżywszy lat 75 Cześć jej zacnej duszy. Jan Kozłowski [syn Wandy] obywatel ziemski ur. w 1880 r. wł. m. Bęćkowo zm. 28 lipca 1920 r. ofiara najazdu bolszewickiego, Pokój jego duszy, pamiątkę tę poświęca żona.*²⁹

Ryc. 7. Drozdowo, gm. Piątnica. Wnętrze kościoła parafialnego. Płyta memoratywna braci Józefa i Mariana Lutosławskich

Fot. Marcin Rydzewski, 2018 r.

Pisząc o upamiętnieniu wydarzeń niepodległościowych związanych z odrodzeniem państwa polskiego z perspektywy stu lat, nie sposób pominąć faktu, iż w okresie PRL-u temat ten miał odrębną wymowę, uległ wyciszeniu, którego kres nadszedł dopiero po 1989 r. Ów brak swobody w prezentowaniu omawianej tematyki w przestrzeni kulturowej jest niwelowany po dziś dzień. Wymownymi przykładami są nagrobki odnawiane przez rodziny, głównie w trwalszym materiale niż cement

– kamieniu. Pamięć rodzinna ma też szerszy kontekst historyczny. I tak,, związanego z Drozdowem Aleksandra Pieńkowskiego (1897-1994), rodzina upamiętniła wspomnieniem nagrobnym: *Żołnierz dwóch wojen światowych. Więzień obozów stalinowskich. Uczestnik walk pod Monte Cassino.*

Przystępując do kwerendy archiwalnej zakładano uzyskanie odpowiedzi na temat liczby ofiar cywilnych jak i wojskowych wśród parafian oraz osób spoza wspólnoty parafialnej pochowanych na cmentarzu danej parafii. Zawartość metrykaliów nie wyczerpała tego zagadnienia, gdyż poborowych, poległych lub zmarłych w czasie wojny, nie ewidencjonowano jednocześnie w aktach rodzinnej parafii. Nierozstrzygniętą pozostawała m.in. kwestia osób zaginionych. Specyfiką wpisów dotyczących zmarłych parafian pochowanych poza obszarem parafii, jest to, że wzmiankowane są osoby dorosłe. Jednocześnie, dzięki badaniom terenowym, odnaleziono na cmentarzach

²⁸ Od redakcji: obie ofiary mordu pochowane zostały w kaplicy grobowej rodziny Kozłowskich, a nie w kaplicy Bzurów, jak podaje R. Borawski, op. cit., s. 48, 52.

²⁹ Inskrypcje z tablic nagrobnych w wąsoskiej krypcie rodziny Kozłowskich właścicieli majątku Bęćkowo i Tarachy.

pochówki niezaewidencjonowane w dokumentach parafialnych. Należą do nich groby matki i syna z rodziny Kozłowskich, zamieszkałych i zmarłych poza granicami parafii wąsoskiej. Jednak z uwagi na istnienie na cmentarzu wąsoskim rodzinnej krypty, pochowano ich razem z krewnymi. Do pochówków nieewidencjonowanych należy także grób nieznanego żołnierza na cmentarzu w Przytułach.

Odrębną kategorią miejsc pamięci są groby symboliczne. Miejsce po ekshumowanej mogile ks. Stanisława Pędzicha, po kilkudziesięciu latach zostało upamiętnione granitową tablicą na kamiennym postumencie. Podobną funkcję pełni tablica memoratywna w drozdowskim kościele, poświęcona zamordowanym i pogrzebanym w Moskwie braciom Lutosławskim. Oba przykłady przypominają o ideach i symbolach odrodzonego narodu – wolności i niepodległości, w imię których ks. Pędzich i Lutosławscy, do aresztowania wypełniali powierzone zadania³⁰. Do przykładów upamiętnień czynu niepodległościowego należy zaliczyć również pomnik ze Stawisk, wzniesiony w 1924 r., w formie obelisku, na cześć walczących o wolność narodu i kraju. Pojawia się tu także kwestia wierności ideałom i wiecznej pamięci, do czego z kolei bezpośrednio nawiązują pierwsze z upamiętnień w oswobodzonym kraju – drzewa wolności, zachowane w Wąsoszu i Żebrach. Młodsze o dziesięć lat topole z Niewodowa, posadzone w 1928 r. przy wiejskim krzyżu, są już przykładem łączącym kwestie rocznicy niepodległościowej wpisanej w miejsce starszej tradycji związanej z obrzędowością religijną.

Podsumowując zestawienie kościelnych źródeł aktowych oraz miejsc i nośników pamięci, należy podkreślić ich komplementarność określona neutralną formułą metrykaliów kościelnych w zestawieniu z treściami

Ryc. 8. Wąsosz, cmentarz parafialny. Krypta grobowa rodziny Kozłowskich

Fot. Małgorzata Karczewska, 2019 r.

³⁰ Tragicznie zmarli odczuli osobiście piekło bolszewickich rządów w czasie, gdy przebywali w Rosji podczas I wojny światowej. Opiekowali się wówczas polskimi wygnańcami, stanowczo sprzeciwiając się agitacji bolszewickiej. Bracia Lutosławscy działając w centralnej Rosji zajmowali się organizacją prac Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej oraz Centralnego Komitetu Obywatelskiego, a po rewolucji lutowej także Polskiego Zjednoczenia Międzypartyjnego. Potajemnie przygotowywali przerzuty ochotników do armii polskiej na zachodzie, co czynili aż do aresztowania. Ks. Pędzich był duszpasterzem. W czasie wygnaństwa posługiwał w polskiej parafii w Odessie, a po powrocie w kościele parafialnym w Ostrołęce. S. Orłowski, op. cit. Rydzewski M., *Aktywność społeczna i patriotyczna ziemian guberni łomżyńskiej w Rosji w latach 1915-1918*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej*, red. M. Rydzewski, Drozdowo 2017, s. 53-70.

napisów epitaficznych. Rodzinny charakter krypt grobowych i nagrobków ma swój niezależny wymiar związany z dbałością o zachowanie tożsamości i prawdy historycznej. W kontekście roku 1920 omawiane, wybrane księgi umarłych i inskrypcje nagrobne odnoszące się do życia parafii Drozdowo, Romany i Wąsosz mają jeszcze jeden wymiar, a mianowicie odzwierciedlają wrogość najeźdźców bolszewickich wobec księży i ziemian. Jest to obrazowanie skali prześladowań, które poniosły te grupy społeczne. Podany obraz faktograficzny ma szansę ulec rozszerzeniu w kolejnych latach. Umieszczanie na odnawianych nagrobkach informacji o udziale pochowanych w czynie niepodległościowym, staje się coraz częściej jednym z wyróżników dbałości o rodzinne groby. Dotyczy to również grobów symbolicznych.

Omówione miejsca i nośniki pamięci wykazują szereg podobieństw. Nośniki pamięci z 1918 r. to elementy natury – drzewa, dęby, a w następnych latach topole – występujące jako równorzędne symbole. W kilka lat po odzyskaniu niepodległości powstały pierwsze murowane nośniki pamięci, które łączy także wojna 1920 r. Są one efektem dłuższych przygotowań, w tym akcji składkowej i procesów budowlanych. Materiały, z których je wzniesiono były początkowo tworzywami uniwersalnymi, powszechnego zastosowania, jak cement, kamień i cegła. Jedynie fundacje rodzinne wyróżniały się elementami wykończeniowymi w postaci płyt granitowych lub marmurowych. Natomiast w przypadku obecnie prowadzonych prac renowacyjnych i rewitalizacyjnych zarysowuje się tendencja do stosowania materiałów budowlanych o najwyższej trwałości. Stąd niemal standardowe użycie granitów, niezależnie od źródła finansowania budowy.

Podsumowując topograficzne uwarunkowania lokacji wyróżnionych miejsc i nośników pamięci należy podkreślić charakterystyczny kontekst przestrzenny. Nasadzenia drzew miały miejsce na terenach publicznych: rynku miejskim oraz na działce remizy strażackiej i przy przydrożnym krzyżu we wsi. Tablice memoratywne poświęcone zmarłym, wmurowano w miejscach *sacrum*, na cmentarzu oraz w kościołach parafialnych w Drozdowie i Ostrołęce. W przypadku ostrołęckim, mamy do czynienia z upamiętnieniem rozszerzonym obecnego grobu, ponieważ jego nośnik pamięci znajduje się również z pobliżu miejsca zdarzeniowego pierwotnego pochówku we wsi Stawiane. Zdecydowana większość z wymienionych miejsc i nośników pamięci znajduje się w granicach administracyjnych miejscowości, na terenie których miały miejsce upamiętniane wydarzenia historyczne. Jedynie Kościół w Drozdowie i cmentarz wąsoski zawierają upamiętnienia, o lokalizacji których zadecydowały jedynie wielopokoleniowe więzi rodzinne. Także grób nieznanego żołnierza z Przytuł wpisuje się w przytoczone powyżej charakterystyczne uwarunkowania przestrzenne. W przeciwieństwie do pozostałych nie został on jednak dotychczas objęty opieką państwową. O grób dba grono uczniowskie miejscowej szkoły podstawowej.

Miniony czas od wydarzeń z lat 1918-1920 przyniósł ogrom wyjątkowych zdarzeń w dziejach Polski. Zrzucenie jarzma zaborczego, walka o przetrwanie

młodego państwa, okres dwudziestolecia międzywojennego, destrukcja czasów II wojny światowej, porządek czystek stalinowskich, wywarły niepowtarzalny w Europie wpływ na to, jak w tamtych czasach można było postrzegać nasz czyn niepodległościowy. Jedynie źródła związane z duchowością człowieka były w stanie zachować w niezmienny sposób utrwaloną przed laty tożsamość miejsc pamięci wpisanych w niepodległościowe zmagania. Kult miejsc sprawia, że pamięć ludzka jest trwalsza niż historia zachowana nawet w spiżu. Wielowymiarowość upamiętnień pozwala na zakodowanie w ich strukturze osobistej i zbiorowej pamięci oraz refleksji nad tym, co najbliższe sercu i godne przetrwania pomimo zmieniającej się granicy akceptacji politycznej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Diecezjalne w Łomży (ADŁ):

Akta Parafii Drozdowo, bez sygnatury.

Archiwum Państwowe w Białymstoku Oddział w Łomży (APŁ):

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Romanach z lat 1919-1921, sygn. 9.

Akta Stanu Cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wąsoszu z lat 1918-1921, sygn. 20.

Parafia pw. Św. Jakuba Apostoła w Drozdowie (PJAD):

Księgi zmarłych z lat 1918-1921.

Szkoła Podstawowa w Stawiskach:

Protokół z założenia i poświęcenia Pomnika Niepodległości Ojczyzny, 24 kwietnia 1924 r.

Akt erekcyjny „Pomnika Zwycięstwa”, Stawiski 1969.

Opracowania niepublikowane

Pieńkowski A., *Na wojnie z Ukraińcami 1919 roku i bolszewikami 1920 roku*, maszynopis, Drozdowo 1977.

Rojewski J. D., *Moje dziecięce wspomnienia o Stawiskach z czasów pierwszej wojny światowej ze szczególnym*

uwzględnieniem szkoły, rękopis w zbiorach Szkoły Podstawowej w Stawiskach.

Rybicki C., *Pakiet edukacyjny ETN* (maszynopis), Łomża 2018.

Literatura

Borawski R., *Wąsosz. Zarys dziejów na tle historii regionu*, Wąsosz 2005.

Cieśluk H., *Wspomnienia [w:] Tradycja i współczesność ruchu lewicowego w regionie łomżyńskim*, red. H. Białobrzeski, Łomża 1979, 125-157.

Guzewicz W., *Duchowieństwo diecezji łomżyńskiej w II Rzeczypospolitej*, Lublin 2003.

Jemielity W., *Diecezja Łomżyńska. Studium historyczne parafii*, Łomża 1990.

Kisielnicka J. ze Skórzewskich „Esteja”, *Pamiętniki (1903-1934)*, Warszawa 2000.

Kowalski A., *Miejsca pamięci związane z Bitwą Warszawą 1920 r.*, „Niepodległość i Pamięć” 1995, nr 2/2, s. 119-186.

Rojewski J.D., *Mój rok dwudziesty*, „Ziemia Łomżyńska” 2001, t. 6, s. 299-322.

Rydzewski M., *Rodzina Lutostawskich w Drozdowie na tle przemian społeczno-gospodarczych podłomżyńskiej wsi po 1918 roku*,

[w:] Witold Lutostawski – *portret rodzinny*, red. G. Michalski, M. Shirmer, Drozdowo 2013, s. 49-74.

Rydzewski M., *Powstanie styczniowe w łomżyńskim czasopiśmiennictwie okresu międzywojennego*, [w:] *Powstanie styczniowe na Mazowszu północno-wschodnim i Podlasiu w dokumentach archiwalnych*, red. D. K. Rembiszewska, J. Łupiński, seria Archiwalia a badania archiwalne, t. 4, Łomża 2015, s. 41-52.

Rydzewski M., *Aktywność społeczna i patriotyczna ziemian guberni łomżyńskiej w Rosji w latach 1915-1918*, [w:] *Czyn niepodległościowy ziemian łomżyńskich podczas I wojny światowej*, red. M. Rydzewski, Drozdowo 2017, s. 13-44.

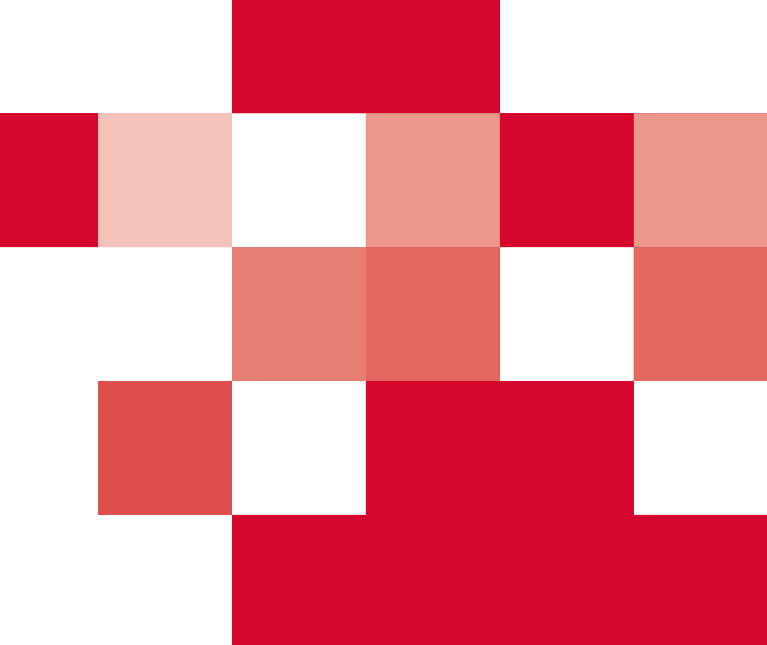
Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa-Pułtusk 1995.

Wolikowska I. z Lutostawskich, *Bolszewicy w polskim dworze*, Łomża 1990.

Źródła Internetowe

Orłowski S., *Umierał długo i ciężko*, http://egrajewo.pl/wiadomosc,Umieral_dluugo_i_ciezko___,26249.html, dostęp 04.04.2019.

Ostrowski A., *Cmentarz parafialny w Wąsoszu*, <http://e-grajewo.pl/wiadomosc,33186.html>, dostęp 04.04.2019.

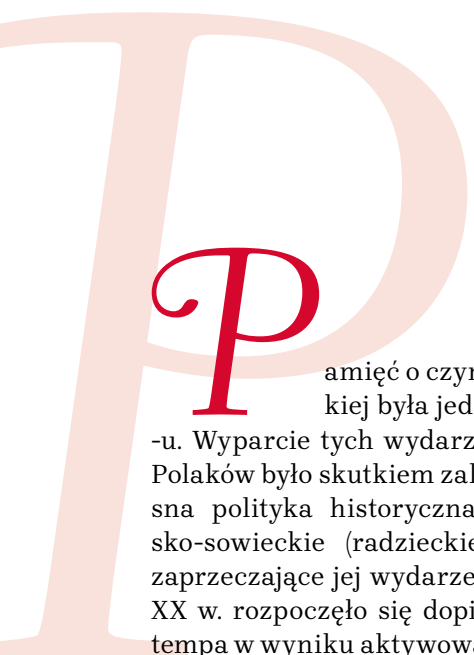
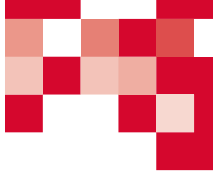

Maciej Karczewski

Aktywowanie

i przywracanie pamięci
o czynie niepodległościowym
i epizodach wojny polsko-
-bolszewickiej na północno-
-wschodnim Mazowszu

P

amięć o czynie niepodległościowym i wojnie polsko-bolszewickiej była jedną z białych plam w dyskursie historycznym PRL-u. Wyparcie tych wydarzeń po II wojnie światowej z pamięci historycznej Polaków było skutkiem zależności, w tym ideologicznej PRL od ZSRR. Ówczesna polityka historyczna konsekwentnie afirmowała dobre relacje polsko-sowieckie (radzieckie), eliminując z narracji historycznej wszelkie zaprzeczające jej wydarzenia¹. Wypełnianie treścią tej luki w historii Polski XX w. rozpoczęło się dopiero po przełomie 1989 r., a nabrało szczególnego tempa w wyniku aktywowania pamięci w stulecie wydarzeń z lat 1918-1920.

Otwarte wywiady i badania ankietowe przeprowadzone w ramach projektu *Pamięć o Niepodległej...*, wykazały niemal zupełne zerwanie ciągłości tej pamięci w skali regionalnej. Stwierdzenie tego stanu rzeczy spowodowało konieczność znalezienia odpowiedzi na pytania dotyczące przyczyny lub przyczyn tej sytuacji oraz możliwości i sposobów przywrócenia pamięci. Zadanie to należy uznać za szczególnie istotne, gdyż pamięć zbiorowa, jej treść i sposób przekazywania kształtują tożsamość i świadczą wprost o jakości grupy społecznej w której pamięć ta funkcjonuje².

Zatarcie w przekazach rodzinnych (pamięci komunikacyjnej) informacji nie tylko o czynie niepodległościowym i epizodach wojny polsko-bolszewickiej, ale szerzej niemal o całym okresie drugiej i trzeciej dekady XX w., odzwierciedla prawidłowości funkcjonowania polskich rodzin i przekazu międzypokoleniowego w okresie po transformacji ustrojowej. Pamięć zbiorowa ograniczona jest tu przede wszystkim do osobistych, nieciągłych wspomnień ostatnich 70-80 lat, jednak nierzadko z uwzględnieniem szerszego kontekstu historycznego. Ich dolną granicę wyznaczają najczęściej wydarzenia z czasów II wojny światowej³. Zjawisko to koresponduje z prawidłowością przesuwania się ram czasowych zainteresowań historii najnowszej oraz granicy pomiędzy przeszłością najnowszą i dawną w ujęciu socjologicznym. Wyznacza ją pamięć najstarszego, żyjącego pokolenia. Jeszcze na przełomie XX i XXI w. sięgała ona czasów I wojny

¹ V. Julkowska, *Białe plamy*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 59.

² B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 46-54; M. Król, *Wstęp do drugiego wydania*, [w:] M. Halbwahs, *Společné ramy paměti*, Warszawa 2008, s. IX; idem, *Wstęp do wydania polskiego*, [w:] M. Halbwahs, *Společné ramy paměti*, Warszawa 2008, s. XXVII-XXVIII.

³ P. T. Kwiatkowski, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008, s. 186-194.

światowej⁴. Obecnie ogranicza ją horyzont lat trzydziestych XX w. Jest to prawidłowość związana z funkcjonowaniem pamięci komunikacyjnej – przekazem międzypokoleniowym, obejmującym ostatnie 80-100 lat, czyli pamięć trzech lub czterech pokoleń⁵. Zerwanie ciągłości pamięci, wręcz *rozpad pamięci*, jest zjawiskiem nasilającym się w Europie zachodniej co najmniej od ostatniej dekady XX w. Wynika ono z *przyspieszenia historii* i coraz szybszego *ześlizgiwania się* minionych wydarzeń w przeszłość, z ich przemieszczenia z żywej pamięci w obręb historii. Próbą przeciwdziałania temu zjawisku jest tworzenie wszelkiego rodzaju archiwów, kolekcji muzealnych i przywracania pamięci z wykorzystaniem wiedzy historycznej⁶. Służy temu również program „Niepodległa”, realizowany od 2018 r. przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jego drugi priorytet umożliwia uzyskanie dotacji na działania regionalne i lokalne m.in. w ramach programów dotacyjnych „Niepodległa” i „Koalicje dla Niepodległej”. W ciągu pierwszych sześciu miesięcy dofinansowanie uzyskało 218 projektów na łączną kwotę 13 mln. zł. Niestety, województwo podlaskie należało wówczas do grupy województw z których spłynęła najmniejsza liczba wniosków o dofinansowanie, i w których samorządowe instytucje kultury oraz organizacje trzeciego sektora (fundacje i stowarzyszenia) uzyskały najmniej dofinansowań⁷.

Działania na rzecz aktywowania i przywrócenie pamięci o czynie niepodległościowymi i epizodach wojny polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu są możliwe co najmniej na czterech płaszczyznach. Przede wszystkim za niezbędny warunek należy uznać przywrócenie edukacji regionalnej na wszystkich szczeblach oświaty, nie tylko jako części programów nauczania historii. Skutkiem braku tej edukacji jest nie tylko homogenizacja wiedzy (pamięci) historycznej młodzieży, lecz również nazbyt często deklarowany przez nią brak zainteresowania historią Polski, oraz całkowita lub niemal całkowita niewiedza o przeszłości własnego regionu. Ważna rola przypada tu historiografii, szczególnie historiografii regionalnej. Dlatego kolejnym warunkiem jest rozwój badań nad przeszłością regionu i udostępnianie oraz popularyzacja ich wyników w publikacjach naukowych, popularnonaukowych i, przede wszystkim, w mediach społecznościowych, wskazywanych przez młodzież jako jedno z trzech głównych źródeł informacji o przeszłości⁸.

⁴ A. Szpociński, *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu. Współczesne Społeczeństwo Polskie wobec Przeszłości*, t. 1, Warszawa 2006, s. 12.

⁵ M. Saryusz-Wolska, *Pamięć komunikacyjna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 335.

⁶ P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, przeł. M. Mościcki, „Tytuł roboczy / workig title: archiwum(ve)” 2009, nr 2, s. 4, 6-8, 12.

⁷ J. Kowalski, *Obchody 100. rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 19, 21-22.

⁸ O niezwykle istotnej roli mediów społecznościowych i kultury popularnej w kształtowaniu pamięci zbiorowej, czy wręcz kanonu pamięci historycznej młodego pokolenia – porównaj: K. Malicki, *Kanony historyczne polskiej młodzieży. Zmiana czy kontynuacja*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 65, 70-71, 73-75, przyp. 5.

Konieczne jest też zgromadzenie, zachowanie i upowszechnianie dostępnych jeszcze relacji, przechowywanych w pamięci trzeciego i czwartego pokolenia, a pochodzących od ich przodków, bezpośrednich uczestników wydarzeń. Wreszcie materialne nośniki i miejsca pamięci – groby, cmentarze, pomniki muszą zostać objęte ochroną konserwatorską i opieką społeczną jako zabytki, zaś groby i cmentarze również ochroną na mocy ustaw: o grobach i cmentarzach wojennych oraz o Instytucie Pamięci Narodowej⁹. Powyższe działania powinny stać się na równi domeną profesjonalnych historyków i miłośników przeszłości, uczestniczących w badaniach historii lokalnej w ramach tzw. historii ratowniczej¹⁰.

Wykorzystanie nowych sposobów komunikacji i nowych mediów, właściwych młodemu pokoleniu, uważanych przez nie za naturalne źródła informacji i sposoby komunikacji, wymaga zmian, a nawet odejścia od dotychczasowych form ich użytkowania przez instytucje animujące i kształtujące pamięć historyczną¹¹. Nie da się tego osiągnąć bez zaangażowania młodego pokolenia. Trafnym jest przy tym spostrzeżenie zanotowane w 2000 r. przez R. Trabę: *Intuicyjnie większość [młodzieży] wyrażała zmęczenie umasowieniem pamięci. Oczekiwała większej ekspresywności i indywidualizacji obrazów przeszłości*¹². W realnej przestrzeni publicznej oczekiwania te realizują z powodzeniem łomżyńskie murale patriotyczne.

W zmieniającej się rzeczywistości społecznej musi ulec przewartościowaniu zarówno rola dotychczasowych ceremonii, jak i ich scenariusze. Należące do tradycyjnych form upamiętniania uroczystości państwowe związane z odzyskaniem przez Polskę niepodległości gromadzą dziś przede wszystkim urzędników państwowych i samorządowych, polityków, duchowieństwo, wojsko i służby mundurowe oraz przedstawicieli i pracowników instytucji których uczestnictwo wynika bezpośrednio lub pośrednio z zakresu ich obowiązków służbowych. Udział członków społeczności lokalnych, w tym młodzieży, umotywowany realizacją ich wewnętrznej potrzeby, jest więcej niż skromny. Jeszcze na początku XXI w. badania socjologiczne wskazywały, że uroczystości i obchody rocznicowe są ważną formą przekazu pamięci zbiorowej¹³. Obecnie podkreślane jest znaczenie nowych form pamięci i upamiętniania, wykorzystujących nowe techniki komunikacji oraz zapewniających aktywne uczestnictwo zaangażowanej emocjonalnie publiczności¹⁴. Wówczas obchody rocznicowe stają się

⁹ Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. z 2018 r., poz. 2337; Ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz. U. z 1998 r., poz. 1016; Dz. U. z 2019 r., poz. 1882.

¹⁰ E. Domańska, *Historia ratownicza*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 168-169.

¹¹ Strony internetowe, jako pasywne źródła informacji mają drugorzędne znaczenie wobec komunikatorów społecznościowych.

¹² R. Traba, *Symbolie pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*, „Przegląd Zachodni” 2000, R. LVI, nr 1, s. 67.

¹³ B. Szacka, po. cit., s. 64.

¹⁴ Z. Bogumił, *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 10.

wspólnotowym udziałem w doniosłym i wciągającym świętowaniu¹⁵. Odwrócenie niekorzystnej tendencji może również przynieść uzupełnienie oddolnych, państwowych form upamiętniania i pielęgnowania pamięci o działania oddolne, globalne, włączające na nieantagonistycznych zasadach społeczności lokalne z ich wspólnotową pamięcią i formami upamiętniania¹⁶.

Na gruncie historii i w naukach społecznych od ponad dekady dostrzegana jest rola historii praktycznej (partycypacyjnej / publicznej), w tym rekonstrukcji historycznych (odtwórstwa historycznego) w kształtowaniu pamięci i tożsamości zbiorowej¹⁷. Grupy rekonstruktorów odtwarzają sceny nawiązujące wprost do konkretnych okresów lub wydarzeń z przeszłości: od starożytności po czasy II wojny światowej. Ich członkowie wykorzystują wolny czas do odbywania *podróży w czasie do przeszłości*¹⁸. W kontekście kształtowania pamięci zbiorowej kluczowe znaczenie mają dwie cechy tych działań. Po pierwsze, grupy rekonstrukcyjne powstają jako inicjatywy lokalne i oddolne, wynikające z realizacji potrzeb ich uczestników. Ponadto, rekonstruktorzy dokładają wszelkich starań, aby rekwizyty wykorzystywane przez nich w inscenizacjach odpowiadały nawet w najdrobniejszych szczegółach realiom historycznym. Członkowie grup rekonstrukcyjnych często angażują się również w inne działania na rzecz zachowania pamięci o wydarzeniach kształtujących tożsamość społeczeństwa polskiego. Zakładają społeczne muzea tematyczne oraz inicjują lub uczestniczą w pracach na rzecz opieki nad miejscami pamięci¹⁹. Są to działania służące zarówno pielęgnowaniu i przywracaniu pamięci, jak też jej aktywnemu kształtowaniu, co wpływa w istotny sposób na przyszły kształt społecznej pamięci²⁰.

Rekonstrukcje historyczne stwarzają warunki zarówno czynnego jak i biernego uczestnictwa, są przy tym szczególnie atrakcyjne wizualnie. Często

¹⁵ Kula M., *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004, s. 33, 35-38.

¹⁶ Z. Bogumił, op. cit., s. 11-12.

¹⁷ P. T. Kwiatkowski, op. cit., s. 110-179; J. Tomann, M. Ventzke, *Historia praktyczna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 164-166.

¹⁸ M. Bogacki, *O współczesnym „ożywianiu” przeszłości – charakterystyka odtwórstwa historycznego*, „Turystyka Kulturowa” 2010, nr 5, s. 4, 8-18; A. Mikos v. Rohrscheidt, *(Re)animatorzy dawnej historii a podróże w czasie wolnym. Profil polskich uczestników ruchu „historical reenactment” i ich potencjał dla rozwijania turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa” 2011, nr 2, s. 22-23; D. Kobińska, *Spółeczna pamięć o dziedzictwie jako forma jego niszczenia: archeologia Zielonego Pałacu*, [w:] *Dziedzictwo we współczesnym świecie*, red. A. Marciniak, M. Pawleta, K. Kajda, Kraków 2018, s.30.

¹⁹ Na obszarze Polski północno-wschodniej działania takie podejmuje aktywnie białostockie Grupa Wschód. Stowarzyszenie Pasjonatów Historii Ziemi Podlaskiej oraz Kolekcjonerów Militariów. Jego członkowie założyli Podlaskie Muzeum Militariów, w 2018 r. przeprowadzili renowację kwatery wojskowej na cmentarzu farnym w Białymstoku oraz zainicjowali akcję: *Światło Pamięci Niezwyčajzonym na 100 lecie Odzyskania Niepodległości* (źródło: <https://www.facebook.com/StowarzyszenieGrupaWschod/>, dostęp: 8.02.2019).

²⁰ D. Kobińska, op. cit., s. 31.

stanowią część większych wydarzeń związanych z uroczystościami rocznicowymi. Ta forma aktywności społecznej odwołującej się do przeszłości ma szczególnie długą tradycję w Łomży, gdzie już 10 listopada 1928 r. żołnierze 33. Pułku Piechoty odtworzyli wydarzenia związane z rozbrajaniem wojsk niemieckich 11 listopada 1918 r.²¹ Współcześnie dużym powodzeniem cieszą się Zajazdy Wysokomazowieckie organizowane corocznie w Ciechanowcu oraz rekonstrukcje obrony fortów w Piątnicy, boju pod Lemanem, Paprocią i Pęchratką Polską.

Rekonstruktorzy odległej przeszłości, czasów starożytnych oraz wczesnego średniowiecza, koncentrują się na odtwarzaniu różnych aspektów życia przeszłych społeczności: Gotów, Słowian czy Wikingów. Natomiast rekonstrukcje odnoszące się do czasów nowożytnych i najnowszych odwołują się wyłącznie do historii wojskowości i wydarzeń militarnych. W efekcie, pamięć zarówno samych rekonstruktorów, jak też widzów skierowana zostaje tylko ku tym wydarzeniom, często bez osadzenia w szerszym kontekście historycznym. Dlatego ta forma podtrzymywania i przywracania pamięci zbiorowej nie może stanowić jedynego źródła wiedzy o przeszłości, gdyż tożsamość konstruowana na tej podstawie ograniczałaby się do etosu wojskowego.

Działania rekonstrukcyjne w ramach historii praktycznej odpowiadają jednemu z wielu aspektów ukształtowanej na gruncie amerykańskim *public history*. Jej zasadniczym celem jest wprowadzanie do przestrzeni publicznej profesjonalnej wiedzy historycznej²². Pierwszoplanowa rola przypada tu mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanym programom prowadzonym przez agendy rządowe i samorządowe, w tym muzea, archiwa, regionalne izby historyczne i towarzystwa naukowe. Należą one do dwóch kategorii instytucji: instytucji systemu władzy państwowej i instytucji społeczeństwa obywatelskiego, przy czym zasadniczy wpływ na kształtowanie pamięci zbiorowej społeczeństwa obywatelskiego ma druga z wymienionych kategorii²³. Społeczni organizatorzy i opiekunowie izb historycznych pełnią rolę strażników pamięci. Przy odpowiednim wsparciu ze strony samorządu terytorialnego, władzy państwowej i profesjonalnych badaczy, izby te mogą stać się jednym z istotnych czynników aktywujących i podtrzymujących pamięć zbiorową oraz tożsamość społeczności lokalnych, odgrywając istotną rolę w integracji tych społeczności. Ich działania na rzecz zachowania materialnych nośników lokalnej pamięci i szerzej – dziedzictwa kulturowego, mogłyby zostać rozszerzone m.in. o budowę archiwów historii mówionej czy też opiekę nad miejscami pamięci. Wymaga to jednak instytucjonalnego i merytorycznego wsparcia. Jednym z głównych czynników ograniczających działalność

²¹ W. Jemielisty, *Dzieje Łomży. Tysiącletnie. Zarys historii miasta*, Łomża 2005, s. 221-222.

²² B. Szacka, op. cit., s. 22.

²³ M. Ziolkowski, *Pamięć i zapomnienie: trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 5-6.

izb historycznych jest brak unormowania ich sytuacji formalno-prawnej. Nie posiadają one statusu muzeum, gwarantującego trwałość instytucjonalną i funkcjonowanie według zasad określonych pod względem prawnym. W istotny sposób ogranicza to możliwości gromadzenia przez nie zbiorów i wypożyczanie eksponatów z muzeów na potrzeby wystawiennicze²⁴. Rozwiązaniem tego problemu byłoby nadanie izbom historycznym – i szerzej izbom regionalnym, statusu muzeum samorządowego²⁵. Zmiana ta nie skutkowałaby najczęściej dodatkowymi kosztami, gdyż obecnie funkcjonowanie tych izb jest zazwyczaj finansowane ze środków samorządu terytorialnego²⁶.

Niemal całkowity zanik pamięci indywidualnej i osłabienie pamięci zbiorowej o czynie niepodległościowym i epizodach wojny polsko-bolszewickiej na północno-wschodnim Mazowszu odzwierciedla prawidłowość wynikającą z przemian, jakie zaszły w polskim społeczeństwie po 1989 r. Wcześniej pamięć ta miała istotne znaczenie przy obronie tożsamości Polaków poddawanych indoktrynacji w czasach PRL. Po zmianie ustroju, gdy dyskursy historyczny i polityczny zaczęto prowadzić otwarcie, rola tej pamięci straciła na znaczeniu. Nastąpiło osłabienie zainteresowania przeszłością, a społeczeństwo skupiło się na teraźniejszości i przyszłości²⁷. W następnych dziesięcioleciach, do współczesności, przynajmniej częściowo aktualna stała się intuicja Barbary Szackiej:

Mam uzasadnione podejrzenia, że walka o pamięć społeczną toczyć się będzie obecnie wśród polityków reprezentujących różne orientacje polityczne, dla których rzeczą ważną jest określenie własnej tożsamości i prawomocności roszczeń do sprawowania władzy, przy znacznej obojętności zaabsorbowanych innymi sprawami obywateli.

²⁴ Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim, kierownikiem Regionalnej Izby Historycznej w Zambrowie, zapis audio w archiwum Ośrodka Badań Europy Środkowo-Wschodniej.

²⁵ Ustawa z 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz. U. 2019 r. poz. 917, art. 5.

²⁶ Rozmowa przeprowadzona w dn. 6.02.2019 z Jarosławem Strenkowskim...

²⁷ Szacka B., *O pamięci społecznej*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 76.

Bibliografia

Opracowania

- Bogacki M., *O współczesnym „ożywianiu” przeszłości – charakterystyka odwrotstwa historycznego*, „Turystyka Kulturowa” 2010, nr 5, s. 39-62.
- Bogumił Z., *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 9-16.
- Domańska E., *Historia ratownicza*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 168-169.
- Jemielisty W., *Dzieje Łomży. Tysiąclecie. Zarys historii miasta*, Łomża 2005.
- Julkowska V., *Białe plamy*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 59-60.
- Kobiątko D., *Spółeczna pamięć o dziedzictwie jako forma jego niszczenia: archeologia Zielonego Pałacu*, [w:] *Dziedzictwo we współczesnym świecie*, red. A. Marciniak, M. Pawłeta, K. Kajda, Kraków 2018, s. 27-47.
- Kowalski J., *Obchody 100. rocznicy odzyskania niepodległości RP*, „Rocznik Kultury Polskiej” 2018, s. 18-26.
- Król M., *Wstęp do drugiego wydania*, [w:] M. Halbwahs, *Spółeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. VII-XI.
- Król M., *Wstęp do wydania polskiego*, [w:] M. Halbwahs, *Spółeczne ramy pamięci*, Warszawa 2008, s. XIII-XXXV.
- Kula M., *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004.
- Kwiatkowski P. T., *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Warszawa 2008.
- Malicki K., *Kanony historyczne polskiej młodzieży. Zmiana czy kontynuacja*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej w Polsce*, red. Z. Bogumił, A. Szpociński, Warszawa 2018, s. 55-76.
- Mikos v. Rohrscheidt A., *(Re)animatory dawnej historii a podróże w czasie wolnym. Profil polskich uczestników ruchu „historical reenactment” i ich potencjał dla rozwijania turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa” 2011, nr 2, s. 22-54.
- Nora P., *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, przeł. M. Mościcki, „Tytuł roboczy / workig title: archiwum(ve)” 2009, nr 2, s. 4-12.
- Saryusz-Wolska M., *Pamięć komunikacyjna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 335-337.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mīt*, Warszawa 2006.
- Szacka B., *O pamięci społecznej*, „Znak” 1995, R. XLVII, nr 480 (5), s. 68-76.
- Szpociński A., *Formy przeszłości a komunikacja społeczna*, [w:] A. Szpociński, P. T. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu, Współczesne Społeczeństwo Polskie wobec Przeszłości*, t. 1, Warszawa 2006, s. 7-66.
- Traba R., *Symbole pamięci: II wojna światowa w świadomości zbiorowej Polaków. Szkic do tematu*, „Przegląd Zachodni” 2000, R. LVI, nr 1, s. 52-67.
- Tomann J., Ventzke M., *Historia praktyczna*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, Warszawa 2014, s. 163-168.
- Ziółkowski M., *Pamięć i zapomnienie: trupy w szafie polskiej zbiorowej pamięci*, „Kultura i Społeczeństwo” 2001, t. XLV, nr 3-4, s. 3-22.
- Ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz. U. z 1998 r., poz. 1016; Dz. U. z 2019 r., poz. 1882.
- Ustawa z 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz. U. 2019 r. poz. 917.
- Ustawa z 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych, Dz. U. z 2018 r., poz. 2337.

Akty prawne

